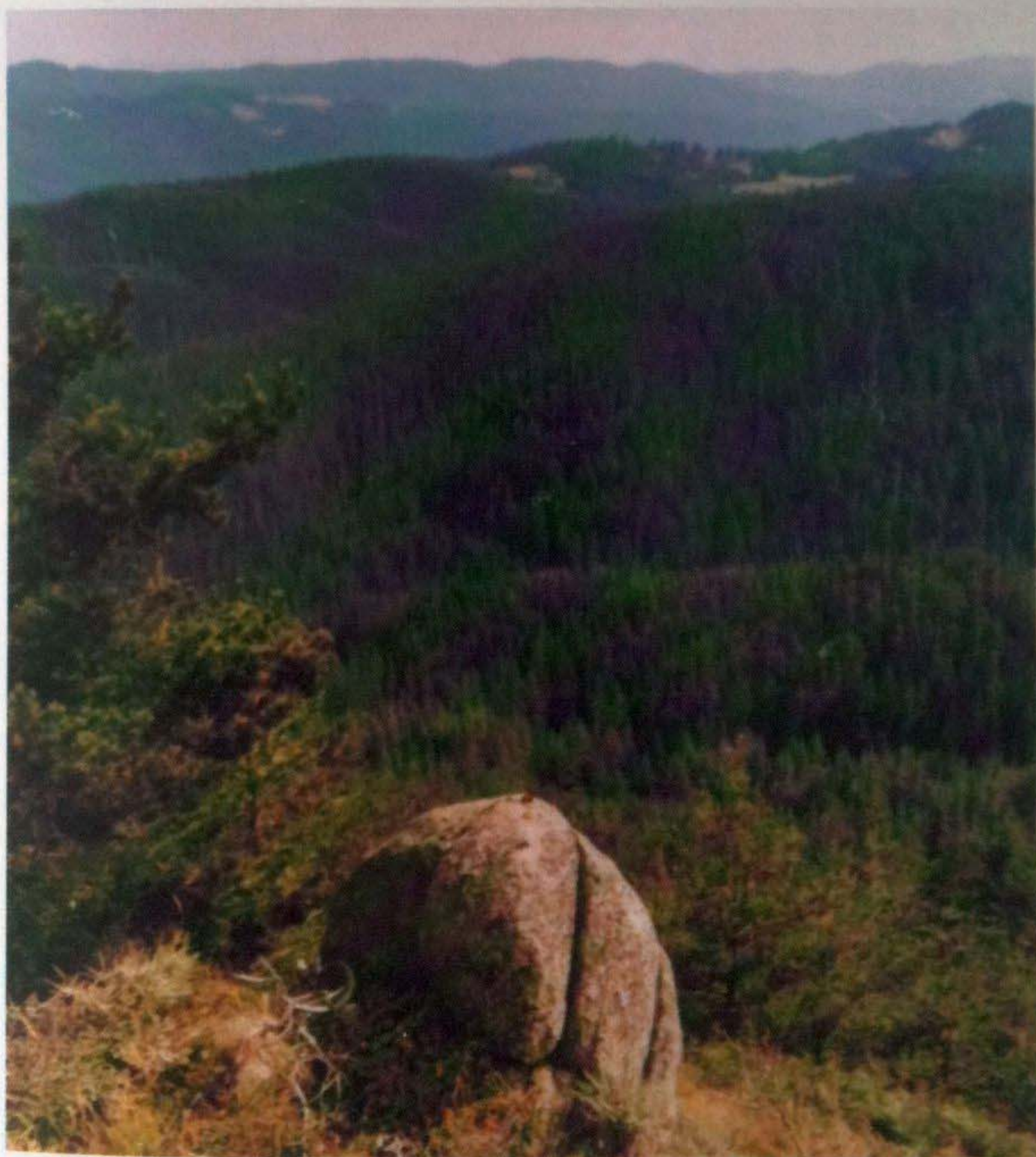
Димо Чешмеджиев

ДОСПАТ

страници от миналото

ДОСПАТ - СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА

ПРЕДГОВОР

Идеята за тази книга е на г-н Сергей Чаушев, директор на фабриката за производство на трикотаж "НИТЕКС" в град Доспат. Той е и меценат за нейното издаване. Тази идея нямаше да стигне никога до мен, ако не беше посредничеството на г-жа Веселка Христова, художничка от гр. Смолян, наша дългогодишна семейна приятелка. Именно тя, влюбена в Доспат и неговите околности, които от години рисува вдъхновено, ме запали за идеята и вдъхна живот на начинанието. Всъщност това не беше много трудно, най-малко по две причини. Първата е, че Доспат е едно от най-красивите места, които съм виждал през живота си. Втората и по-важна е, че това беше за мен едно предизвикателство. От една страна за историографията Доспат представлява почти абсолютно "бяло поле" и книгата трябваше да бъде достатъчно научна, за да се запълни в някаква степен споменатата празнина. От друга тя трябваше да бъде достъпно и ясно написана, за да може да задоволи глада за местна история, който неведнъж констатирах при разговорите ми с местни хора.

Съществуващите в книжовното пространство селищни монографии обикновено са писани от представители на местната интелигенция в даденото населено място - учители, свещенници, или просто влюбени в родния си край хора. Тяхното предимство е че познават отлично района за който пишат, от деца са израстнали с песните и легендите на родното си място. Това обикновено е придружено с голяма любов него, което поражда безкраен ентусиазъм и довежда до влагането на огромни усилия за реализирането на една идея, която обикновено е идея на техния живот.[1] И когато това се съчетае и с талант за разказване, се получават истински бисери като "Миналото на Чепеларе" на Васил Дечов, в по-старо време, или "Село Момчиловци" на незабравимия поп Константин Канев, от близкото минало. Веднага трябва да кажа, че предлаганата книга е от съвсем друг характер. Аз не съм от Доспат и въпреки родопските, устовски корени по бащина линия, попаднах в района твърде късно. Така, че местните легенди и фолклор познавам повече по писменни източници, а не съм "закърмен" с тях, както обикновено се казва. Емоционално вече съм свързан силно с този прекрасен край, но това не е емоцията към родното място и корените. Тази връзка има по-скоро характер на една късна любов - спокойна и рационална.

За съжаление, периода на събирането на материал за тази книга съвпадна с голямата икономическа криза в България и това попречи да се осъществят замислените експедиции за събиране на археологически и фолклорен материал в района. Това доведе до прекаленото академизиране на съчинението, което може да се разглежда и в положителен и в негативен

---

[1] Г. Гунчев, Поселищно-географските проучвания в България. Постижения и задачи, Архив за поселищни проучвания, С., 1938, кн. 1, с. 4.

аспект. От една страна, книгата очевидно е лишена от свеж, новосъбран материал, който веднага трябва да кажа, че може да бъде само фолклористичен, етнографски или археологически, а не исторически. За сметка на това, в тази книга се избягва, смея да се надявам, или поне такъв е бил моят стремеж, една основна слабост на почти всички селищни монографии, излезли до сега, а именно безкритично предаване и тълкуване на всякакви легендарни и дори приказни сведения, като извор за историята на съответното място. Тук съм се опитал да подложа на обстоен и строг научен анализ всички известни ми сведения с цел извличане на някаква що годе вероятна информация. Прекаленото "академизиране" за което споменах по-горе, в този смисъл има не само недостатъци, но и предимства, доколкото съм използвал източници на информация, недостъпни в повечето случаи за местните краеведи.

Отгоре на всичко, в процеса на работа съавторката ми в първоначалния проект, най-добрата познавачка на родопския фолклор в последно време - г-жа Мария Чернева-Бебелекова, по редица причини се отказа от него и това допълнително ощети книгата.

Един от най-тежките проблеми, с които трябваше да се справя е не само недостатъчната историческа информация, а и практическото му отсъствие от историографията. Или с други думи липсата на всякакви изследвания посветени на него. Единствените изключения, които са ми известни, са една кратка обзорна статия от 1939 г. и то писана от географ - д-р Л. Динев, и също толкова кратка статия на археолозите Върбинка Найденова и Маргарита Ваклинова, написана в резултат на проучвания извършени на Доспатската крепост ... след нейното взривяване от строителите на язовира. Може да бъде добавена и една научно-популярна статия за топонимията на района. От тук произлизат и някои от особеностите на тази книга. На първо място, бидейки първото по-цялостно съчинение посветено на миналото на Доспат то не може да бъде изчерпателно - редица от проблемите на Доспатската история тук са поставени за първи път, и по-нататък се нуждаят от подробни конкретни изследвания. Затова именно книгата е наречена "Доспат - страници от миналото", а не да речем "История на Доспат" или "Миналото на Доспат". Така че, с тази книга се поставя **началото** на изследванията на историята на района, а те не се завършват с нея, както би могло да се очаква. Все в този смисъл се обяснява и друга особенност на книгата - на места се е наложило някои проблеми да бъдат разработени напълно в научно отношение и по тази причина се напуска научно-популярното поле. Тези части може би ще се сторят скучни на обикновения читател, но изкушението да се сблъскаш с непроучен проблем е прекалено голямо, за да може да му се устои. По тази същата причина цялата книга е снабдена с научен апарат - бележки под линия, библиография и пр. Специалистите знаят колко трудоемко е неговото изработване, и колко време заема то, а на читателите може да се стори излишен и утежняващ изложението, обаче неговото присъствие е задължително, за да могат следващите изследователи на Доспат да започнат от там откъдето съм завършил, а не да се връщат назад, по път който вече е изминат.

От друга страна, предварителният замисъл за една научно-популярна книга, личи в други части от нея, където съм се опитал да синтезирам специализираните проучвания, главно археологически, и да ги “преведа” на един по-разбираем за хората език.

Освен това, съвсем съзнателно съм ограничил хронологическия обхват на книгата основно до XVIII в., с малки изключения, тъй като материалът с който разполагам в момента стига горе долу до това време, с много малки изключения.

Накрая бих искал да изкажа благодарност на всички, които по един или друг начин помогнаха за издаването на тази книга. На първо място споменатите вече г-н Сергей Чаушев и фабрика “НИТЕКС”, които финансираха начинанието; г-жа Веселка Христова, която е не само художник на книгата, но и неин вдъхновител и двигател; г-жа Мария Чернева-Бебелекова, която въпреки, че не остана докрай в проекта, ми помогна много със съвети, а също така редактира текста.

Особенно съм благодарен на Георги и Наталия от Пловдив, благодарение на които стана възможно да се направи археологическо обхождане на района, както и да се извърши заснемане на по-голямата част от снимките приложени в книгата.

Благодарност дължа също така на моите бивши колеги от музея в Смолян, благодарение на които получих достъп до фототеката на музея. Благодаря на г-н Слави Хорозов от Доспат за оказаното съдействие. Никога няма да забравя добрите хора от с. Чала - бившия кмет на селото Румен Чолаков и съпругата му, както и Нина Благоева, които ни помогнаха в труден момент от археологическото обхождане на връх Виденица.

Накрая искам да завърша с думите на един неизвестен български книжовник от далечния XIV в., които са напълно валидни и днес и за мен самият:

“Неизследимата висота на божествените писания не идва просто до човешкия разум, но първом изисква чистота, много разум и отдалечаване на всички скверни и светски неща. А аз скверният и неразумен, като се валям в този суетен живот, не съм направил нито едно добро дело на този свят и не знам кое място ще ме приеме, извърших това дело лениво и неразумно. Но, прочее, моля ви заради казаното от господа не ми въздавайте зло за зло, понеже не писа дух свети, а тленна и смрадна ръка. И ръцете на онзи, който пише, ще изгният и ще се стрият като прах, а писаното, ако и грубо, но са божии слова, остава навеки. Поради това, ако ли нещо е погрешно или неизправно поради бедността на моя ум - защото моят ум се рееше другаде в лукави мисли - но вие, на които господ развързва ума, като четете, благославяйте, а не кълнете, та с вашата поправка и с моя недостатък да се запълни, та негли владиката ме избави от геената в онзи ден, когато ще дойде и ще каже: донесете делата, за да получите отплата.”

София
26 август 2001 г.

УВОД

Северните дялове на Западните Родопи са разсечени от няколко меридионални дълбоки и еднообразни по своя морфоложки характер речни долини, насочени на север към р. Марица. Южните и югозападните дялове от своя страна пък са раздробени на безброй много ридове от левите притоци на р. Места. Средните части на Западните Родопи са разделени от големия приток на Места, р. Доспатска, която в средното си и отчасти горно течение е протичала през една продълговата, неширока котловина, сега заета от едноименния язовир. Тази котловина е ориентирана в посока северозапад - югоизток и е до известна степен тектонично обусловена. В долното си течение пробива дълбоко планинската снага, за да се влее в р. Места.[2]

Надморската височина на котловината е 1100 - 1200 м., дължината и е около 30-40 км, а широчината ок 2-3 км. Образувана е през геологическия период кватернер, в резултат на тектонско пропадане. Основата и е запълнена с кватернерни алувиални утайки. Намира се на ок. 400 м под билата на съседните ридове. Ограничава се от стръмни разсадни склонове на рида Дъбраш и югозападните склонове на Велишко-Виденишкия дял.[3]

Котловината се характеризира с изключително богатство на води, заради което тук е изграден и язовир. Освен това, благодарение на това водно богатство тук са изградени множество чешми. По данни на Асоциацията на родопските общини, в Доспат и района има изградени 1360 чешми, като най-големите от дях достигат до 24 чучура. Изграждането на чешмите е в резултат на една стара местна традиция и най-често става с лични средства и труд на местното население. Затова Доспат е наречен справедливо “град на чешмите”.

Важно е да се отбележи, че през Доспат минават няколко пътя. Най-големият и най-важният от тях е този, който в миналото е свързвал Горнотракийската низина и Беломорието - от Пазарджик, през Неврокоп (Гоце Делчев). Именно той до голяма степен обуславя възникването на селището Доспат и неговата историческа съдба.

---

[2] А. Яранов, Приноси към морфологията на Западните Родопи, Известия на Българското географско дружество, кн. VII, 1939, с. 199; Л. Динев, Покрайнината Доспат. Принос към антропогеографията на Западните Родопи, Известия на Българското географско дружество, кн. VII, 1939, с. 246.

[3] Н. Мичев, Цв. Михаилов, Ив. Вълцаров, Св. Кираджиев, Географски речник на България, С., 1980, 179-180.

ИМЕТО “ДОСПАТ”

За обяснение на произхода на името “Доспат” в историческата литература няма големи различия - почти всички автори, с малки изключения, приемат, че то произхожда от средновековната титла “деспот”.[4] Първи, който прави тази връзка е възрожденският историограф йеросхимонах Спиридон, който в далечната 1792 г. пише:

“И бэ разделэна земля болгарская на пет частей: первҐй и старшій брат Іоаннъ Шишман владэлъ Тернов и окрестнй гради; а брат его Георгій Видин и окрестнія гради и первая сестра отдана за мужа Вълкашану, кралю сърбину, отцу Маркову, владэла Охридъ и вси гради вардарскія; вторая сестра отдана на мужа нэкоего княза Константина сярскаго и владэла всю планину Деспотскую, иже нҐнэ назҐвается Дуспат.”[5]

(“И бе разделена земята българска на пет части: първият и най-стар брат Йоан Шишман владеел Търново и неговите околности; брат му Георги - Видин и неговите околности; първата сестра бе дадена /за жена/ на Вълкашан /Вълкашин/, краля сърбин, баща на Марко /Крали Марко/. Тя владеела Охрид и всички градове вардарски; втората сестра беше дадена за жена на някой си княз Константин Сярски и владееше цялата планина Деспотска, която днес се нарича Дуспат”).

Подобно мнение след него изказва друг възрожденски книжовник - Стефан Захариев от Пазарджик, според когото, името си селището носело от там, че на това място имало градец, “дето през зимата живеел Деспотът със

---

[4] Думата “деспот” е гръцка и означава буквално “господар”. След имп. Константин I Велики (324-337) тя се употребява за означаване на императора в народния език. Според Прокопий Кесарийски, имп. Юстиниан I (527-565) я въвежда като епитет за императора, който се употребява с това предназначение до XII в. Най дълго с това си значение думата се употребява в монетите на византийските императори - чак до 1453 г., когато Константинопол пада под властта на османските турци. Въпреки точното и институционно значение, тя до края запазва и общото си значение - “господар”.

Титлата “деспот”, с особенно значение, различна от владетелската, е създадена за първи път от византийския император Мануил I Комнин (1143-1180) през 1163 г. за неговия зет, маджарския принц Бела-Алексий. До 1204 г. титлата се дава обикновено на императорския зет, а след това и на други близки лица - синове и пр. За тази титла вж. Б. Ферјанчиħ, Деспоти у Византији и јужнословенским землъама, Београд, 1960; Ив. Билярски, Институциите на средновековна България, С., 1998, с. 17 сл.

[5] История во кратце о болгарском народе славянском. Сочини ся и списа ся в лето 1792 Спиридоном иеросхимонахом (стъкми за издание В.Н. Златарски), С., 1900, с. 89.

семейството си, и това се нарекло Деспотово, а после Доспат-махалеси".[6] В тази етимология не се съмнява и К. Иречек: "Дали името Доспат е във връзка с византийската титла деспот или може би с деспот Момчил не е сигурно".[7] К. Иречек първи свързва името на селището с конкретна историческа личност, деспот Момчил, който действително е владял част от Родопите, но не и Западните Родопи.

След него обаче, повечето автори, които настояват за тази етимология, са склонни да свързват името на топонима с дейността на друг, по-ранен владетел на Родопите - деспот Алексий Слав. Това пише и В. Миков[8], който се основава на запазеното през XV-XVI в. наименование на Западните Родопи - "Славееви гори",[9] както и Ив. Дуйчев, който се основава на същото.[10] Това мнение е разпространено широко.[11]

Съществува и друго едно мнение, което свърза името "Доспат" с друг деспот, този път легендарен - на име Григорий. Така например анонимен автор, зад който се крие вероятно Хр. Караманджуков, твърди, че:

"Според легендарни източници, името на Доспат произлиза от някой си Деспот Григориус, а освен това друго предание твърди, че в околностите му е заровено богатството на Адриана II."[12]

За съжаление легендата не дава повече подробности около въпросния деспот Григориус, но няма съмнение, че той е "рожба" на новото време. Независимо от това, П. Делирадев, който изглежда е имал и други извори на тази легенда, отново я разказва, като добавя, че вероятно за нейното утвърждаване спомага намирането на една владишка корона в Доспат, факт също толкова несигурен.[13] Иначе П. Делирадев отхвърля идеята името да е

---

[6] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870 (фототипно издание Пазарджик, 1973), с. 70, бел. 27.

[7] К. Иречек, Пътувания по България, С., 1974, с. 521.

[8] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини, и места, С., 1943, с. 130.

[9] К. Иречек, цит. съч., с. 401.

[10] Ив. Дуйчев, Заселване на славяните в Родопите, в: Из миналото на българите -мохамедани в Родопите, С., 1958, с. 28; Същият, Мелник през средновековието, Българско средновековие, С., 1972, с. 397.

[11] А. Арнаудов, Село Доспат в миналото и сега, Родопа, 1942, бр. 2, с. 3; К. Василев, Родопските българи мохамедани (исторически очерк), Пловдив, 1961, с. 43; М. Деянова, В. Найденова, Археологически проучвания при село Доспат, Смолянски окръг, Родопски сборник, 2, 1969, с. 227; Л. Динев, Покрайнината Доспат. Принос към антропогеографията на Западните Родопи, Известия на българското географско дружество, VII, 1939, с. 247; А. Примовски, Бит и култура на родопските българи, С., 1973, с. 154; С. Asdracha, La region des Rhodopes aux XIII-e et XIV-e siecles. Etude de geographie historique, Athen, 1976, p. 5, n. 2.

[12] (Хр. Караманджуков), Впечатления от излаза ни през западните гънки на Родопа, Родопа, 1932, бр. 9, с. 2.

[13] А. Арнаудов, цит. съч., с. 2.

дошло от деспот Слав, защото той престоял в Западните Родопи твърде кратко.[14]

Друго обяснение на топонима, във връзка с титлата "деспот" дава известният български военен и политик Ат. Бендерев. Според него, западната част на Родопите се нарича Доспатски гори, тъй като на турски това означава "нещо духовно", заради множеството манастири, които съществували някога тук.[15]

Друг, който излиза извън обяснението на топонима Доспат с "деспот" е Ив. Венедиков. Той намира, че извеждането на "Доспат" от "деспот" е произволно, като добавя, че: "Името Деспот като лично име се употребява в българския език без никакви грешки и съвсем странно би изглеждало в този чисто български край да се явява съвсем несвойственото на българския език предаване на титлата деспот." По нататък българският учен извежда името от особеностите на местността - селището се намира до един спад на реката и на самата равнина - "до-спад". Понеже звучните съгласни "б", "д", "г" в края на думите в българския език се изговарят като беззвучни, от "доспад" се е получило "доспат", респективно "Доспат".[16]

Обсъждането на досегашните предложения за етимологията на името ще започна с последното, което стои обособено. Веднага трябва да кажа, че то не може да бъде прието въпреки авторовата категоричност. То не може да бъде прието, защото днес не стои въпросът зададен преди години от П. Делирадев: "... дали по-рано е възникнало като планинско наименование - Доспатски гори или Доспатдаг по турски, или пък името Доспат е дадено първично на селището и от него се е разпространило концентрично и върху планината ... ."[17] Този въпрос вече може да се счита за изяснен - съществуват многобройни свидетелства, че първоначално името "Доспат" е било дадено на цялата планина Родопи, дори не само на западната и част, за което веднага след това ще дам доказателства. По такъв начин толкова конкретните съображения на Ив. Венедиков за мястото на което е построено селището се обезсмислят. Още повече, че изглежда, че съвременното селище е изместено на сегашното си място в по-ново време.[18]

Свидетелствата, че първоначално един много широк ареал - целите или части от Родопите носят името Доспат са многобройни - от български и чужди източници. Най-ранно такова сведение от български източник имаме от втората половина на XVII в. - в късна приписка от служебник, датиращ от 1519 г., намиращ се понастоящем в ръкописната сбирка на Пловдивската народна библиотека "Иван Вазов". В нея се казва:

"Да се знае кога се подвързва тази книга "Божествена литургия". В тази година излезе султан Мехмед на Доспат и голяма нужда изпитваха

---

[14] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, т. 2, С., 1953, 141-142.

[15] Капитан Бендерев, Военная география и статистика Македонии и соседних с ней областей Балканского полуострова, Спб., 1890, с. 202.

[16] Ив. Венедиков, Едно мнение за името "Доспат", Родопи, 1969, кн. 4, с. 30.

[17] П. Делирадев, цит. съч., с. 141.

[18] Л. Динев, цит. съч., 249-250.

християните от сурсат... . В тези години проклетите турци завзеха Мора, биха се с френците и много роби изкараха от Мора."[19]

Друго такова сведение имаме в един известен летописен разказ за помохамеданчването - от XVIII в., публикуван за първи път от знаменития руски славист В.И. Ламански, където се разказва за някой си везир, който между другото потурчил и "Доспат планина", по времето на султан Селим I (1512-1520).[20] Такива сведения има и от по-късно време - напр. в известния летописен разказ на поп Йовчо от Трявна, който датира от средата на XIX в.,[21] или в приписката на поп Константин от Панагюрище, върху гръцкото "Описание на Филипополската епархия" от поп Константин, която гласи:

"Доспатъ болканv викатъ на славова планина и тука турците хоратат болгарски чи са биле христене па са потурчиле."[22]

Подобни български примери има още, като напр. в т.н. Геров препис на Паисиевата история от 1831 г. и пр.,[23] но тези са напълно достатъчни.

Още по-многобройни са примерите от чужди източници - в картите от XVIII и XIX в. името на Родопите се среща много често и като Доспатски (Деспотски) планини: Despoto Dag (M. Rodope); Despoto (Rhodope) geb.; Despoto Dagh (M. Rodope); Dospada Jailasi; Dozpat Jailassi; Dospat-Jailasi (Despoto pl.) и пр.[24] Това наименование се потвърждава и от чуждите

---

[19] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека, Пловдив, 1920, с. 261, N 77; ср. Асимилаторската политика на турските завоеватели, С., 1964, с. 168.

[20] Този разказ е издаван многократно, вж. В.И. Ламански, Болгарская словестность XVIII века, Журнал министерства народного просвещения, 1869, ч. 169, 117-118; М. Дринов, Историческо осветление върху статистиката и народностите в източната част на Българското княжество, Периодично спидание на Българското книжовно дружество, 1884, кн. VII, с. 93; Асимилаторската политика, с. 106.

[21] П.Р. Славейков, Извлечения из летописа на поп Йовча от Трявна, Сборник за народни умотворения, кн. 2, С., 1890, с. 315; М. Стоянов, Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийсаката народна библиотека, т. IV, С., 1973, 142-145, N 1350. Новобългарски превод в : Писахме да се знае. Приписки и летописи (съст. В. Начев, Н. Ферманджиев), С., 1984, с. 291.

[22] П. Черновежд, Няколко записки от сегашния век, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. VI, 1891, с. 386; ср. В. Мутафчиева, Към въпроса за статута на българското население в Чепинско под османска власт, Родопски сборник, I, С., 1966, с. 115.

[23] М. Дринов, Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му, Периодично списание, кн. 4, Браила, 1871, 130132; ср. Л. Динев, цит. съч., с. 248.

[24] C. Mostras, Dictionnaire geographique de l'Empire ottoman, St. Petesburg, 1873, p. 92: "Dospat-dagh (Rhodope) - Chaine de montagnes de la Turquie d'Europe, part de la haute Macedoine et s'arrete pres de la Maritza.". Още примери вж. у Л. Динев, цит. съч., с. 249.

пътешественици, които преминават през българските земи - напр. Ами Буе,[25] Имре Фриволски и др.[26] Смятам, че след тези примери въпросът може да се счита за изяснен. От тук нататък следва да се обясни защо името на планината се е “съсредоточило” точно в това селище.

Като отхвърлям по този начин обяснението на Ив. Венедиков, остава да се обясни от кой всъщност деспот, планината и селището са получили своето име. От съществуващите обяснения веднага трябва да се отхвърли “деспот Григориус”, тъй като той е изцяло легендарен и не е засвидетелствуван в историческите извори.[27] Така остават двама възможни деспоти - Алексий Слав от XIII в. и Момчил от XIV в.[28] От тях двамата, коментирайки възражението на П. Делирадев, че деспот Алексий Слав е бил за твърде кратко владетел в Родопите, за да остане неговото име, мога да кажа, че именно той е бил значително по-дълго време господар на областта и е по-логично именно с неговото име да се свърже името и. Още повече, че Момчил е владеел и значително по-малка област. Това не е особено силен аргумент, доколкото той влиза в народните легенди не само на населението в Родопите и Беломорието, но и на целия Балкански полуостров. В тези легенди обаче той влиза не с титлата “деспот”, която той носи твърде кратко време, а със собственото си име.

Освен тези по-общи аргументи, смятам, че географското и след това селищно име Доспат трябва да се свърже с името на деспот Алексий Слав и поради още една причина, която вече е доста по-сигурна - наличието в много ранен извор на пряко сведение, че Родопите са били наричани на името на този владетел. Този извор е житието на сръбския деспот Стефан Лазаревич, написано от прочутия старобългарски писател Константин Костенечки,

---

[25] Ами Буе, Европейска Турция, във: Френски пътеписи за Балканите - XIX в., (съст. и ред. Б. Цветкова), С., 1981, с. 456.

[26] Имре Фриволски, Нови известия за балканското природо-научно пътуване, в: Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX в. (подбор, превод и коментар П. Миятев), С., 1976, с. 67.

[27] Вж. бел. 1.

[28] В тази насока съществува още една възможност, която произлиза от една хипотеза на Хр. Матанов. След като показва, че деспот Константин от Лондонското на Иван Александър не е Константин Драгаш, авторът припомня едно сведение на йеросхимонах Спиридон, който съобщава, че зетят на Иван Александър “серският княз” деспот Константин, управлявал “Деспотовата планина, която сега се нарича Доспат”. Областта Доспат според него не е била под властта на друг известен деспот от това време, като мнението на Ст. Новакович, че тя е била под управлението на деспот Углеша в края на 60-те год. на XIV в. е необосновано. Затова може да се предполага, че там управлявал в навечерието на османското завоевание зетят на Иван Александър деспот Константин. Тази хипотеза на Матанов не може да бъде доказана, още повече, че самият йеросхимонах Спиридон бърка личностите на деспот Константин и Константин Драгаш, но заслужва внимание, вж. Хр. Матанов, Кое е бил деспот Константин от миниатюрите на Лондонското евангелие, Исторически преглед, 1985, кн. 7, с. 56.

завършено в 1431 г.[29] В това житие Константин Костенечки, който добре познава Родопите, доколкото е роден и израснал в Костенец, а младите си години прекарва в Бачковския манастир и Пловдив, ги нарича “Славиеви гори”:

“И посилаетъ нэкwего вwевод№. И сего Фйлйппwва града бывшаа. И прошDъ **Славйевы гwры**реснйе. и съи не№твръженъ обрэтъ. въ сам№ю к№л№ нwщйлъстйю въшDъ ... .”[30]

В новобългарски превод този пасаж гласи:

“И изпраща един воевода, и той от Филипопол, и като премина през тъй наречените **Славиеви гори** и като намери града неукрепен, с измама влезе през нощта в самата кула.”[31]

Изразът “Славиеви гори” се употребява още на едно място в същото житие:

“Бэше же и еще въ Сwлун Гюргъ слышав же якw пакы хwщетъ прэити Махаметъ султОа въздвиг се къ Андрйанов№ град№ **Славйеми гwрами**.”[32]

В новобългарски превод:

“Пък и Гюрг беше още в Солун. И като чу, че султан Мохамед пак се кани да дойде, пое към Адрианопол през **Славиеви гори** ... .”[33]

Всъщност в науката е известно и още едно, много по-ранно свидетелство, в което се говори за “... цялата земя на Слав” (“... totam terram de Sclave... .”). То се намира в един проект за договор между Константинополската латинска империя и йерусалимския крал Йоан (Жан) дьо Бриен от 1228 г. (известният договор от Перуджа),[34] но то не е конкретно, не уточнява за каква територия става дума и не можем да го използуваме тук. Докато изразът у Константин Костенечки, който очевидно се отнася до Родопите и е взет от “живота”, след това се среща многократно в различни други паметници.

Следващият пример е от средата на XVI в. - пътешественикът Антон Вранчич в 1553 г. чул и записал, че планините на юг от Пловдив се наричали

---

[29] Стара българска литература, т. 4 - Житиеписни творби (съст. и ред. Кл. Иванова), С., 1986, с. 597.

[30] Цитирам по т.н. Богишев препис, поместен в сръбски сборник от XVI в. (воден знак на хартията от 1567 г.), вж. К. Куев, Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенечки (изследване и текст), С., 1986, с. 404; ср. К. Куев, Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки (Кирило-Белоозерски препис), С., 1983, с. 22, 80.

[31] Цитирам по: Константин Костенечки, Съчинения (подг. А.-М. Тотоманова), С., 1993, с. 174; ср. превода на Кл. Иванова, в: Стара българска литература, , т. 4, с. 269.

[32] К. Куев, Г. Петков, цит. съч., с. 409.

[33] Константин Костенечки, цит. съч., с. 179 (прев. А.-М. Тотоманова); ср. Стара българска литература, т. 4, с. 274 (прев. Кл. Иванова).

[34] Проект за договор на Константинополската империя с ерусалимския крал Йоан, в: Латински извори за българската история, т. IV, С., 1981, с. 36.

"Славиеви гори".[35] След това има още няколко примера за това, някои вече посочих по-горе - като приписката на поп Константин от Панагюрище. В подкрепа на сведенията в тази приписка, П. Черновежд, който я публикува за първи път, провежда и своеобразна анкета. Ето неговия разказ:

"Че Родопа или Доспат се е наричала "Славова планина" записвачът може да е чул от самите жители на и около Родопа... . За да проверя това обстоятелство, преди два три месеца питах Мехмед Тумбев, българин-мохамеданин от Чепино..., дали Родопа има и някое славянско, българско название? Той ми отговори, че и досега някои от родопците наричат Родопа Славови, или Славиеви гори."[36]

Подобен, много любопитен пример има и у проф. Иван Шишманов, който предава разказа на един овчар-влах, предаден му от Д. Илков, който срещнал въпросния овчар над Еленин връх:

"... че не се кажуе Родопето овий балкан, ... , пако се кажуе поп Славова планина, защо поп Слав како що св. Иван Рилски постил по овие гори и лекувал сякакви болни и чамави и много свет се извървяло в овие балкани - едни да се лекуват, а други да чуйот славо негово свято и за туй овия балкани и сега речут "поп Славови планини". Това чу вам кажут и вси наши овчари, що са тамо пасли. И тамо има поляна на върхо, що я кажуват "поп Славова поляна", хее, се с трева е обрасла и миришат и денеска на убаво."[37]

Смятам, че на базата на тези примери става ясно, че по една или друга причина, деспот Алексий Слав остава в народната и историческата памет,[38] като владетел на Родопите и съответно им дава собственото си име. Причините за това ще се опитам да намеря, когато ще говоря по-подробно за него по-долу. Тук ще предложа още една хипотеза за името Доспат, или по-скоро за това, от кой деспот идва това име. Подчертавам, че това е само една хипотеза.

Идеята за тази хипотеза ми хрумна, когато преглеждах данните от един регистър за облагане с поголовен данък на немохамедани в балканските провинции на Османската империя от 1490-1491 г., публикуван от проф. Страшимир Димитров. В този регистър четем имената на вилаети като "Шушманос", по името на последния български цар Йоан Шишман, "Богданос", по името на Богдан жупан, който след разпадането на Душановата държава, владеел земи в областта между Солун, Струмица и Сяр, и пр., като очевидно принципа за тяхното наименуване е по името на последния им владетел преди завоеванието.[39] Между тези вилаети се среща

[35] К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, Периодично списание, X, Средец, 1884, с. 27.
[36] П. Черновежд, цит. съч., 386-387.
[37] Ив. Шишманов, Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IV, 1891, с. 483.
[38] K. Asdracha, op. cit., p. 4, n. 4.
[39] Стр. Димитров, Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на р. Места през XV-XVII в., Родопски сборник,

и един с наименованието “Селата на Теспина (Деспина) хатун”, който според Стр. Димитров не може да се локализира, макар, че се дава в една група с вилаета Серес. Според българския учен, може би тези “села на госпожа Деспина” са принадлежали на дъщеря на сръбския княз Лазар.[40] Според друг български учен - проф. Христо Матанов, който се основава на същата студия на Стр. Димитров, възникването на този вилает може да се свърже с управлението на Мара Бранкович, дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович, която като вдовица на султан Мурад II (1421-1451) притежавала обширни имоти в Сярско и западните дялове на Халкидическия полуостров,[41] тъй като този вилает се намирал, според акад. Николай Тодоров, по долното течение на р. Струма.[42] Без да навлизам в подробности по този въпрос, това излиза извън моята задача тук, бих искал да предложа още едно решение, което се основава на сведение у йеросхимонах Спиридон. Според това съобщение у късния български извор, с предполагаем по-ранен източник, което беше цитирано по-горе, втората сестра на Йоан Шишман била женена за някой си княз, наречен след това деспот, Константин Сярски и: “... владьла всю планину Деспотскую, иже ныне называется Дуспат.”[43]

На базата на това съобщение, въпреки, че е късно и доста объркано и несигурно, можем да приемем, че може би тези “села на госпожа Деспина” са разположени в Западните Родопи, още повече, че досегашните проучвания не могат да ги локализират точно.[44] Ако това действително е така, можем да приемем, че по титлата на тази сестра на Йоан Шишман,[45] областта се е нарекла Доспат, или това е поне още една причина, след деспот Слав, тя да носи това име.

Този извод се подкрепя от някои сведения на пътешественици, които са доста по-ранни от историята на йеросхимонах Спиридон. Така например в пътепис от 1587 г. от немския пътешественик Якоб Фюрер фон Хаймендорф, пише:

1, С., 1965, 76-77; ср. Хр. Матанов, Югозападните български земи през XIV в., С., 1986, с. 145.

[40] Стр. Димитров, цит. съч., с. 76.

[41] Хр. Матанов, цит. съч., с. 147.

[42] Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV-XVI в., Годишник на Софийския университет - Философско-исторически факултет, т. 53, кн. 2 (1959 г.), С., 1960, с. 204.

[43] Йеросхимонах Спиридон, цит. съч., с. 89.

[44] Стр. Димитров, цит. съч., с. 73, 77.

[45] Това би могла да бъде Кера Тамара, дъщеря на българския цар Йоан Александър Асен, омъжена първо за загадъчния деспот Константин, а после за султан Мурад I, вж. Ив. Божилов, Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, N 42, 214-216.

"По пътя от София насам се виждат прочутите богати с руди планини Скардус, Орбелус, покрити със сняг и Родопи. Последната е наречена от гърците Василица на името на една царица и Сребърна планина."[46]

Още по-интересно са сведенията на друг, по-ранен пътешественик - споменатият вече Антон Вранчич, който в 1553 г. минал по големия път за Константинопол:

"Докато ние разглеждахме местата на това бърдо, от дясната ни страна виждахме обширните върхове на Хемус, граничещи с други огромни планини, простиращи се навсякъде наоколо и държащи на раменете си високо издигнати върхове, които тънеха в гъсти облаци. Помислих, че тук са най-високите върхове на споменатия Хемус, защото от това било, което ние вече бяхме изкачили, не виждахме да се издигат други по-високо. Попитах селяните как се назовават тези планини, които се издигат толкова стръмно към небето и са толкова високи, повече отколкото този, на който ние бяхме тогава. Отговориха, че тази се нарича Книсава, а онази едни наричат Теккия, а други Василица, но и двете са несигурни. Хората, които живеят тук са толкова невежи, че като питахме едни или други от тях да научим имената на местата се оказа, че не познават дори и земите, които обитават."[47]

И по-долу:

"Измъкнала се след това от теснините на планините, тя (Стримон - така Вранчич нарича Марица - б.м. Д.Ч.) оставя вляво бърдото, което варварите от славянското племе наричат Ветрен, а ние "ветровито място", както беше казано по-горе, а вдясно планините, **които местните жители наричат Василица и Славиеви."[48]**

Малко по-нататък Вранчич отново говори за "планините Василица", като че ли за да не остави съмнение, че става дума за Родопите:

"... и двете текат от планините Василица - Стара риха, т.е. Стара река при Пловдив и Арда малко по-долу от Одрин."[49]

В този пътепис има още едно място, където се споменава "Василица", но вече като село, което в 1567 г. вече е съществувало:

"От Стипос се изкачва Родопа, където е селото наречено Василица и Ветрен, което ще рече Царево и Ветровито място."[50]

Разбира се неизкушеният читател ще се запита веднага - каква е връзката на тази "Василица", както пътешествениците наричат Родопите, с името "Доспат" и моята хипотеза за неговия произход. Работата е там, че

---

[46] Якоб Фюрер фон Хаймендорф, Пътуване до Константинопол (1587 г.), в: Немски и австрийски пътеписи за Балканите (увод, подбор и коментар М. Йонов), С., 1979, с. 492.

[47] Антон Вранчич, Пътуване от Буда до Одрин ... 1553 г., в: Немски и австрийски пътеписи, с. 189; ср. П. Мутафчиев, Старият друм през "Траянови врата", Избрани произведения, 2, С., 1973, с. 518.

[48] Антон Вранчич, цит. съч., с. 195.

[49] Пак там, с. 196.

[50] Пак там, с. 202; ср. К. Иречек, Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи, Българска историческа библиотека, 4, 1932, 150-152.

името “Василица”, пряко произхожда от гръцкото “василиса” (“вбуЯлйууб”), което означава императрица, царица или в по-широк смисъл, господарка.[51] Същото, като излезем от конкретното значение “съпруга на деспот”, означава и “деспина”. Има многобройни примери за това, че жената на деспота - деспина е носела титлата “василиса” (вбуЯлйууб).[52] Оттук може да се изведе и името на Доспат.[53]

В интерес на истината обаче трябва да кажа, че пред цитираните по-горе сведения има проблем. Според повечето автори, които са се занимавали с този въпрос - К. Иречек, Ив. Шишманов, П. Мутафчиев, В. Миков и др.,[54] името “Василица” идва от средновековното наименование на прохода “Траянови врата”. Това мнение се основава на сведенията в редица средновековни извори за това, че въпросният проход се е наричал “Царски проход”. Тези сведения за непреки, но заслужават внимание. Първото от тях е от т.н. Унгарски аноним (X в.), където на няколко пъти се говори за “вратата Васил” (“porta Wazil”), която унгарските военачалници или достигали, или преминавали.[55]

По-късно обаче, въпросният проход започнал да се нарича вече “Българска клисура” (Впхлгбсйк[клеqуйт; Clausura Bulgarorum, Clausura Bulgariae), както от византийските автори (Йоан Геометър), така и от западните, главно историци на кръстоносните походи (Ансберт, анонимната “История на кръстоносците”).[56] Все у тези кръстоносни автори се явява и друго наименование, което може би произхожда от “Царски проход” или “Царска клисура” (ВбуйлйкЮ клейупэсб; ВбуйлйкЮ рэлз) - така напр. Вилхелм Тирски, когато описва преминаването на кръстоносците на Готфрид Булонски, които непосредствено следвали тълпите на Валтер Голтака и Петър Амиенски, говори, че минали през “клисурата на св. Василий” (“claustrae Sancti Basilii”).[57]

По-късно обаче, след падане на България под османска власт нещата се променят, като се запазва само топонима. Така например пътешественикът

---

[51] М. Войнов, Д. Дечев, Вл. Георгиев, Ал. Милев, Б. Геров, М. Тонев, Старогръцко-български речник, С., 1943, с. 145; К. Илков, Д. Марицас, Ап. Михайлов, Д. Петкидис, Българско-гръцки речник, С., 1960, с. 1424.

[52] Така е наречена напр. Магдалена Токо, първата жена на деспот Константин Драгаш; жената на деспот Теодор II Палеолог - Клеопатра Малатеста, в известната монодия на Георги Гемист Плитон, а също в кратката монодия на свещенника Йоан; дъщерята на деспот Тома Палеолог - Елена, в една кратка светогорска хроника и пр., ср. Б. Ферјанчиħ, цит. съч., 25-26; Ив. Билярски, цит. съч., с. 17.

[53] М. Войнов, Д. Дечев, Вл. Георгиев, Ал. Милев, Б. Геров, М. Тонев, цит. съч., с. 172.

[54] К. Иречек, Военният път, 69-70; Ив. Шишманов, цит. съч., с. 483; П. Мутафчиев, цит. съч., с. 517; В. Миков, цит. съч., с. 206.

[55] П. Мутафчиев, цит. съч., с. 500.

[56] Пак там, с. 502.

[57] Пак там, с. 503; ср. Ив. Шишманов, цит. съч., с. 366.

Рамберти счита с. Ветрен "място в планината Василица" ("Vieterno posto in la montagna Vassilizza").[58] По-интересно за нас обаче е, че от този период се появява една нова тенденция - западните автори-пътешественици започват да смятат името "Василица" за ново название, изместило старото "Родопи" за целия планински масив южно от прохода.[59] По този повод известният Пигафета се чуди: "Някои си позволяват да наричат планината Родопе Василица, не мога да разбера това !" ("Alcuni hanno lasciato scritto il monte Rhodope chiamarsi Vasigliza, ma non debbono intender de questo").[60]

Подобни сведения има и у византийски автори. Описвайки войната на унгарския крал със султана от 1443 г., Лаоник Халкокондил говори за "страната наречена Василица" ("Тт ВбуйлЯфобн кблпхмЭнЮн"), "теснината в планината Василица" и пр.[61]

Коментирайки всички тези съобщения бих искал да отбележа, че изводът направен от посочените по-горе автори изглежда логичен, още повече, че около прохода "Траянови врата" и днес съществуват действително топоними "Василица" - това са двете възвишения Горна и Долна Василица.[62] Същевременно обаче не могат да се пренебрегнат и конкретните сведения, като това на Якоб Фюрер фон Хаймендорф,[63] че Родопите са наречени Василица по името на една царица и които могат да бъдат отглас на някакъв такъв факт.[64] Ако разбира се това не е легенда основана на простия превод на думата "Василица" ! Във всеки случай тази възможност не бива да се игнорира.

ДОСПАТ ПРЕЗ ПРАИСТОРИЯТА И АНТИЧНОСТТА

Праистория най общо се наричат всички периоди от историята на човечеството, за които няма писменни данни (букв. означава "предистория") и за които черпим сведения преди всичко от археологическите проучвания, и от някои други помощни исторически науки. Най-ранния стадий от историята на човешкото общество, известен под името "детство на човешкия род" съвпада с т.н. **ранна старокаменна епоха** (ранен палеолит). Както показват откритите кости от т.н. сръчен човек в Източна Африка (ок. 1 750 000 г. преди Христа), този наш предшественик си е служел с каменни оръдия на труда, които сам е

---

58 П. Мутафчиев, цит. съч., с. 517; ср. Ив. Шишманов, пак там, с. 417.
59 П. Мутафчиев, цит. съч., с. 517.
60 Пак там, с. 517.
61 Пак там, 586-587.
62 В. Миков, цит. съч., с. 206.
63 Преглед на всички пътешественици вж. у H. Hynkova, Europaische Reiseberchte aus dem 15. und 16 Jahrbundert als Quellen fur die historische Geographie Bulgariens, Sofia, 1973.
64 Много интересно в тази насока е сведението в една приписка от ръкопис, предадена у Ст. Захариев, цит. съч., с. 75, където се съобщава, че тогавашното село Наиплие (дн. Буйново), е носело името Царско село Попово.

изработвал.[65] От този период в българските земи и на Балканския полуосторов няма запазени останки.

Най-ранните запазени следи от живот на човека на Балканите са от следващия стадий на старокаменната епоха - **средната старокаменна епоха** (среден палеолит), който обхваща най-общо един период от около 60 000 г. - от 100 000 до 40 000 г. пр. Хр.[66] От този период са първите следи от човешка дейност и в Родопите. В непосредствена близост до днешния гр. Батак, в местността “Кременете”, на едно от трасетата на стария римски път, който води от днешния гр. Гоце Делчев, през Батак за Пазарджик, е открито през 1958 г. от Й. Шопов едно от най-старите находища на твърди камъни на Балканския полуостров. Тези твърди камъни, включват не само различни видове кремък, основният камък използуван от тогавашните хора за изработване на оръдия на труда, но и различни други каменни породи - ахат, опал, халцедон и пр.[67] Това находище учените причисляват към типа на т.н. високопланински алпийски находища (1700 м. надморска височина) и на т.н. мустиерска култура (по името Льо Мустие във Франция, където за първи път са открити подобни останки). Намерените оръдия на труда са както се изразяват археолозите-праисторици преодложени, т.е. били са добивани тук, но са били обработвани и използувани другаде.[68] Това е нормално, като се има предвид, че условията във високата планина са по-сурови за живот, особено за тогавашните хора, чийто възможности за предпазване от неблагоприятните въздействия на природната среда са несравнимо по-малки от днешните.

Именно тези находища обаче обуславят първоначалното населване на планината и района на Доспат в частност. Това ставало отначало само сезонно и временно и постепенно се засилвало. Находището на “кълцани кремъни”, както ги нарича местното население, в м. “Кременете” не е единственото в Западните Родопи - на десетки километри около него са пръснати много естествени кремъчни находища. Особенно интересно е, че палеолитния характер на това и други подобни находища се потвърждава и от намерени в района между Батак и Доспат остологически (костен) материал, обработен и използуван от тогавашните хора - зъби от носорог, от пещерни мечки и др. животни, които тогава населявали тези земи.[69] Изобщо човекът от онази древна епоха търсел начин да се запази в суровите условия - това е времето на един от междуледниковите периоди - наречен рюс-вюрм, преди да настъпи следващия ледников период - вюрм. Студът накарал човекът от онова време, наречен сега неандерталец (по името на м.

[65] Г.И. Георгиев, в: История на България в XIV тома, т. 1, С., 1979, 41-42; ср. А. Фол, История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр., С., 1997, с. 52.
[66] В. Велков, А. Фол, Ролята на древните балкански народи (траки и илири) в историческото развитие на античния свят, Археология, 1976, кн. 1, с. 2.
[67] Й. Шопов, За появата на човека в нашите земи, Исторически преглед, 1965, кн. 4, с. 76.
[68] Г.И. Георгиев, цит. съч., с. 46.
[69] Й. Шопов, цит. съч., с. 79.

Неандертал, близо до Дюселдорф, Германия, където за първи път са намерени негови останки), да се погрижи за жилище, храна и облекло. Най-често неандерталецът, който бил нисък на ръст, със силно надебелени очни дъги, почти безбрада ниска долна челюст, живеел в естествени пещери и под скални навеси. Може да се предполага, че той вече започнал да живее и на открито, като си строял и някакви жилища. Именно затова и неандерталецът, който между другото имал вече доста голям обем на мозъка - ок. 1400 куб. см (приблизително колкото съвременния човек), започнал активно да произвежда оръдия на труда от кремък и други твърди камъни, които той се научил да обработва. За съвременните хора този обработка е примитивна - става дума за изработване на кремъчни стъргала и острия, които се правели от кремъчни ядра, чрез отцепване на люспи. Кремъкът освен че е много твърд, се цепи добре, затова бил предпочитан. С острията мъжете убивали животни, обработвали дърво и пр., а със стъргалките жените одирали животните. От кожите приготвяли дрехите за всички. Неандерталците се научили и да слагат дървени дръжки на така описаните примитивни оръдия на труда, и така те станали много по-удобни за употреба.

Главното средство за препитание на неандерталците бил ловът, главно на едри животни. Въз основа на костите останали от тяхната дейност, а стана дума, че такива са намирани и в Западните Родопи, днес знаем, че те са убивали мамути, носорози, пещерни мечки, диви коне и др. животни, населявали тогава и нашите земи. Заради примитивните оръжия и оръдия на труда, неандерталците ловували задружно, като използували различни хитрости - капани, маскировки и пр. Растителна храна си набавяли чрез събирачество - беряли плодове, изравяли корени и пр.

Най-важната придобивка на човека от това време обаче бил огънят, който той се научил да добива по изкуствен начин. Днес не знаем точно как е ставало това - дали чрез триене на две сухи дървета, чрез удряне на кремък, или по друг начин, но “опитомяването” на огъня е една от най-големите революции в човешкото развитие. Това била първата природна стихия подчинена от човека.

Що се отнася до обществения строй на хората от онази епоха, той също бил много примитивен - това е т.н. първобитно стадо, което представлява дородова форма на организация на обществото.[70] В това първобитно стадо нямало никакъв ред - царял т.н. промискуитет (безразборни полови сношения).

През следващия етап от старокаменната епоха - **късния палеолит**, който трае около 30 000 години (40 000 - 10 000 г пр. Хр.), се смята, че вече се е появил т.н. съвременен човек - Homo sapiens. В науката той е известен и като кроманьонец. През този период човекът твърде много се “вчовечил”. Подобрили се оръдията на труда - появили се нови техники за тяхната изработка. Поставило се началото на шлифоването и полирането на кремъчните сечива. При тяхната изработка вече по-широко се използували и нови материали - главно от костите и рогата на убитите животни. Към края на

[70] Ст. Ваклинов, Археология, т. 1, С., 1973, с. 19; ср. Г.И. Георгиев, цит. съч., с. 44.

късния палеолит се появили и т.н. композитни (съставни) оръдия на труда, които се изработвали като в жлеб от някаква кост или рог, а може и от дърво, се поставяли кремъчни зъбци, закрепявани със смола. Получавали се нещо от рода на днешните триони и назъбени ножове, които режели вече много по-добре.

Хората от тази епоха продължавали да се препитават главно с лов на диви животни. Усъвършенствувани били обаче оръжията - копията от дърво били снабдени с каменни или костени острия. Както и преди, били използувани различни ловни хитрости, като индивидуално, но по-често групово били ловувани различни големи бозайници - мамути, елени, диви коне. През тази епоха хората се научили и да ловят риба.

Изграждани били временни (сезонни) жилища - землянки и полуземлянки, близо до водни източници. Особенно се търсела близост до места, където дивите животни отивали на водопой, и така се улеснявал ловът. Намерените в различни райони на Европа останки от жилища, изградени от кости на животни - главно по-едри, като мамут и някои други, от дърво и каменни плочи, показва, че тогавашния човек вече започнал да усяда и преустановил постепенно скитничеството.

Продукт на това развитие на средствата за производство е и усложнената обществена организация. За първи път през този период се появил родът - съюз на кръвно свързани помежду си родственици, които вече нямали право вече да се женят помежду си и половите сношения били регулирани. Браковете се сключвали между представители на различни родове, което в науката се нарича екзогамия. Родът бил съставен от по-малки единици - семейства, които имали икономически функции. Според много съвременни учени, произходът и родството се пресмятали само по женска линия. В обществото, според някои от тях, царял матриархат. Напоследък този възглед се оспорва.

През епохата на **късната каменна епоха** (късния палеолит), се засилило човешкото присъствие в Средните и Западните Родопи. Отново това присъствие се свързава с намиращите се тук кремъчни находища. До момента археолозите-праисторици са ригистрирали около 35 такива находища на територията на дн. Смолянска област. Сравнително добре са проучени находищата в района на х. Орфей до Борино, където има три такива обекта - в местностите Чучура, Носа и Трансформатора. Най-добре е проучено първото от тях - в м. Чучура. То се намира на десния бряг на поток, който се влива в Изворска река, под устието на Кремъклиев дол. Тук са открити 5659 артефакта (артефакт, най-общо, се нарича нещо, което е било по някакъв начин обект на човешка дейност): стъргалки, острия и пр. Малкият процент на намерените оръдия на труда и големият процент на необработените (неретуширани) кремъчни отломъци и пластини говорят, че тук са били изработвани преди всичко кремъчни ядра, които служели като полуфабрикат, изработван на самото място. От този полуфабрикат после някъде другаде са се изработвали самите сечива. Поради това сред откритите в находището готови оръдия на труда преобладават фрагментите (на място са останали предимно повредени сечива). За обработката тук на

кремъчната суровина говорят преди всичко големия брой люспи от ретуш (отлюспване) и преобладаващото количество на полуфабрикатите с триъгълно напречно сечение.

Съответно с извършваната дейност, тук се е оформило временно поселение, използувано като място за добив и първоначална обработна на кремъци, а също за пребиваващи за кратко време ловни групи. Проуването на това находище позволява и по-прецизното му датиране - археолозите Стефка Иванова и Иван Гацов смятат, че то принадлежи към кръга на т.н. тардигравенска културна общност, която се развива в периода 24 000 - 18 000 год. пр. Хр. За сравнение ще кажа, че по това време подобна култура в България се развива в известната пещера "Бачо Киро" до Дряново.[71] Становището, че тук става въпрос за временно селище за добив на кремък и на ловци се покрепя и от факта, че в проучените около 30 пещери в Средните и Западните Родопи, не са открити останки от старокаменната епоха (палеолита) - отделните групи каменари и ловци са пребивавали за кратко.[72] Условията за постоянен живот в планината все още са били твърде сурови за човека.

Проследявайки по-нататък човешкото развитие, стигаме до следващата епоха - **среднокаменната** (мезолит). Тя се датира в периода 10 000 - 6 000 г. пр. Среднокаменната епоха почти не е проучена на територията на България, в това число и в Родопите. Заслужва да се отбележи, че нейното начало съвпада с приключването на ледниковия период и започване на съвременния геологически период - наречен холоцен. Ледниците се стопили, климатът станал по-топъл и по-влажен и много по-благоприятен за живот на човека.[73]

След мезолита следва **новокаменната епоха** (неолит), която се разполага в периода 6 000 - 4 000 г. пр. Хр. Тя е една от най-важните и интересни епохи в човешката история. Човечеството претърпява голям скок в своето развитие, който обикновено се нарича в историческата литература "неолитна революция". Най-важното с което се характеризира тази революция е, че човекът вече започва да става активен спрямо природата. Започват първите опити за култивиране на растения и първите опити за опитомяване на животни. Този процес не вървял еднакво навсякъде, но днес учените смятат, че наред с първите неолитни центрове в Близкия Изток, са съществували и такива на Балканите.[74]

---

[71] Ст. Иванова, Ив. Гацов, Къснопалеолитно находище от края на плейстоцена в околностите на х. Орфей, Средни Родопи, Известия на музеите в Южна България, XI, 1985, 65-74; Ст. Иванова, Разкопки на къснопалеолитното находище "Чучура" при х. Орфей, с. Борино, Смолянски окръг, в: Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, 1987; ср. Археологически открития и разкопки за 1988, Кърджали, 1989, 3-4; за 1989, Кюстендил, 1990, 7-8.

[72] К. Кисьов, Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи, Известия на музеите в Южна България, 14, 1988, с. 56.

[73] Г.И. Георгиев, цит. съч., 50-52.

[74] Г.И. Георгиев, цит. съч., с. 55.

Появата на земеделието и скотовъдството оказва голямо влияние върху развитието на човешката цивилизация. - населението вече водело по-уседнал живот. Започнали да се изграждат добре устроени жилища и селища.[75] Увеличил се броят и се усъвършенствували оръдията на труда - появили се познатите брадва, тесла, длето и пр. Появила се е керамиката - започнали да се изработват първите глинени предмети и съдове. Това позволило да се извърши и революция в храненето. Изобретени били преденето и тъкането, което позволило да се произведат първите дрехи с съвременния смисъл на думата.

В Родопите през неолитната епоха селищната характеристика не се променя в сравнение със старокаменната. В района са проучени шест пещери, като и в шестте липсва керамичен материал от новокаменната епоха. Това показва, че и в този период планината не е била заселена постоянно, а пак е била посещавана от отделни групи ловци или търсачи на кремък. Тази констатация се подкрепя от откриването на родопски кремък от споменатите по-горе находища, в някои селища от късната новокаменна епоха из България, например Караново VI (цифрата след името означава номера на археологическия пласт). Това забавяне в заселването на планината се дължи вероятно на регистрираното от интердисциплинарните изследвания (интердисциплинарно изследване е това, в което се използуват едновременно методите на различни науки) в пещерите застудяване по време на новокаменната епоха.[76] Затова най-високо разположените селища от този период са на надморска височина не повече от 750-800 м. Специално за Родопите това е селището в Ракитово.[77]

Неблагоприятните природни условия явно са могли да бъдат преодолени само с помощта на нова технология. Тази нова технологии е свързана с появата на метала като материал за изработване на оръдия на труда. Чрез металните инструменти можело да се подобри обработката на почвата и да се разширят посевните площи. Това става в световен мащаб през т.н. **меднокаменна епоха** (халколит, енеолит). Тогава за първи път се появява металът като материал за изработване на оръдия на труда. Първите метали, които започва да използува човекът са самородни - това са медта и златото. От мед се изработвали различни сечива, твърде несъвършенни, доколкото това е един мек метал. От злато се правели главно украшения. Намерените от този период накити са обикновено с проба 22 карата по днешните стандарти.[78]

В Родопите това развитие е забавено в известна степен, макар, че материали от меднокаменната епоха вече се срещат в родопските пещери - в четири от проучените тридесет. Селищната характеристика отново и сега се запазва - отново става дума за временни поселения на отделни групи, които пребивавали в планината през топлите сезони, с цел добив на суровини и

---

[75] Зл. Гочева, Завещано от траките, С., 1987, с. 8.
[76] К. Кисьов, цит. съч., с. 56.
[77] А. Радунчева, Родопската и природопската област през праисторическата епоха, Rhodopica, 1999, кн. 1, с. 6.
[78] Зл. Гочева, цит. съч., с. 9.

лов. През студените сезони те се прибирали в своите постоянни селища в равнините.[79]

От тази епоха датира и нещо друго много важно в човешката история - започва култът към мъртвите. За първи път тогава хората започнали да погребват своите мъртви. Първоначално това ставало в самото жилище, до пещта. По-късно възниква и това, което в науката се нарича некропол (букв. от гръцки “град на мъртвите”), а на обикновен език ние наричаме гробище. Мъртвите били погребвани в свито положение на тялото, с прибрани към гърдите ръце и крака, каквото е положението на плода в утробата на майката. Това в археологията се нарича хокерно погребение или само хокер. Понякога по скелетите личат следи от червена боя. Това се правело за да се осигури безсмъртие, в което хората вярвали. В съзнанието на древния човек червеният цвят е изразявал представите му за вечен живот.[80]

Тази система за обитаване на временни жилища в пещери в Родопите се запазила и през **ранната бронзова епоха** (3000 - 1900 г. пр. Хр.). Бронзовата епоха е следващия голям скок в развитието на човечеството - с усвояването на технологията за получаване и обработка на бронза. Той вече не се среща в природата, както медта, а се получава при сплавяне на два различни метала - мед и калай, или, по-късно, арсен или олово. Новият материал вече се топял при по-ниска температура, можел да се лее в различни форми и бил по-твърд. С него е свързано ускореното развитие на човешкото общество във всички направления.[81]

Във високите части на Родопите обаче особенни промени в тази епоха не се наблюдават - досега селище от ранната бронзова епоха не е открито. Открити са остатъци от две временни жилища от този период - в пещерите Ягодинска и Харамийска дупка. Очевидно движението през този период в планината продължава. То обаче вече има различен характер - обуславя се от ранните форми на скотовъдство, които се развиват тук. Става дума за новата, подвижна форма на скотовъдство. Тя е принципно различна от известните по-ранни форми на отглеждане на добитък, което е главно придомно (домашно). Човекът от ранната бронзова епоха установява, че ако условията за развитие на земеделие в планината са ограничени, то условията за развитие на скотовъдство са неограничени. Въпреки това планинските условия налагали сезонно използуване на пасищата и постоянно усвояване на нови земи, като през неблагоприятните сезони планинците слизали на юг. Този начин за отглеждане на добитък (главно дребен рогат, овце и кози) се оказва толкова подходящ за Родопите, че се практикува в продължение на няколко хиляди години след това, чак до Първата световна война, когато България губи беломорските си територии. Именно този начин на производство обяснява липсата на постоянни селища и некрополи от този период в Родопите и в Доспат в часност.[82]

---

[79] К. Кисьов, цит. съч., 56-57.
[80] Зл. Гочева, цит. съч., с. 10.
[81] Г.И. Георгиев, цит. съч., с. 86 сл.; ср. А. Фол, цит. съч., с. 75.
[82] К. Кисьов, цит. съч., с. 57.

През средната бронзова епоха (1900 - 1500 г. пр. Хр.) агротехническите условия се подобрили значително. Обработката на почвите довело до наченки на интензивно земеделие, при същите култури - еднозърнест и двузърнест лимец, ечемик, фий, бобови растения. Тогава започва развитието и на лозарството, а се въвеждат и по-хранителни белтъчинни растения. Тези растения изменят и съотношението на фуражните култури, което позволява рязко да се подобри и съставът на стадата. Увеличава се броят на домашните животни, разнообразяват се млечните продукти. Съдбоносната придобивка, по думите на проф. Ал. Фол, обаче е опитомяването на коня, който е язден, но и тегли товар, а и храни стопаните си.[83] От този период също не са открити материали в Родопите.[84]

"Бронзовата революция" за която говорих досега, все пак се състояла и в Родопите - само че малко по-късно, през късната бронзова епоха (1500 - 1200 г. пр. Хр.). Тогава се променя и характера на селищата. Преди да разкажа за това обаче искам да припомня, че през късната бронзова епоха по принцип, на целия Балкански полуостров и в часност в днешните български земи има значителни промени. През този период в повечето селищни могили проучени от археолозите, животът прекъсва (с малки изключения). Възникналите на нови места селища вече имат друга характеристика - те вече са разположени в равнините, на твърде просторна площ. Важна характеристика е, че те винаги са в непосредствена близост до реки и извори. Увеличават се и разстоянията между отделните селища и намалява тяхната компактност. За сметка на това се увеличава броят им. Всичко това, според учените се дължи на демографския взрив, който "избухнал" по това време. В резултат населението се увеличило значително.

Този демографски взрив явно се обуславя от по-добрите условия на живот - както природни, така и икономически. Подобряването на икономическите условия може да се свърже с развитието на средствата за производство - подобряването на бронзовите оръдия на труда и най-вече тяхното масовизиране. За това категорично говорят археологическите разкопки - намираните бронзови сечива и оръжия вече са много повече. Особенно важно е, че вече се намират голямо количества калъпи за изливане на бронзови изделия, което показва, че тук е съществувало развито местно производство на бронзови изделия.

Използуването на по-съвършени оръдия на труда довежда до значително увеличаване на земеделската продукция, а също на различните занаятчийски производства. Това, което ще ни интересува тук е, че особено развитие получило скотовъдството,[85] за чието развитие условията в Родопите били твърде благоприятни. Може би това е главната причина за по-трайното заселване на Родопите и на Доспат. В края на късната бронзова епоха в планината се появяват първите постоянни селища. Такива са открити в районите на Момчиловци, Чепеларе, Гела, Ардино, Давидково, Старцево. Такива са открити и в района на Доспат - Гьоврен, Грохотно, Чала и самият

[83] А. Фол, цит. съч., 73-74.
[84] К. Кисьов, цит. съч., с. 57.
[85] Г.И. Георгиев, цит. съч., с.102.

днешен град Доспат - общо пет селища.[86] Тези селища са еднослойни, заемащи малка площ. Културният пласт е тънък, с малко керамика. Намирани са също малки каменни тежести, използувани при някакви примитивни тъкачни станове. Досега не е намирано оръжие, което е твърде интересен факт - явно прадедите на днешните родопчани са били твърде миролюбиви или пък просто нямало с кого да воюват.

Особенно важно за нас е, че останки от късната бронзова епоха има на крепостта намираща се западно от Доспат, позната на местното население под името “Хисаря”. За съжаление останките от тази епоха са само няколко фрагмента от керамика, тъй като крепостта е била взривена за да се вади камък за изграждане на язовирната стена на яз. Доспат. Между фрагментите има остатъци от много типични за епохата съдове - от добре пречистена и измесена глина с блед розовочервеникав цвят, с украса от плитки канелюри и букели. Според сведения на по-ранни изследователи, такава керамика се е намирала и преди взривяването на върха.[87]

През този период пещерите също продължават да са обект на посещение от хората. От регистрираните досега 30 пещери с културни останки в Родопите, материали от къснобронзовата епоха са открити в Ягодинската пещера и в още една, в същия район.[88] Всичко това показва колко трудно и дори мъчително човекът се е преборвал с условията в планината и бавно я е населвал.

Тезата за трайното населване на планината в къснобронзовата епоха се подкрепя много сигурно и от намираните погребения от този период - това са първите открити погребения изобщо в Средните Родопи. Мъртвите били погребвани в некрополи (гробища) вън от селищата. За първи път се появяват и погребения с изгаряне на трупа. Намерените некрополи са могилни, което означава, че над всеки гроб се издигала малка могила. Некрополите се състоят от малко на брой могили, от една до пет, съответствуващи на разпръснатия тип селища. Разположени са обикновено по протежението на трасираните пътища в планината.

Могилите, които са били насипвани върху гробовете имат кръгла или елипсовидна форма и малки размери - диаметър от 3 до 10 метра и височина от 0,40 до 1,5 м. В повечето случаи могилните насипи са покрити с чимов пласт, имащ малка дебелина, поради скалистия терен. Те са изградени от камъни, премесени с пръст, която с течение на времето се свличала в основата на могилата. Могилните насипи са натрупани еднократно или многократно, в зависимост от броя на погребенията в една могила. В някои могили са извършвани по няколко погребения за кратко време. В една от могилите напр. са извършени 14 погребения.

---

[86] К. Кисьов, Теренни и сондажни проучвания в землищата на селищна система Борино, Смолянски окръг, Археологически открития и разкопки за 1986 г., Разград, 1987, 80-81.
[87] М. Деянова, В. Найденова, Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг, Родопски сборник, 2, С., 1969, с. 231.
[88] К. Кисьов, Към въпроса, с. 57.

В проучените некрополи от късната бронзова епоха в Западните Родопи, погребенията са извършвани чрез трупоизгаряне. Изключение прави единствено могила N 85 в местността "Църквището" край Борино, където има биритуален начин на погребение (биритуален начин на погребение означава, когато в един некропол има два начина на погребение - трупополагане, при което трупът се полага цял и трупоизгаряне, когато се изгаря, или както казваме днес, кремира).

При погребенията извършвани чрез трупоизгаряне, обикновено кремацията (изгарянето) е извършвана извън периметър на могилите. Мъртвият е изгарян заедно с дрехите и накитите си, след което прахът е поставян в глинена урна (гърне). Доказателство за това са многобройните останки от стопени и деформирани бронзови предмети, открити в урните. В могилите се използували еднакви култови съоръжения. Те представляват единични или двойни пръстени, изградени от поставени един до друг камъни. В повечето случаи тези пръстени са единични и ограждат гробните съоръжения или могилните насипи (напр. в Борино, Любча, Ягодина и пр.). В други случаи обаче, като при могила N 8 в Любча, пръстените са два - по-малкият обхваща гробното съоръжение, докато по-големият очертава периметъра на могилата. Така той образува гробно пространство, в което се извършват различните погребални обреди.

Гробният инвентар (предметите), открит в гробовете, е разположен в самите съоръжения или до тях. Той се състои от различни лични предмети - накити, бронзови шила и ножове. Има и гробни дарове - преди всичко глинени съдове. Тези съдове играят основна роля в погребалните обреди - това са най-вече богато украсени чаши, кани и пр., дошли до нас фрагментирани (сиреч счупени). Това не е случайно - един от основните погребални обреди използувани от тогавашните хора бил ритуално разтрошаване на глинени съдове и разпръсване на фрагментите (парчетата). Това се правело, защото древните вярвали в задгробния живот и смятали, че каквото е счупено на земята, ще бъде цяло на другия свят. За това чупели съдовете и другите предмети предназначени за задгробна употреба. Друг обряд, регистриран във всички могили представлява опалването на някои части от периферията на могилите, както и поставянето на въглени и зъби от преживни животни (напр. див козел) около гробното съоръжение или в могилния насип.

Между всички известни къснобронзови некрополи в Родопите, можем да отделим тези в района на Доспат - в Ягодина, Борино и Любча.[89]

Откритият в могилните погребения инвентар, сочи миграция (преселване) на население от северозапад на юг в края на къснобронзовата епоха. Тези материали показват и културните връзки на тракийските племена населяващи Родопите, с тракийските племена от другите части на древна

---

[89] К. Кисьов, Могилен некропол при с. Ягодина, общ. Борино, Археологически открития и разкопки за 1987 г., Благоевград, 1988, с. 61; Същият, Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи, Известия на музеите в Южна България, т. 16, 1990, с. 41 сл.

Тракия. Трябва да се подчертае обаче, че става въпрос за миграции на население, а не за обикновени културни влияния от север на юг.

През късната бронзова епоха траките са започнали да укрепяват своите селища. Първо се появяват землени укрепления, а впоследствие каменни. Каменните зидове обаче били сухи или само на кален разтвор, строителни техники познати и до днес. Още в края на II хилядолетие едновременно с укрепените селища в равнините, траките започват да строят и крепости по естествено защитени планински места. Крепостната стена обикновено следвала извивките на терена. Тя била градена от ломени камъни, без спойка. Техниката на градежа била следната: с ломени камъни оформяли външното и вътрешното лице на стената, а пространството между тях запълвали със ситно натрошени камъни. В тези ранни тракийски крепости почти няма кули, а само наблюдателни площадки. Те били обединени в много добре замислени и организирани крепостни системи.[90] Такава система е била организирана и в района на Доспат. За това ще стане дума по-долу, а тук ще кажа само, че тя пазела големия път, който минавал от там и свързвал Беломорието и Тракия.

Селищата от късната бронзова епоха престават да съществуват в началото на следващата - старожелязната. По-късно върху някои от тях възникват селища от късната желязна и от античната епоха, но това е друг въпрос.[91]

Тук е мястото да кажа, че от този период можем да говорим за траки в същинския смисъл на думата. Траките са първото исторически засвидетелствувано население на днешните български земи и на Родопите също, което означава, че те са първите за които има писмени сведения. За това подробно - по-долу.

Неизвестно защо, в началото на **ранножелязната епоха** се получава дисконтинюитет (прекъсване) в развитието на къснобронзовите селища. През т.н. първа фаза на ранножелязната епоха селищата в Родопите като че ли изчезват. Всъщност те не изчезват, а по-скоро се преместват. Във всеки случай керамиката от този период е малобройна - открити са само отделни фрагменти (парчета). Що се отнася до нашия район, много интересна находка има от т.н. Триъгълна пещера до Борино, където е намерена част от голяма чаша с широко заоблено тяло, от което рязко се отделя горната цилиндрична част. Подобен фрагмент има и от друга местност в близост до Борино - т.н. Партизанска поляна. Тези единични фрагменти обаче не са свързани със селища. Те маркират само пътища за движение и места за краткотрайно пребиваване.[92] Следи от тази епоха има открити и в резервата "Кастракли" - временно пещерно жилище, както и още две временни селища в околностите на Борино и Ягодина. Особено важни за нас тук са остатъците от ранножелязната епоха в споменатата вече крепост на връх Хисарлъка до Доспат. Там са намерени главно фрагменти от керамика - различни гърнета, правени на ръка от сива глина, с равни дъна или столчета, с езичести

[90] Зл. Гочева, цит. съч., 22-23.
[91] К. Кисьов, Към въпроса, 59-60.
[92] К. Кисьов, Към въпроса, 60-61.

дръжки, които постепенно се изправят в профил. Там са намирани също така фрагменти от цедки с релефни спирали или концентрични кръгове от вътрешната страна на дъното. Тези цедки са много интересни, защото се смята, че са имали отношение към погребалния ритуал на траките. Те смятали, че достъпът на душите до поставената в гробовете храна се подсигурява от пробити дупки в погребалните урни, или в употребените за тази цел цедки.[93]

В науката не е изяснено добре все още защо населението в планината през този период намалява. Причините се търсят обикновено или с климатични промени, водещи до промени в стопанския живот или с някакви миграционни движения в края на бронзовата епоха. Според българската археоложка Диана Гергова това може да е свързано и с характера на стопанството - развитие предимно на скотовъдство и металодобив. Във всеки случай, каквито и да са причините, факт е, че в началото на ранножелязната епоха се създава една нова по своя характер селищна мрежа, в която, както вече споменах, топографският континюитет (продължаване на развитието на едно и също място) не е често явление. Процесите водещи до оформянето на новата селищна мрежа са доста динамични, което показва че е имало някакво движение на населението.[94] Що се отнася до Родопите и до Доспат в часност, тези движения на населението също са имали ограничен характер, съдейки по ограничения археологически материал. С други думи, можем да говорим за инфилтрация (ограничено проникване) на население в планината, а не за мащабна миграция на тракийски племена от север.[95] Тази постепенна инфилтрация на население в Родопите може да е причината за появата на крепостно строителство в Родопите и в часност Доспат. Разбира се този процес е свързан тясно и със социалната структура на обществото. То вече е по-заможно и по тази причина е изложено на някакви външни въздействия, които най-често са неблагоприятни - нападения и пр., от които обществото би искало да се предпази. Специално в района на Доспат са се запазили останки от няколко такива крепости, които след това имат дълъг живот - споменатата на връх Хисарлъка до Доспат, знаменитата крепост на връх Виденица (Гьозтепе) до с. Чала, т.н. Касъкско кале, на изток от пътя Батак-Доспат, Дразлицкото кале източно от Доспат, Гюмюшдерското кале, западно от Доспат, Кутленското и Гарванското калета и пр. Всички тези крепости разбира се са свързани с пътищата, които минават от тук - най-важният от тях е пътят от Пазарджик за Македония, през Батак, Доспат и Разлог.[96]

---

[93] М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., с. 232; К. Кисьов, Теренни и сондажни проучвания, с. 80.

[94] Д. Гергова, Тракийската култура през раннoжелязната епоха в Югозападна България - проучвания и проблеми, в: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян, 1990, с. 20.

[95] К. Кисьов, Към въпроса, с. 64.

[96] Х. и К. Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, с. 56; Същите, География и статистика на княжество България, Пловдив, 1892, 28-29; Ив. Велков, В сърцето на Родопите (от Чепино до Чепеларе), Балкански преглед, 1947, кн. 4, 8-9; В.

Тази инфилтрация на население е продължавала във времето, защото по време на втора фаза на ранножелязната епоха, населението в Родопите става постепенно по-многобройно. Много важна информация в тази насока се получава от изследваните некрополи (гробища). По принцип некрополите в Родопите не са големи - състоят се в по-голямата си част от десетина могили. Това съответствува на разпръснатия характер на селищата.[97] Има обаче и по-големи некрополи - с повече от сто могили, като този до Борино, където се забелязва и приемственост между отделните епохи и липсва хиатус (прекъсване на културния пласт).[98]

Самите некрополи са много интересни и дават изключително богата информация за погребалните обичаи и вярванията на траките. Преди да ги опиша обаче, бих искал да припомня едно сведение на знаменития древногръцки историк Херодот, за погребалния обичай на траките:

“Богатите се погребват така: трупа държат изложен три дни наред, колят разни жертвени животни и се угощават, като по-напред оплакват умрелия; след това го погребват, като го изгарят или просто заравят в зямята. После издигат могила и устройват разни състезателни игри, при това най-големи награди се определят за единоборството според значението му. Такова е погребението у траките.”[99]

На погребалните обичаи на траките ще се спра и по-долу, а тук ще опиша намерените некрополи в Средните Родопи. Досега в този район са проучени 28 могилни некропола от старожелязната епоха. Между тяс са некрополите от района който ни интересува - от Гьоврен, Грохотно, Борино и Любча. Всички некрополи са разположени по високите била и склонове на планината. Избирани са открити, с добра видимост места. При направата на почти всички могили се наблюдава стремеж към използуване на теренните форми. Могилите имат сравнително малки размери - от 3 до 12 м в диаметър и височина от 0,40 до 2 м. Гробните съоръжения се отличават с голямо разнообразие - те могат да бъдат ями, или са оградени с камъни пространства, цисти, овални платформи и пр. От проучените досега могилни погребения в Средните Родопи само в некропола в с. Любча е открита крепида (каменна стена в гроб). Тя е изградена от каменни блокчета с изгладени външни лица, плътно наредени едно до друго, без спойка.

Що се отнася до използувания ритуал, погребенията от този период са биритуални, или с други думи, срещат се и двата споменати и от Херодот ритуала - трупоизгаряне и трупополагане. Учените-археолози днес смятат, че

Миков, Предисторически селища и находки в България, С., 1933, с. 144; Н. Петрова, За проучването на тракийските крепости в Смолянски окръг, Известия на музеите в Южна България, 1975, кн. 1, с. 95; М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., с. 227; Iv. Panajotov, Problemes des forteresses traces dans les Rhodopes, Thracia, IV, 1977, p. 57.

[97] К. Кисьов, Некрополи от старожелязната епоха в Родопите, Векове, 1985, кн. 2, с. 52.

[98] Д. Гергова, цит. съч., с. 20.

[99] Херодот, История, в: Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с. 24, V.8.

по-ранните погребения, от първата фаза на старожелязната епоха, са извършени чрез трупоизгаряне - напр. в могила N 2 от Боринския некропол. Кремацията (изгарянето) е била извършена извън периметъра на могилата, което най-добре личи също в Боринския некропол, а също и този в с. Гела. Много често урната (гърнето) с пепелта на погребания изобщо не е била вкопавана в земята, а е била поставяна върху нея, между скални ребра или до някой по-голям камък. Такива примери има в много некрополи - в Проглед, Чепеларе, Кутела, Павелско, а също и в "нашия край" - Борино и Любча. В Борино е използувана каменна площадка като елемент на погребалното съоръжение, което се среща и на други места. След това погребенията започват да стават преобладаващо с трупополагане (VIII-VI в. пр. н.е.). Това се отнася и до района на Доспат - явлението се забелязва както в Боринския некропол, така и в Грохотно. Погребенията с трупополагане са както единични, така и странните за съвременния човек двойни и колективни. Между тях особен интерес представляват двойните женски погребения, тъй като предполагат, със своята едновременност, връзка с определени вярвания на траките. Тези вярвания са свързани вероятно с човешки жертвоприношения - както ще се види по-долу, обикновенно когато умирал мъжът, с него била погребвана и любимата му жена, или любимите му жени, за по-заможните. Колективно погребение е открито край Борино - в местността "Тузлата".

Особено важен аспект на погребалния обряд през ранножелязната епоха, според археолозите, е извършването на погребение само на част от тялото - на череп или крайници, както и повторното погребение на костите, което се констатира в някои некрополи, между които и този в Борино. Липсата на данни за допълнително разрушаване на могилите дава основание да се смята, че това е част от някакъв погребален ритуал, свързан вярванията на траките. Според Диана Гергова, разчленяването на тялото, препогребването на костите от скелета на различни места и пр. се оказва специфична погребална практика в рамките на Аполоновия култ (почитанието на бог Аполон). Именно такава е и смъртта на самия Орфей. Този обред се свързва с характерната за тракийската религия вяра в безсмъртието на душата, както и с изрично споменавания като характерен за някои тракийски племена в югозападна Тракия "обряд на обезсмъртяването". Изследванията сочат, че този обряд съвпада по своето разпространение с най-изявените центрове на Аполоновия орфически култ, към който могат да бъдат причислени и Родопите.

Освен за погребалните обичаи и вярвания на траките, некрополите дават изключително важна информация и за други страни на тракийския бит, и най-вече за материалната култура. Това е така защото в некрополите се намират различни материали - оръжие, керамика, храна, накити и пр., или с други думи всичко необходимо за задгробния живот на починалия. От материалите поставени в гробовете, а това обикновено е най-хубавото и скъпото с което е разполагал приживе погребаният, можем в голяма степен да съдим за развитието на материалната култура и търговските връзки на тогавашното население. Така например много често в могилите от

ранножелязната епоха се намират нанизи от кехлибар (напр. в некропола в Любча). Кехлибарът както е известно не се намира в нашите земи, а се доставя от далечните брегове на северните морета. Тези находки говорят за добре развити връзки със Северна Европа и по-специално с бреговете на Балтийско море, където се намира най-много кехлибар. В гробовете се намират и т.н. тесалийски тип фибули (фибулата е особена закопчалка за дрехи, нещо като безопасна игла), което говори за търговски връзки със земите на днешна Гърция. За такива връзки говорят и откритите фрагменти от атическа керамика. Тя се изработвала в областта Атика, където е бил разположен големият античен (и съвременен) град Атина.

От могилно погребение край с. Любча, Доспатско произхожда и сензацията между археологическите находки от този период - малък каменен бръмбар-скарабей. Той е бил част от кехлибарен наниз във вторичен гроб (използуван за погребения двукратно) от втората фаза на старожелязната епоха.[100] Както е добре известно, бръмбарът-скарабей е свещен за древните египтяни, тъй като той осъществявал връзката между двата свята и прехода на душата от долния в горния. Намирането му при всички положения означава не само някакво културно влияния от древния Египет, но и преки връзки с този твърде отдалечен за нас днес средиземноморски район.

Обобщавайки всички данни от археологическите разкопки можем да заключим, че през ранножелязната (старожелязната) епоха Родопите и в часност Доспат, са били добре заселени, въпреки общото намаление на населението.

Въпреки, че Родопите не са големи по площ, в тях се обособяват няколко локални центъра със свои географски и културни отлики. Между тях можем да отделем района на Доспат - Борино. Според археолозите причината за обособяването на тези центрове е наличието и добива на метални руди.[101] Този проблем е "съвършенно неизследван", по думите на Диана Гергова. Според нея обаче, наличието на спицифични за Родопите железни фибули, предполага по-ранна дата за добива на желязо в района, отколкото досега се е смятало, и поставят въпроса за тяхната локализация.[102] Това се подкрепя от посочваните в науката откъслечни данни за намиране на железни шлаки. По устно съобщение на археоложката Маргарита Деянова (Ваклинова), такива са намирани на север от прохода Ташбоаз до Доспат и по посока на Батак. Те обаче са с неясна датировка. При с. Чала, Доспатско пък има находища от златни полиметални руди, които вероятно са били познати на траките.[103]

Очевидно с добива на ценните метали трябва да се свърже все по увеличаващото се население на Родопите и на Доспат през следващите епохи - **късната желязна и античната**. Тук тогава се добива не само желязо, но и други метали, между които и благородни. Въпросът не е изследван, но

---

[100] За погребалните обичаи през ранножелязната епоха вж. Д. Гергова, цит. съч., 20-22; К. Кисьов, Некрополи, 52-56; Същият, Към въпроса, 60-64.
[101] К. Кисьов, Некрополи, с. 25.
[102] Д. Гергова, цит. съч., с. 25.
[103] Г.К. Георгиев, Полезните изкопаеми от времето на траките, С., 1987, с. 71.

въпреки това може да се каже, че на много места има остатъци от рудни разработки. Според свидетелството още на знаменития чешки учен Константин Иречек в местноста “Гюмюшдере” (на български “Сребърна вада”), на 4 часа път западно от Доспат, на старата румелийска граница, се намират запустели сребърни рудници. Стара рударска рупа има и при Дразлишкото кале.[104]

Селищната система през този период вече получава нова, коренно различна характеристика. Това е периодът на превръщане на пещерите в жилища и производствени места - всички проучени пещери пазят голямо количество антични материали и съоръжения - подови замазки, пещи, огнища, керамични съдове, тежести за вертикален тъкачен стан, оръжия, накити, монети. За този период се отнася и сведението на древноримския автор Павлин Ноландски относно пещерите на бесите,[105] което ще цитирам по-долу в текста.[106] Същевременно трябва да подчертая, че в Родопите през тези периоди не се изграждат крупни селищни центрове, както тези в равнините и котловините, което разбира се не е учудващо. Тук обектите с по-голямо значение най-често са свързани с култови или погребални практики, както и с добива на руда. Затова и по-големите селища обикновено се откриват в близост до рудни разработки и светилища. Пример за това е днешното Борино, където има комбинация между селище, крепост, могилен некропол и култово място.[107]

Тук е мястото да се каже, че култовите места разположени на върхове и възвишения са най-добре изследвани в тракийската археология. За тяхното съществуване в Родопите и конкретно в Доспатско разполагаме и с писмени сведения. Обикновено тук култовите места са разположени на върхове с височина даже до 1600 - 1800 м надморска височина. Не е задължително тези върхове да са най-високите в околността, но винаги трябва да имат отлична видимост и скалисти участъци. Това изглежда има връзка с култа към слънцето, който изповядвали траките - гробът трябвало да бъде огрян от слънцето възможно най-рано и най-продължително време. Както вече е отбелязано в науката, този факт е известен именно от легендата за Орфей, която дава писменната документация на тези археологически факти. В нея се разказва, че той - царят-жрец, певец и прорицател, бил погребан на висока колона, огряна от слънцето, на която била поставена урната с праха му и която била достъпна за поклонение от всички страни.[108] Затова гробовете,

---

[104] К. Иречек, Пътувания по България, С., 1974, с. 520; Същият, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, Периодично списание, XI, Средец, 1884, с. 14.

[105] К. Кисьов, Към въпроса, с. 69.

[106] Извори за старата история на Тракия и Македония, с. 421, XVII, 193-272.

[107] М. Домарадски, Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма, в: Тракийската култура в Родопите ..., 31-32.

[108] Павзаний, в: Извори за старата история на Тракия и Македония, С., 1949, 313-314; ср. Г. Михайлов, А. Фол, Погребални обичаи. Религия на траките, в: История на България в четиринадесет тома, т. 1, С., 1979, с. 248.

респ. некрополите, винаги са обособени от планинските вериги, като се свързат с тях чрез една или две седловини. Обикновено в основата на върховете са се намирали извори. Особено внимание трябва да се обърне на скалистите участъци - скалата заема важно място във вярванията на траките и в тяхната религия. Така светилищата задължително включват скалист участък, дори той да не е на възвишение. Задължително е той да се откроява, независимо от разположението му - на склон, рид, в дълбок дол или в ниско място.[109] Въпросът за почитанието на скалата и за тракийските скални светилища е слабо проучен в археологическата и историческата науки. Въпреки това, на базата на оскъдната научна литература по въпроса, могат да се кажат няколко думи. По-горе вече набелязах няколко по-общи наблюдения за разположението на тези светилища. В района на Доспат са регистрирани две от тях - в м. Овчарника до с. Любча и на прочутия връх Виденица (Гьозтепе) близо до с. Чала.

Светилището край с. Любча е разположено на напълно оголени високи скали, без земен насип. Датира се от античността (III-IV в.). Там са открити ограничено количество керамични фрагменти от дебелостенни съдове с пластична украса, разхвърляни върху най-високите части на скалата. Това разхвърляне не е случайно - то е резултат на специален обряд, който може да се сравни със следите от тризни в погребалния обичай, практикуван в Западните Родопи в продължение на цяло хилядолетие. Обредът на разхвърляне на керамични фрагменти в тракийските некрополи се съпътствува от друг често практикуван обряд - поставянето на глинени съдове в могилните насипи или в гробните съоръжения като гробен дар.[110]

От светилището до с. Любча произхожда още една сензация, този път от епохата на късната античност. Това е една мраморна глава с изображение на Юлия Паула, съпруга на римския император Елагабал (217-222 г.).

Другото светилище - на вр. Виденица (Гьозтепе), според археолозите е от друг тип. То представлява висок скален връх, завършващ с малка по площ тераса, покрита със землен насип. За разлика от първия вид светилища, това има ограден зид, който подобно на оградланията с камъни в надгробните могили определят и маркират култовата площ, наричана от археолозите теменос. При този втори тип светилища се открива значително количество разнообразен археологически материал. Най-масово е представена керамиката във вид на разхвърляни фрагменти и цели съдове. За това светилище ще стане дума и по-нататък - заради мнението че тук се е намирало прочутото прорицалище на Дионис. Засега трябва да кажа, че със сигурност то е започнало своя живот като светилище на култа към скалата и природните сили на древните траки. Това се подкрепя и от дългия живот на светилището - първите материали върху него са от късната бронзова епоха,

---

[109] М. Домарадски, цит. съч., с. 34.

[110] К. Кисьов, Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско, в: Тракийската култура в Родопите, с. 65, 67.

като то е било използувано и през следващите ранна и късна железни епохи, както и през античността.[111]

През този период се развива и усложнява и крепостната система на района. Продължават своя живот всички изброени по-горе крепости - те обикновено губят своето значение чак през римската епоха. Тогава областта става вътрешна за империята и губи до известна степен стратегическото си значение. Това се вижда много добре при крепостта "Хисаря" до Доспат, чието съществуване е добре засвидетелствувано с монети и други антични материали, които са предримски. От тези монети обаче само две са стигнали до археолозите - едната сребърна, сечена в Неаполис (дн. Кавала) и датирана от края на V в. до втората половина на IV в. пр. Хр. (427-350 г.), а другата е македонска бронзова монета от Филип V или Персей (187-168 г. пр. Хр.). Към III-II в. пр. Хр. се отнасят и намерените в крепостта две поставки за огнище от талкошист (вид камък), които са изработени във вид на кончета.[112]

---

[111] К. Кисьов, Скални светилища, с. 34.
[112] М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., 233-234.

ТРАКИТЕ

Преди да разкажа за историята на Доспат по времето, когато тук живеят траките, трябва да кажа няколко думи за този най-древен народ, живял по нашите земи, чието име днес знаем.

Археологическите материали и наблюдения показват по безспорен начин, че от началото на новокаменната до края на медно-каменната епоха в културно-историческото развитие на племената, които населявали българските земи е съществувал континюитет (приемственост). Населението в новокаменната епоха не е проникнало отвън. То било местната етническа маса, сътворила високата материална и духовна култура, която се развивала в днешните български земи. На моменти в тази основна етническа маса се вливали по-малки или по-големи чужди етнически групи, идващи от различни посоки, но главно от север. Според днешното състояние на изследванията върху праисторията на древна Тракия, най-правдоподобна е тезата, че прадедите на траките обитавали пределите на днешните български земи още от началото на новокаменната епоха. От какъв произход било населението преди тази епоха - тракийско или някакво друго, което можем да наречем предтракийско, засега не е ясно.

Миграциите през тази епоха в днешните български земи са съществували, както стана вече ясно, но те не са в състояние да определят времето на заселване на траките. Според съвременните учени (проф. Владимир Георгиев, проф. Александър Фол), преминаващите през Балканския полуостров племена и племенни групи, които отчасти се заселвали тук, оказвали влияние върху местните жители, но не могат да се разглеждат като фактор с определящо значение за оформяне на етническия облик на населението в древна Тракия. С други думи съвременните учени отричат т.н. миграционна теория за обяснение на промените в културата на дадена област и я заменят с тезата за културно-историческото развитие на дадено население. Така че обобщавайки можем да кажем, че основният автохтонен (местен) слой от индоевропейски произход може да бъде определен, заедно с миграционните елементи, като население на бъдещите тракийски земи до бронзовата епоха.[113]

Археологическите и езиковедски изследвания показват, че през бронзовата епоха населението на древнотракийските земи изживявало постепенно процеса на окончателно оформяне на народността. Ето защо за периода III - II хил. пр. Хр. е подходящо да се употреби терминът “пратраки” за това население, още повече, че в самия край на II хил. пр. Хр. в Омировия епос за първи път се появява името “траки”. И всъщност следващото I хил. пр. Хр. представлява тази историческа епоха, когато тракийската

[113] История на България, т. 1, 117-118; В. Попов, Българските земи до основаването на българската държава, в: България 681-1981, С., 1981, 41-42; Ив. Венедиков, Произходът на траките, в: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, С., 1960, 525-543; Ал. Фол, История на българските земи, с. 135 сл.

етноисторическа формация се проявява обособено на фона на античния свят с всички свои особености на развитие.[114] От тук нататък името "траки" постепенно става обединително за населението между Карпатите и Егейско море и между Черно море и поречията на реките Морава и Вардар, което говорело сходни диалекти на един и същ език. Макар, че самите траки никога не са осъзнали името като общо за всички тях.[115] Те се самоназовавали по имената на отделните си племена.

Траките са един от най-интересните и загадъчни народи в европейската древност. Според "бащата на историята" - Херодот, той бил най-многоброен след индийския:

"Тракийският народ след индийския е най-голям от всички народи. Ако той се управляваше от един господар и беше единодушен, той би бил, по мое мнение, непобедим и много по-силен от всички народи. Но това е невъзможно и надали може да стане някога и затова са слаби. Траките носят много имена, всяко племе според страната си; но всички те имат приблизително еднакви обичаи във всяко отношение."[116]

Тези обичаи обаче, както и почти всичко друго за траките, остават до голяма степен тайна за нас, тъй като тракийските племена, въпреки високата степен на културно развитие, която достигат, не достигат до идеята за създаване на собствена писменност. С други думи те остават един безписмен народ, който развива безписмена култура, подобно на много други източни народи. Този факт направил впечатление още в древността. Така напр. римският писател Клавдий Елиан, от областта Лациум, твърди:

"Казват, че у старите тракийци никой не познавал буквите. Обаче и всички живущи в Европа варвари са мислили, че е извънредно срамно да си служат с букви. С тях, както казват, си служили повече варварите в Азия. Затова някои се осмеляват да твърдят, че мъдрият Орфей не е бил тракиец и че преданията за него са без друго измислени. Това твърди Андротион (атински историк, съвременник на Демостен)."[117]

От този откъс ясно личи концептуалната разлика между една безписмена култура - тракийската, където се смята, че служенето с букви е "извънредно срамно" и гръко-римската, която е писменна и за която не може един мъдър човек като Орфей да е тракиец, след като те не познават буквите. По-долу отново ще се върна на този въпрос - във връзка с орфическата религия на траките, която в крайна сметка представлява една затворена жреческа организация за предаване и съхраняване на информацията по безписмен път.

Едва по-късно траките възприемат гръцката писменост за да пишат на своя език. Малкото останали писмени паметници на тракийски език обаче все още са едно голямо предизвикателство пред съвременната наука, доколкото тяхното разчитане предстои.[118] Затова главните сведения, които днес

[114] Ст. Ваклинов, цит. съч., с. 231; Вл. Попов, цит. съч., с. 44.
[115] Ал. Фол, История на българските земи, с. 143.
[116] Херодот, История, пак там, с. 23, V.3.
[117] Елиан, Пъстра история, в: Извори за старата история, с. 363.
[118] Зл. Гочева, цит. съч., с. 34.

притежаваме принадлежат на различни древногръцки и римски автори, подкрепени от археологическите данни. Древногръцките и римските автори представят живота и вярванията на траките според собствените си представи, като обръщат внимание преди всичко на различното, на екзотичното. Затова техните съобщения често приличат на извадки от днешния жълт печат и за да се стигне до някаква що годе адекватна информация, учените са принудени да подлагат тази информация на сложен анализ. Съдете сами. Няколко съобщения, които говорят за най-важните обичаи на траките, свързани с женитбата, раждането и смъртта. Първо отново ще дам думата на Херодот (V в. пр. Хр.), който както стана ясно е един от най-ранните автори, които дават сведения за траките:

“Останалите тракийци (траки) имат следните обичаи: те продават децата си в робство в чужбина; девиците не ги пазят, ами ги оставят да се сношават с мъжете по свой избор; напротив, омъжените жени пазят строго; те си купуват жените от родителите им срещу много пари. Да бъдеш нашарен с белези се счита за благородно; който няма белези, не е благороден. Да стоиш празен (в смисъл без работа), това се смята за най-хубаво, да обработваш земята - най-безчестно, да живееш от война и грабеж, най-хубаво. Това са най-забележителните им обичаи.”[119]

Това, което било странно и учудващо за древните елини, очевидно не би учудило нашите съвременници. Тези сведения мога да допълня и с някои други, дадени от друг, още по прочут елин - самият Аристотел (IV в. пр. Хр.):

“Всеки тракиец има три или четири жени, а пък някои дори тридесет, които използуват като прислужници. Те се сношават с тях извънредно много, и то по ред. И тази, на която е редът, мие и обслужва мъжа си. Повечето жени след общуването спят на земята. И ако някоя е недоволна от мъжа си, родителите и връщат това, което били получили от него, и отвеждат дъщеря си, защото те ги омъжват срещу заплащане. А когато умре мъжът, наследниците наследяват между другото и жените му.”[120]

Това, че полигамията (многоженството) при траките наистина е била факт, се потвърждава и от един значително по-късен римски автор - Гай Юлий Солин, който минал през древна Тракия съответно осем и седем столетия след Херодот и Аристотел - в III в. сл. Хр.:

“Мъжете се хвалят с броя на жените си и многобройният брак им осигурява почит... . Жените, които възнамеряват да се омъжат, отиват при съпрузите си не по волята на родителите си. Тия от тях, които надминават останалите с хубостта си, искат да бъдат представяни на публично наддаване и като бъде допусната свободата на преценяването, се омъжват не заради нравите на мъжа, а заради дадената от него цена. А жените, които измъчва грозната им външност, купуват със зестрата си тия мъже, с които искат да се свържат.”[121]

Не е ясно какво ставало с грозните и бедните - Гай Юлий Солин не ни съобщава нищо по този въпрос. Очевидно и тракийските жени не падали по-

---

[119] Херодот, с. 23, V.6.
[120] Аристотел, Фрагменти, в: Извори, с. 125.
[121] Гай Юлий Солин, Откъслеци, в: Извори, с. 391.

долу от мъжете, въпреки съществувалата полигамия (многоженство), а не полиандрия (многомъжество). Те не падали по-долу и в забавленията, както научаваме от същия римски автор:

"Когато пируват и двата пола обикалят огнището и хвърлят в огъня семена от треви, които растат в Тракия. Зашеметени от техния дим, смятат за веселие да подражават на пияните, като при това чувствата им добиват болезнен характер."[122]

Иначе траките, според Клавдий Елиан, много носели на пиене, гордост, която очевидно се е предала и в съвременните им потомци, които живеят по техните земи:

"И аргейци, и тиринтийци (жители на градовете Аргос и Тиринт в Пелопонес) са били осмивани, загдето се нахвърлят с голяма страст върху виното. Но със същата репутация се ползуват навсякъде вече и траките, пък и говори се, че са много издръжливи пиячи."[123]

Горе-долу в същата сфера се движат и сведенията които дава известният писател и философ Йоан Стабей (500 г.), наречен така, защото бил роден в Стоби, в дн. Македония. Той твърди напр., позовавайки се на един по-ранен автор - Николай Дамаскин (род. 64 г. пр. Хр.), че:

"Трибалите (тракийско племе населяващо територията между р. Морава и Искър - б.м.) образуват четири редици в сраженията: първата от слабите, втората от най-силните, третата от конниците, последната от жени, които възпират с хули тези, които бягат".

Очевидно психологическите методи използувани по време на война, не са изобретение на нашето време. По-нататък същият автор вече може би преувеличава, макар и не много, съдейки по някои наши съвременници:

"Дарданците, илирийско племе, се къпят само три пъти през живота си: при раждането си, при свадбата си и при смъртта си".

Тук ще си позволя един малко по-дълъг цитат от един по-далечен автор - Помпоний Мела, първият римски географ, който произхождал чак от Испания, но дава много любопитни сведения, които като че ли обобщават всичко известно до него:

"Обитава я един народ (Тракия), тракийците, които носят разни имена и имат разни обичаи. Някои от тях са диви и посрещат твърде охотно смъртта, ... Това се дължи на разни вярвания: едни вярват, че душите на умрелите ще се възвърнат; други мислят, че душите не загиват, ако и да не се възвръщат, но минават в по-щастлив живот; трети вярват, че душите умират и че така е по-добре, отколкото да живеят по-нататък. Заради това у някои се оплакват ражданията и се окайват новородените, напротив погребенията носят празничен характер и като свещенодействие се славят с песни и игри. И жените тук не са малодушни: те имат преголямо желание да бъдат убити над телата на умрелите си мъже и да бъдат погребани заедно с тях; и понеже един мъж притежава много жени, то те с най-голямо усърдие се домогват до тази чест пред тия, които трябва да го отсъдят, кому тя се пада. Тая чест се дава за добро поведение и голяма е радостта на тия, които побеждават в

---

[122] Пак там, с. 424.

[123] Елиан, Пъстра история, в: Извори за старата история, с. 363.

това съревнование; останалите жени изказват скръбта си гръмко и погребват мъртвеца с най-горчиви оплаквания. ... Девойките не биват омъжвани от родителите си, но от името на племето или биват давани за жени срещу наем, или биват продавани; зависи от хубостта и от поведението им, ... честните и хубавите са на цена, а за останалите търсят мъже чрез зестра. Някои не познават виното; обаче когато се угощават, те хвърлят някакви семена в огъня, около който седят, и от дима добиват веселост, подобна на опиване."[124]

Като излизам от толкова интересните сведения на античните автори, бих искал да обърна по-специално внимание на една област от живота на древните траки, която от историческа гледна точка е много важна - смъртта. Изразът е вероятно парадоксален за съвременния човек, но не и за древните траки, които вярвали в безсмъртието на душата и в задгробния живот. Затова истинският живот за тях започвал именно след смъртта. Затова, когато някой умирал те се радвали, а когато се раждал - плачели. Да дадем думата отново на "бащата на историята" - Херодот, който описва тези обичаи при травсите, тракийско племе, което живеело в непосредствена близост до днешния Доспат - източно от средното течение на р. Места:

"Травсите постъпват във всичко друго както останалите траки; само при раждане и смърт вършат следното: сродниците насядат около новородения и го оплакват, че толкова много злини трябва да изтърпи, щом веднъж се е родил, и при това изреждат всички човешки патила; умрелият пък погребват в земята с радост и веселие, като изброяват, от колко злини се е оттървал, и изтъкват пълното му блаженство."[125]

Разбира се, това твърде известно в науката сведение се отнася само до племето на травсите - по-горе цитирах и друго сведение на Херодот за обичаите на траките.

По-горе дадох няколко сведения за женидбата при траките от които може да се остане с впечатление, че това е било твърде меркантилно "мероприятие", особено от страна на нежния пол. Точно при описването на погребалните обичаи обаче проличава, че често траките се женели и по любов. И още по-конкретно, тогава проличавало, коя от многобройните си жени обичал най-много покойникът приживе. На съвременния човек това доказателство за любов би му се сторило малко закъсняло и доста зловещо. Отново примерите ще започна с вечния Херодот:

"... всеки има много жени, когато някой умре, става голям спор между жените му, пък и приятелите му полагат големи усилия да узнаят, коя от жените му е била най-любима. И тази на която се падне тази чест, тържествено се занася от мъже и жени на гроба, гдето се принася в жертва от най-близкия си роднина, и след това се погребва заедно с мъжа си. Останалите пък жени скърбят твърде много, защото това е за тях най-голям позор."[126]

---

[124] Помпоний Мела, в: Извори за старата история, 260-261.
[125] Херодот, с. , V.4.
[126] Пак там, V.5.

Този обичай на траките се потвърждава и от по-късното сведение на споменатия вече римски автор Гай Юлий Солин:

“Тия, които биха желали да ги проучат грижливо, лесно ще схванат, че варварите траки презират смъртта поради някакво естествено внушение на мъдростта. Всички траки зачитат единодушно доброволната смърт, като едни от тях вярват, че душите на умрелите отново се възвръщат в горния свят, а други мислят, че душите след смъртта не загиват, а стават по-щастливи, отколкото са били приживе. У повечето траки ражденията предизвикват скръб пък и тоя, който току що е станал баща, поема с плач рожбата си. Напротив, погребенията им биват толкова съчетани с веселие, че радостно съпровождат починалите до гроба им... . Жените, които държат на своя свян, се хвърлят върху кладата на починалите си съпрузи и стремглаво поемат пътя сред пламъците, като считат това за най-голямо доказателство за своето целомъдрие.”[127]

За успокоение на съвременните феминистки веднага трябва да кажа, че тези сведения не намират потвърждение от археологическите източници.[128] Въпреки това тези вярвания могат да бъдат обяснени с вярата на траките в задгробния живот, който бил истинският, щастливият. По описаните по-горе начини те просто си избирали една жена за истинския живот, а жените се стремели да придружат мъртвия си съпруг не заради друго, а за да бъдат вечно с него, по време на вечното блаженство.

Заради вярата си в безсмъртието траките развили и силен култ към мъртвите. Поставеното в земята мъртво тяло добивало божествената сила на Богинята Майка. Затова именно в обичаите на траките съществували и двата погребални обряда - труполагане и трупоизгаряне. Във втория случай се смятало че чрез огъня, в който се изгаря тленното тяло на починалия, той се пречиствал от несъвършенствата и нещастията и тръгвал пречистен по пътя на безсмъртието. С вярата в безсмъртието на душата се свързват и погребалните дарове, които се срещат в тракийските погребения. Тяхното количество обикновено зависи от общественото положение на починалия. Между тях, както стана ясно почетно положение заема любимата съпруга на починалия. Освен нея, ако той бил заможен, в гроба се поставял и любимият му кон, любимото му куче, любимият му роб или робиня, колесницата му и редица други луксозни вещи.[129]

Много интересна, но и загадъчна е тракийската религия. Тук проблемите за изясняване са твърде много, доколкото древните елини, които отново са главен източник на сведения, са склонни съвсем естествено да идентифицират тракийските божества със собствените си представи за тях, т.е. със собствените си богове. Веднага трябва да направя и уговорката, че темата за тракийската религия е огромна и неизбродима и тук няма да я разглеждам изчерпателно - това е колкото невъзможно толкова и ненужно. Трябва обаче да се очертае най-основното. А то е, че духовният живот на траките бил обагрен от древни вярвания и култове, които възхождат към

[127] Гай Юлий Солин, с. 391.
[128] История на България, т. 1, с. 246.
[129] Зл. Гочева, цит. съч., 54-56.

бронзовата епоха и могат да бъдат групирани в три сфери. Това била вярата в слънцето или т.н. соларен култ. С него се изповядвало убеждението за единството в гигантското разнообразие на природата, чийто живот бил възможен благодарение на светлината и топлината. На второ място това са култовете, с които се изповядвала вярата в безсмъртието и прераждането на душата, или това са т.н. хтонични култове. С тях се защитавала идеята, че човекът винаги присъствува на голямото пиршество на природата, пък бил той и антроподемон (полубог-получовек). На трето място това са култовете към възраждащата се природа, или т.н. оргиастични култове. Без тях траките не могли да си представят кръговрата в природата. Проблемите около тракийската религия се задълбочават извънредно много от факта, че сведенията за религията на траките от класическия и елинистическия период са откъслечни и твърде малко на брой. Преобладаващото число известия са от римската епоха, т.е. от един период в който древна Тракия вече е преживяла столетия на развитие и културен обмен с околния свят. Поради това представите ни за тази религия от по-ранните епохи не са нито пълни, нито точни.[130]

Особено внимание ще бъде обърнато на някои тракийски култове, за чието развитие в района на Доспат има определени сведения. Затова ще пропусна въпроси около култовете на Арес, Афродита, Артемида-Бендида, Херакъл, Хермес, Залмоксис и пр.,[131] и ще се спра на култа към Дионис. Той сам по себе си е много сложен - претърпял е дълго развитие, както в хронологически план, така и в географски и етнически - разпрострял се е върху почти цялото Средиземноморие и сред всички народи населяващи тогавашния “център на Земята”. Поради това той е твърде многообразен. Но да вървим подред. Отново няма да минем без Херодот, който твърди:

“От боговете почитат само Арес, Дионис и Артемида. Отделно от народа царете почитат Хермес повече от всички богове, кълнат се само в негово име и изкарват от него своя произход.”[132]

Името на Дионис не случайно фигурира в това сведение - според някои антични автори самият този култ, както и името имат тракийски произход. Други, също антични автори не приемат тази хипотеза. Без тук да се задълбочавам в този спор, ще обобщя, че все пак наличието на този култ у древните траки е от дълбока древност и силното му развитие в Древна Тракия не буди никакво съмнение.[133]

[130] История на България, т. 1, с. 246.

[131] За тракийската религия и отделните култове има огромна литература. Тук привеждам няколко по-основни съчинения: Хр. М. Данов, Траки, С., 1982, с. 69 сл; Ал. Фол, Тракийският Дионис, кн. 1 - Загрей, С., 1991; Същият, Тракийският Дионис, кн. 2 - Сабазий, С., 1994; Същият, Политика и култура в древна Тракия, С., 1990, с още литература; Д. Попов, Тракийската богиня Бендида, С., 1981; История на България, т. 1, с. 247.

[132] Херодот, с. 24, V.7.

[133] А. Фол, Тракийският Дионис, кн. 2, с.

ВИДЕНИЦА: СВЕТИЛИЩЕТО НА ДИОНИС

Обръщам специално внимание на култа на Дионис в Древна Тракия, защото както изглежда, в близост до Доспат вероятно е едно от най-големите му светилища, прочуто в античната древност. В интерес на истината трябва да кажа, че въпросът е спорен, затова тук се налага да се занимая подробно с този спор.

Всъщност автентичните известия за това светилище са твърде оскъдни и оттук идва главния проблем - въпросът за неговата локализация (местонахождение). Първото и основно сведение принадлежи отново на Херодот. Когато описва големия балкански поход на персийския цар Ксеркс в 480 г. пр. Хр., и по-специално неговата част по егейското крайбрежие, големият историк дава описание на земите на тракийските племена, през чиито земи минал завоевателят. Между тези племена Херодот споменава и сатрите:

"А тракийските племена, през чиито земи преминал (Ксеркс - б.м. Д.Ч.) са следните: пети, кикони, бистони, сапеи, дерсеи, едони, **сатри**. Едни от тях, които живеят при морето, последвали на кораби Ксеркс; **всички други, които живеят във вътрешността** и са изброени вече от мене, били принудени да го последват по суша, с изключение на сатрите."[134]

С това сведение ще се занимавам отново по-долу, когато говоря за племето на сатрите, тук бих искал да отбележа две неща. Първото е, че според Херодот част от изброените племена живеят във вътрешността, а второто, че той не казва точно кои. Тук ще обърна внимание и на това, че "вътрешност" спрямо егейското (беломорското) крайбрежие могат да бъдат само Родопите с прилежащите предпланини. Значи част от тези племена, от цитата не разбираме кои, са живели в Родопите. След това бележития историограф продължава своя разказ:

"Сатрите, доколкото ни е известно, още не са били покорени от никого; само те от траките запазили свободата си до днешен ден, понеже живеят по високи планини, покрити с разнообразни гори и сняг, и са войнствени. **Те владеят прорицалището на Дионис, което се намира на най-високата планина; като прорицатели служат бесите, едно племе от сатрите;** има жрица, която дава отговорите, както в Делфи; друго особено тука няма."[135]

Ето това е всъщност основното сведение на Херодот за светилището, което както се вижда е достатъчно неопределено, както що се отнася до неговата локализация (разположение), така и до неговото устройство - той казва единствено, че прилича на това в Делфи. Нищо не се казва за неговия външен вид, нещо с което да се помогне на съвременните археолози. Очевидно Херодот не е знаел нищо повече. Оттук нататък, когато се прави опит за локализация на светилището, се акцентува най-вече на това коя е

[134] Херодот, с. 31, VII.110.
[135] Херодот, с. 31, VII.111.

тази “най-висока планина”. По този въпрос ще взема отношение след малко, а тук ще цитирам още един пасаж от Херодот, в който той описва продължението на пътя на персийския цар Ксеркс, след като минал укрепените места на тракийското племе пиери, достигнал до планината Пангей:

“Пътят му бил тука покрай самите крепости; от дясната страна оставил планината Пангей, голяма и висока, със златни и сребърни рудници, които използуват пиерите, одомантите и главно сатрите.”[136]

Това сведение е важно с оглед на самите сатри, а тук ще послужи за да се установи, че за древногръцкия историограф “най-високата планина”, където е разположено светилището на Дионис, е различна от Пангей, която също е голяма и висока в представите на древните елини. Ако те съвпадаха, той без съмнение би го отбелязъл.

Не е по-точно и следващото известие за това светилище. То принадлежи на перото на друг прочут древен автор, много по-късен от бащата на историята - Гай Светоний Транквил - римлянин живял през I-II в. сл. Хр. Или с други думи около 6-7 века след Херодот. Светоний разказва много интересен анекдот свързан със светилището на Дионисий и с някои от най-известните личности на древния свят. Става дума за самия Александър Македонски, който по време на похода си срещу тракийското племе трибали в 335 г. пр. Хр. посетил светилището. Другата такава прочута личност е бащата на великия римски император Октавиан Август - Гай Октавий, който също ходил да се допитва до оракула през 60-59 г. пр. Хр. Тогава той в качеството си на протопретор на провинция Македония воювал срещу бесите. За тази война ще разкажа по-долу, а сега самото сведение:

“Твърде известна е следната случка, която е станала в деня на раждането на Август (23 септември 63 г. пр. Хр.). През този ден в Сената разисквали по заговора на Катилина и Октавий дошъл по-късно поради раждането на сина си. Публий Нигидий, като разбрал причината за закъснението и научил и часа на раждането, уверявал, че се е родило дете, което ще бъде господар на целия свят. И когато Октавий водил войската си някъде из отдалечените места на Тракия и в свещенната гора на Дионис се допитал до оракула на бога за съдбата на сина си по варварския обред, същото му било потвърдено от жреците, понеже, след като виното се разляло върху олтара, такъв голям пламък лумнал, че се издигнал нагоре над върха на светилището чак до небето - едно знамение, подобно на това, което получил само Александър Велики, когато принасял жертва на тоя същия олтар.”[137]

Според много изследователи, свидетелството за чудото с бащата на Октавиан Август е измислено,[138] за да се възвеличи бъдещият “господар на

[136] Херодот, с. 31, VII.112.

[137] Гай Светоний Транквил, За живота на цезарите, в: Извори, с. 284, Aug., 94.6.

[138] Според Г. Кацаров, Тракийските беси, Известия на историческото дружество в София, кн. IV, С., 1924, с. 40, бел. 1, съобщението на Гай Светоний Транквил има легендарен характер. Интересно е да се изтъкне, че

света", но не това е важно в този случай. По-важно е, че от този откъс научаваме, че светилището е било много прочуто в древния свят - почти колкото това в Делфи - тук идват за предсказания най-известните личности на епохата. Забележително е също така, че славата му на прорицалище не помръква твърде дълго време - няколко столетия. Сведенията за неговото местоположение обаче и тук са оскъдни - казва се само, че е разположено "някъде из отдалечените части на Тракия", и което е особено важно - "в свещената гора на Дионис". Това последно известие разширява малко познанията ни за този храм - той се намирал в свещенна гора, където вероятно се провеждали вакханалиите (празниците в чест на Дионис, по латинското име на бога - Бакхус). По това време прорицалището имало вече някаква специална постройка, храм в съвременното значение на тази дума. Според някои автори, той бил кръгъл, с отворен свод. В центъра жреците гадаели по лумналите огнени езици, а през отворения свод съзерцавали поред нощното и дневното небе, сиреч земното и слънчевото лице на Дионис. Двете лица се сливали малко преди изгрев.[139] Тук за първи път се споменава и в какво се е състоял самият ритуал, който е наречен от римския историк "варварски" (първоначално буквално означава чуждестранен) в см. тракийски, което означава, че е бил по-различен и особен от познатите му ритуали в Гърция и Рим, които той не би нарекъл "варварски".

Следващото известие за храма на Дионис е малко по-късно - от 28 г. пр. Хр., когато победителят на бесите - Марк Лициний Крас им го отнел и го дал в разпореждане на своите съюзници сред траките - одрисите. Може би това е причината за голямото въстание на бесите, начело с дионисовия жрец Вологес, което избухнало няколко години по-късно - в 11 г. пр. Хр.[140] За тези събития ще разкажа по-долу, тук само ще отбележа колко дълбоко бил навлязъл в бита на бесите култът към Дионис и какво голямо значение имало въпросното светилище за тях, че заради него се вдигнали на въстание.

След това сведенията за това светилище вече прекъсват. Преди да разгледам различните мнения в историографията относно неговата локализация, ще цитирам още няколко сведения, вече непреки, които различните автори свързват с това светилище. На първо място това е сведението у философа-неоплатоник (привърженик на Платон) Макробий (ок. 400 г. сл. Хр.), който пише:

"Научавам, че в Тракия Слънцето и Либер (букв. "свободен", т.е. Дионис) се смятат за един и същ бог. Него траките наричат Себарий (Сабазий), както пише Александър Полихистор (I в. пр. Хр.) и на този бог на хълма Зилмисос е посветен храм във формата на ротонда, чийто покрив в средата е открит".[141]

по принцип легендите с които е обкръжена личността на Октавиан Август съдържат черти, заето от легендите за Александър Велики, което се правело с цел да се възвеличи неговата личност.

[139] Г. Кацаров, цит. съч., с. 40; Ал. Фол, Тракийският Дионис, кн. 1 - Загрей, с. 8.

[140] История на България, т. 1, с. 255.

[141] Пак там, с. 255.

Това сведение много отрано е свързано с търсения от нас храм - това прави още известният френски учен Пол Пердризе, според когото обаче, то се отнася до светилището в планината Пангей.[142] На възгледите на Пол Пердризе ще се спра по-долу, а тук ще отбележа, че ако се приеме това сведение,[143] това означава, че трябва да се търси кръгъл по план храм ("форма на ротонда"). В това съобщение има и други интересни неща - отъждествяването на култа на Дионис със слънчевия култ, който обикновено се персонифицира с този на Аполон. Това отъждествяване на два различни типологически култа, според древногръцките, а и според някои съвременни представи, идва само да покаже, че наистина познанията на древните елини и римляни за култовете на траките са доста схематични.[144]

Накрая ще цитирам още едно известие - отново за храм на Дионис, но на друго място, в планината Пангей (с българско име Кушница, турците я наричат Пърнар даг). То няма връзка с нашия район, обаче е често използувано от различни автори при локализацията на главното светилище на бесите. То се намира в една древногръцка трагедия - "Резос"("Рез"), по името на прочутия тракийски цар, за който повечето съвременни хора си спомнят от уроците по литература - за него пише и самият Омир. Тази трагедия се приписва на знаменития древногръцки драматург Еврипид, но е написана по-късно, през V или в началото на IV в. пр. Хр., от неизвестен автор, наречен днес Псевдоеврипид:

"Наистина, той не ще добие същия образ, който е имал по-рано, и не ще види никога майка си, но затворен в пещерите на богатата със сребро земя, взирайки се в светлината, ще стане антроподемон (получовек, полубог - б.м. Д.Ч.) и ще пребивава като гадател на Дионис в скалистия Пангей, гдето е пребивавал и самият бог, почитан от посветените в мистериите.".[145]

От това известие личи несъмнено, че на планината Пангей е имало светилище на бог Дионис, въпросът е дали то е онова най-прочуто, което търсим и ние.

Сега да видим как се развива проучването на въпроса в историческите изследвания и дали историографията е постигнала нещо, което може да ни бъде от полза. Проучването на този въпрос в българската книжовност започва още преди да има изобщо наука в България, която впрочем по това време все още чака своето Освобождение като държава. Първи обръща внимание на този въпрос възрожденският книжовник от Пазарджик Стефан Захариев. Неговото мнение е твърде непрецизно, но парадоксално оказва изключително влияние върху по-късните изследователи. Поради извънредната му любопитност ще го цитирам изцяло, като запазвам правописа, с малки промени:

"Беси-ты (Веси, Взуупй, кбЯ ВЭуубй) живеяли в полето, и били по-учени и по-образовани от свои-ты съплеменици, и по примяръ-т на свои-ты предцы

[142] P. Perdrizet, Cultes et Mythes du Pangee, Anales de l'Est, 24, fasc. 1, Paris-Nancy, 1910, p. 43; ср. Г. Кацаров, цит. съч., с. 40.
[143] Ал. Фол, Тракийският Дионис, т. 1 - Загрей, с. 103.
[144] Ал. Фол, История, с. 351, бел. 46.
[145] Псевдоеврипид, Рез, в: Извори, с. 47.

живеяли патриархално и немали нито кумиры, нито капища и молитви-ты си, или религиозни-ты си длъжности испълнявали под стари и голями дръвета и верували безсмъртие-то на дето някои мъдрецы Замълк (ЖЬмплойт) и Евмълп (Ехмплрпт) гы научили да вярват и други божества, и да основът едно гадалище (Мбнфеqпн) на най-високии-т върх на планина Рудопа в имято на бога Сива, или на индийски някой си цар Диониса (на тая планина най-высокий-т връх ся намира в пазарджишка-та област, от турци-ты наречен Гиоз-тепе, заради пространний-т си изгляд дето има и ся види много надалеч към юг, исток и север, и понеже тамо има великолепни развалини от мраморни зградия, послани с мозайкъ, вероятно тамо да е было гадилище-то на наши-ты предцы), за кое-то Херодот доказва, че не было по-малко важно, и по-долне от Делфийско-то прочуено гадалище... ."[146]

Това мнение на възрожденския книжовник има късмет - то става известно и се възприема от най-големите авторитети в българската историография във времето около и непосредствено след Освобождението - проф. Марин Дринов и особено знаменитият чех Константин Иречек, които предават писаното от него.[147] След това то се приема от повечето учени. Между тях можем да отбележим напр. прочутите чешки учени Херменгилд и Карел Шкорпил, които повтарят писаното от Марин Дринов и Константин Иречек, тъй като не са ходили на място.[148] Не се е качвал на самия връх и известният родопски книжовник Хр. Караманджуков, който посещава района преди 1921 г. и привежда много интересен разказ на местен жител - от близкото с. Наипли (бивше Попово, сега Буйново).[149]

---

[146] Ст. Захариев, цит. съч., с. 7.

[147] М. Дринов, Заселение Балканского полуострова славянами, Избрани съчинения, т. 1, С., 1971, с. 190; К. Иречек, Пътни бележки, с. 15; Същият, Пътувания, 519-520.

[148] Х. и К. Шкорпил, География и статистика, 28-29.

[149] Хр. Караманджуков, Стари градища и развалини в Родопа, Родопски глас, бр. 15 от 15 декември 1921: “Но има и нещо друго. Гйоз тепе е връх, който е център на обширен кръгозор и от него се виждат дори белите глави на Рила и Пирин. Това обстоятелство дава основание да се предполага, че там се е намирало капище (светилище - б.м. Д.Ч.) от времето на старите тракийски обитатели на Родопа, а именно бесите. За находките в Гйоз тепе ето какво ми разправеше Шафран от с. Наиплии (Попово, дн. Буйново): “Чудни палати е имало по тия планини. Преди 15 години дохожда нарочно английският консул от Цариград, който ходи да разглежда местото. Той прави разкопки на някои места, прави фотографически снимки, и си замина. Голяма част от върха е пък заградена с кале. Пред калето се намира много изкусно построена чешма. На калето се намират големи врати, към които води широк път, послан с каменни плочи. Между нахвърляните едри камъни от развалените зидове се намират и такива с надписи, повечето излизани от времето. Ала има един такъв надписан камък, на който буквите са много отчетливи и който знае, може да го прочете. И писмото на тоя камък английския консул фотографира. Когато са орали земята около това място стопаните на земята от околните села много пъти са намирали медни пари.” Както се вижда

Първият археолог, който посещава вр. Гьозтепе (дн. Виденица) е проф. Васил Миков. Според неговото описание той представлява самотен конусовиден връх, с кръгла форма, обрасъл от север с борови гори и достъпен от всички страни. На върха се намирали следи от голямо градище и селище. На много места, при копане на окопи през Балканската война и при иманярски претърсвания са намирани основите на градежи, правени от грамадни каменни блокове. Много добре личали останките на крепост, също строена от големи каменни блокове, без спойка, и основи на постройки, без да може да се каже с положителност от кое време датират. По повърхността проф. Васил Миков е намирал много глинени фрагменти от съдове, с различна датировка - от неолита (новокаменната епоха), от бронзовата епоха, подобни на тези от пещерата Имамова дупка, а също фрагменти от всички следващи епохи. Накрая големият български учен изказва основната си препоръка - че трябва да се проведат археологически разкопки, за да може да се отговори на въпроса дали тук е било разположено знаменитото светилище. Тази препоръка все още, и до ден днешен, не е изпълнена. В. Миков обръща внимание и на факта, че съвсем наблизо до върха - на 7 км североизточно, под с. Балабан (дн. Ягодина), на височината "Света гора", наречена още "св. Илия", се намират подобни останки.[150]

След В. Миков, на това място идва друг много известен български археолог - проф. Иван Велков. Той оставя едно твърде вдъхновено описание:

"Достигайки горе, на върха, оставаме смаяни. Едва ли има връх в Родопите с по-широк кръгозор и по-широка гледка. Пред нас, на запад, са Пирин и Рила, на юг се издига Боздаг и граничната линия с белите стражеви кули. На север се издига Персенк, Карлъка и всички онези безброй планински хълмове, струпани в безпорядък в далечината."

Големият български археолог не е имал възможност да проучи археологически върха, затова се е задоволил да отбележи:

"На самия връх, брулен от стихиите, не се вижда сега нещо много, но разхвърляни навред парченца от глинени съдове говорят за изчезнало селище. На западния склон близо до върха се виждат старинни градивни останки. Ето на това място, съвсем затулено от скалите, закътано от вятъра се е издигало това прочуто в древността и толкоз много търсено светилище на Диониса. Тук личи само някаква суха подпорна стена, а до стената зид, притиснат до скалите. Вход към помещението е имало откъм юг. На северния скат, вече малко по-ниско, се виждат доста обширни тераси, без съмнение са били изградени различни жилищни и др. постройки."

Финалът е също толкова поетичен, колкото и началото:

сведенията са много интересни, в някои отношения много конкретни. Кой обаче е този "английски консул в Цариград", дали е точно консул и каква е съдбата на неговите изследвания е въпрос на който очевидно в момента не може да се отговори.

[150] В. Миков, Старини из разни краища на България, Известия на Българския археологически институт, т. 5, 1928-1929, С., 1929, с. 330; Същият, Предисторически селища, с. 144.

“Като че ли самата природа се е погрижила да се спусне този връх от небесата, като че ли е паднал тук готов олтар от висините, тук, дето духът е вечно прояснен и свободен. Само по тези стръмни и високи върхове, само тук между свободолюбивите беси е могло да съществува такова светилище на Диониса, едно светилище на онзи бог, който е раздвижвал и вълнувал човешката душа. Но тези беси, тези прочути ковачи на древността, като че ли били призовани за жреци.”[151]

В ново време мнението за локализацията на светилището на Дионис на вр. Виденица (Гьозтепе) също е популярно, макар, че по принцип учените вече по-рядко се занимават с този въпрос.[152]

Мнението за Виденица (Гьозтепе) не остава единствено в науката. Съществуват и други локализации - кои по екзотични и безсмислени, кои по-вероятни. Така напр. известният родопски писател и книжовник Васил Дечов, го локализира на връх Чил тепе, където той твърди, че е имало развалини, заемащи площ колкото Бачковския манастир.[153] Големият родопски историк-краевед Стою Неделчев Шишков пък търси храма край с. Тополово, Асеновградско.[154] Според Павел Делирадев и Васил Миков светилището се е намирало в планината Преспа, при прочутия връх Енихан баба.[155] Между тях по-подробен опит за обосновка се опитва да направи само проф. Анастас Примовски, който го локализира в подножието на планините Шишковци, Кушлар и Машергидик, северно от гара Бук и Филипи, в близост до селата Бахан и Лещен. За това той се основава на етимологията (произхода) на името “Бахан”, което според него произлизало от името на латинския аналог на Дионис - Бакхус. Тази по същество народна етимология видният родопски етнограф подкрепя с детски спомени за хубавото грозде, което калайджиите от родното му Устово карали от това село, и където освен че имало много развалини от стари и големи сгради, имало и много бръшлян, друг символ на Дионис-Бакхус, наред с лозята и виното. Анастас Примовски отхвърля локализацията на връх Гьозтепе, тъй като то било далече от стария път, по който минал Александър Македонски.[156]

Стоян Райчевски изгражда своята теза като опозиция на Пол Пердризе, като отхвърля неговото мнение, че светилището е в планината Пангей. Като оставим настрана, че вероятно Стоян Райчевски не е чел съчинението на

---

[151] Ив. Велков, цит. съч., с.

[152] Т. Сарафов, Тракийските сатри (принос към етногенезиса на тракийските племена), Годишник на Софийския университет - Факултет западни филологии, 1973, т. 67/1, С., 1974, с. 164.

[153] В. Дечов, Дребни исторично-археологически бележки. Где е старото светилище на бесите и сатрите, Родопски напредък, 1904, кн. 3, 74-78.

[154] Преглед на по-старите мнения вж у Ст. Райчевски, Родопското прорицалище на Дионис, Родопи, 1977, кн. 1, с. 33.

[155] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, кн. 2, С., 1953, с. 56; В. Миков, Принос към праисторическата култура у нас, Известия на българския археологически институт, т. 5, 1928-1929, С., 1929, с. 309.

[156] Ан. Примовски, Бит и култура на родопските българи, С., 1973 (Сборник за народни умотворения и народопис, кн. 54), с. 8.

френския автор (или не го е разбрал), основно той локализира светилището категорично в Родопите. За точната му локализация смята, че трябва да се обърне повече внимание на етнографския материал, а не само на археологическия. В изпълнение на това пожелание, той се позовава на Васил Дечов, който обръща внимание още в началото на века върху мюсюлманското светилище на вр. Енихан баба, където се правели курбани, както от мюсюлманите, така и от християните. Към това той добавя собствени наблюдения в тази насока - думите на 80 годишния Ромо от с. Кутела, който посочвайки загадъчния връх Енихан, твърдял, че "на който му се загубеше овца или говедо, отиваше там и му се казваше. На който друго му се губеше, пак отиваше и му казваше." Без да е формулирал това изрично, очевидно Ст. Райчевски смята, че светилището трябва да се търси тук.[157]

Особено внимание между другите мнения заслужава това на Пол Пердризе, който смята, че Пангейското светилище на Дионис е клон на Родопското,[158] както и това на проф. Гаврил Кацаров, който смята, че въпросът все още не може да се счита за изяснен и че сведенията на Стефан Захариев би трябвало да бъдат проверени археологически.[159]

В последно време локализацията на светилището предизвиква спорадичен интерес. Според Тошо Спиридонов, едно просто сумиране на всички посочени точки на локализация показва, че в действителност светилищата са повече от едно, но бесите, жреческия род на сатрите, са служили в едно от тях. Явно е също така, според същия автор, че едно от тези светилища посветени на Дионис, се е намирало по пътя от Беломорска Тракия през Родопите към Филипопол, защото по този път минал Александър Македонски, а по-късно и Октавий, бащата на Август. В хода на проуванията са се очертали двата най-удобни и вероятни пътя. Единият преминава в района на вр. Гьозтепе (Виденица), към Пещера - Брацигово, по билото на Баташка планина и е използван през предримската и римската епоха. Вторият, който е по-къс и удобен, преминава от сливането на притока на р. Места, западно от връх Циганско градище, през с. Арда, Могилица и Смолян, през прохода Рожен, по билото на Преспа, през с. Скобелево и с. Тополово, към Пловдив.[160] Светилището трябва да се локализира, според него на вр. Ком, близо до днешното с. Арда, който е висок 1569 м. Обхожданията на този връх установяват силна концентрация на керамика, като се установява, че живот тук е имало в периода IX-VIII в. пр. Хр. и след прекъсване през IV-III в. пр. Хр., както и през II в. пр. Хр. Според археоложката Румяна Георгиева, която е проучвала района, тук е имало селище, което е било сезонно, понеже

---

157 Ст. Райчевски, цит. съч.

158 P. Perdrizet, op. cit. Това изследване ми остана недостъпно, но според предаденото у Г. Кацаров, цит. съч., не става ясно защо някои автори, като напр. Ст. Райчевски, цит. съч., с. 32, приемат, че П. Пердризе разполага главното светилище в Пангей ?

159 Г. Кацаров, цит. съч., 40-41.

160 T. Spiridonov, La marche d'Alexandre le Grand en Thrace et les tribus thraces entre Stara planina et le Danube, Thracia, IV, 19 , p. 225; А. Фол,Т. Спиридонов, Историческа география на тракийските племена, С., 1983, с. 85.

не са били открити строителни конструкции. Т. Спиридонов не приема, че това е селище, а смята, че е светилище.[161]

Друго мнение, което ще цитирам е това на професорите Георги Михаилов и Александър Фол, поместено в академичната “История на България”. След като отбелязват основните локализации, те стигат до извода, че най-вероятно светилището е било разположено в Западните Родопи, където са живели сатрите, като отхвърлят локализацията в Пангей, тъй като тя не се съгласява със сведението у Гай Светоний, че то е някъде из отдалечените краища на Тракия.[162]

Многократно самостоятелно се е изказвал по този въпрос и проф. Александър Фол. Той общо взето се пази от изразяване на категорично становище, очевидно заради лошото състояние на изворовата база. Българският учен приема, че светилището се намира в Родопите, но поставя съвсем закономерния въпрос, какво разбира под понятието “Родопи” Херодот и дали това понятие у него е по-широко от днешното. Освен това Ал. Фол привлича за решаване на въпроса нов за него извор - откъс от съчинение, което се приписва на Аристотел, и което носи название “За чутите чудеса”. В него се казва:

“Разказват, че в Крестония, край земите на бисалтите, хванатите зайци имат два черни дроба и че там има някакво място, дълго един плетър (ок. 30-33 м), в което каквото и животно да влезе, умира. Имат и едно голямо и хубаво светилище на Дионис, където, разказват, се провеждал празникът на жертвоприношението. Когато богът възнамерява да изпрати плодородна година, появява се голяма светлина от огън и това виждат всички, които пребивават около светилището. Ако богът реши да прати неплодородна година, тази светлина не се появява, а мрак покрива мястото, както и през другите нощи.”

Напълно допустимо е, според бележития български учен, този текст да се свърже с Херодотовия, защото локализацията на светилището в Крестония го позволява. Тракийското племе крестони е живяло непосредствено до друго племе - бисалтите, които обитавали земите на юг от планината Дизирон (бълг. Круша планина), между Дойранското езеро и Струма.[163] Авторът обаче не дава точна локализация, а казва само, че светилището трябва да се търси “в югозападна Тракия и никъде другаде”, а също, че спорът дали е в Пангей (последният родопски дял, разположен на изток от устието на Струма), в югозападните Родопи, в Крестония, в планината Дозирон или дори в Парнас - така, както подсказват писмените извори, е безрезултатен от културно-историческо гледище. Цялата тази област е обособена в културно-историческо отношение. Тя, според проф. Ал. Фол е мощно средище на орфическата религия през тракийската древност.[164]

[161] Т. Спиридонов, Големият път през Родопите, Поселищни проучвания, I, 1992, 10-11.

[162] Г. Михаилов, Ал. Фол, в: История на България, т. 1, с. 225.

[163] Ал. Фол, Главното светилище на тракийския Дионис, Култура, 1989, кн. 2, 73-74; Същият, Политика и култура, с. 181.

[164] Ал. Фол, Главното светилище, с. 79; Същият, Политика и култура, 181-182.

Преглеждайки така изброените места, където може да се локализира светилището и поставяйки на първо място Пангей, Ал. Фол признава, че ако то е било там, то Херодот просто би го казал. Той признава и че локализацията на светилището в Крестония - между Дойранското езеро и р. Струма, основаваща се на цитираното по-горе известие на Псевдоаристотел, което е достоверно, е колеблива, заради самия характер на паметника, който принадлежи към т.н. парадокс-графическа литература, в която географските уточнявания не са най-важното нещо. Изхождайки от това съобщение обаче, проф. Ал. Фол обръща внимание върху един друг пасаж от Херодот, в който също се споменават крестоните. В този откъс от кн. V на древния историк се споменава тракийското племе, като то не се назовава със собственото си име, а е определено като тези, които живеят “под крестоните”. Според Ал. Фол, това могат да бъдат само бесите, жреческия род на голямото племе сатри. Като включва в кръга на използуваните извори и сведенията за голямото въстание на бесите срещу римската власт, начело с дионисовия жрец Вологез, което според него имало за център земите източно от Струма и западно от Места, авторът заключва, че главното светилище на тракийския Дионис следва да се търси на терена най-напред в онези дялове на Родопите, които лежат непосредствено на север от мислената линия Сидерокастрон (Демир капия) - Драма.[165]

Ал. Фол обръща внимание и на още нещо много важно. Той е намерил едно сведение у Карел Шкорпил, според което в околностите на гр. Виза, която според късните елинистически автори е столица на племето асти (областа Астика), имало над 500 могили, като най-голямата от тях е разположена на скалист връх наричан ... Гьозтепе (456 м). На този връх е бил разположен и укрепен град, оформен с външна и вътрешна крепост, т.е. с царска резиденция. Според думите на самия Ал. Фол това съвпадение на имената “карат да настръхват всички изследователи на тракийската религия”. Изглежда именно това съвпадение кара известния учен да си припомни, че на вр. Гьозтепе в Доспатско, между другите има и постройки с кръгъл план, какъвто е имало и светилището на Дионис. Всъщност съвпаденията не спират до тук - Дионис е основател, според легендата е и главно божество на Виза, както свидетелствуват монетите сечени в този град.[166]

Този далеч не пълен преглед на мненията по локализацията на главното светилище на Дионис, ще завърша със статията на Недялка Петрова, която последна прави теренно обхождане на вр. Гьозтепе (Виденица) през 70-те год. на XX в. Тя отбелязва съществуванието тук на тракийска крепост. Към писаното от В. Миков и Ив. Велков авторката добавя и датировка - от ранната желязна епоха. Смята, че крепостните съоръжения са от късно време, но без да уточни датировката. В подножието на върха от изток, когато е било извършено обхождането, са личали основите на кръгла постройка. За нейните функции няма абсолютно никакви данни, тъй като според авторката, тук не са извършвани дори сондажи.[167]

---

[165] Ал. Фол, Главното светилище, с. 80.
[166] Ал. Фол, Политика и култура, с. 108.
[167] Н. Петрова, цит. съч., с. 95.

Самият аз посетих връх Виденица (Гьозтепе) на 15 септември 2001 г., заедно с художника-керамик Веселка Христова. При това обхождане се установи, че основните сведения за върха оставени от Васил Миков и Иван Велков напълно се потвърждават. Върхът, който се отделя с конусообразната си форма от околните върхове, от север е обрасъл с гъста гора, която в момента се изсича. Най-отгоре върхът е скалист, като в южна посока той е открит и има голяма скалиста площадка, която се огрява цял ден от слънцето. В разположението на огромните скални късове на пръв поглед не може да се забележи някаква организация, но ясно личи намесата на човешката ръка в тяхното оформяне. Най-често това са дупки в скалата, вероятно направени за да се закрепи някаква дървена конструкция. Добре се виждат също така жлебове и улеи изсечени в камъка, както и добре оформени ъгли. Под тази най-горна площадка, на която в съвсем пресен иманярски изкоп (такива изкопи има още два или три) се откри голямо количество тракийска керамика (датировка !).[168] Под нея са разположени, по южния склон, в стъпаловиден порядък още две тераси. Така, гледано от юг, добре се вижда терасовидния характер на това светилище. Впечатлението, че това е наистина светилище се подсилва извънредно много от ясно очертания сух зид, запазен от юг, макар и в малка дължина (ок. 3-4 м), който е ограждал цялата най-горна площадка и скалното струпване в най-горната част на върха. Този зид без съмнение представлява един теменос, очертаващ свещенното пространство на храма. Допустимо е около храма да е имало и крепост - освен споменатите теросовидни площадки в южна посока, в северната част на върха, под най-високата му част, е разположено друго, много по-голямо по площ равно място.

Към всичко това може да се добави, че гледката във всички посоки наистина е впечатляваща и извънредно въздействаща. Според мнението на по-чувствителни хора, енергийната наситеност на това място е извънредно силна.

Необходимо е светилището **веднага** да бъде проучено археологически, като причините са колкото чисто научни - то без съмнение ще даде безценна информация за живота и религията на древните траки, но и чисто културни. Ако това не бъде направено веднага то без съмнение ще бъде унищожено от алчните, глупави и безскруполни иманяри. Ако бъде проучено, запазено и съхранено, то освен всичко друго би могло и да храни целия район - това без съмнение би била една от големите туристически сензации не само на Родопите, но и на България.

Обобщавайки сведенията в изворите и съображенията в историографията, мога да кажа, че днес също както и в по-далечното и в по-близкото минало въпросът не може да се реши окончателно - наличните данни не позволяват това. И тъй като намирането на нови сведения по този въпрос е ако не изключено, то поне много малко вероятно, остава да разчитаме на археологията, която да потвърди или отхвърли

[168] При определянето и датирането на керамиката получих консултация от д-р Костадин Кисьов, директор на Народния археологически музей в Пловдив, на когото сърдечно благодаря.

съществуващите хипотези. Преди това да стане обаче, може да се каже, че най-вероятна е най-старата хипотеза, тази, която локализира светилището на вр. Виденица (Гьозтепе). Тя отговаря на най-много от условията поставени от изворите: въпросният връх се намира, погледнато откъм Рим, където живее и работи Гай Светоний Транквил, в един от най-затънтените краища на Тракия. Самият връх не е твърде висок (1653 м), но се намира в най-високата част на Родопите, близо до родопския първенец - Голям Перелик (2191 м). Той стои обособен и се вижда добре от всякъде. Както става ясно от Херодот, светилището се е намирало на територията населявана от племето сатри, а то живее преди всичко в Западните Родопи.

Изключително важен с оглед на локализацията е въпросът за пътищата - действително то е трябва да е било близо до важен път, по който се е минавало от Беломорието за Филипопол и по който са минали както Александър Македонски, така и Гай Октавий. Това не означава, че то е било на самия път, но в близост. Както е добре известно в науката, в близост до вр. Виденица минава един от основните пътища свързващи Егея и Горнотракийската низина. Понеже този въпрос е много важен, ще му отделя малко повече място.

В историографията войската на Александър Македонски при споменатия по-горе поход от 355 г. пр. Хр. е "прекарвана" от къде ли не. Причината за това е проста - единственото известие за този поход, принадлежащо на перото на римския историк от I-II в. пр. Хр. Флавий Ариан е прекалено общо. Древният автор пише:

"На пролетта (на 355 г. пр. Хр.) тръгвал (Александър-б.м. Д.Ч.) към Тракия, против трибалите и илирийците, за които се научил, че кроят нови работи; освен това мислел, че не бива да отиде на такъв дълъг поход, ако не остави тия съседни народи напълно покорени. Александър потеглил от Амфиполис и навлязъл в тази част от Тракия, която се обитава от т.н. независими траки, като имал от лявата си страна Филипи и планината Орбел. Като преминал реката Нестос (дн. Места - б.м. Д.Ч.), казват че на десетия ден достигнал планината Хемус".[169]

Ето това е цялото съобщение, което както се вижда е пределно кратко и данните пределно оскъдни. От него научаваме, че Александър Македонски е тръгнал от Амфиполис, град разположен на устието на р. Струма. Следващите ориентири, които ни дава древният автор са Филипи, изчезнал днес град, който е бил разположен малко на югоизток от днешния град Драма, и планината Орбел, която различни автори идентифицират с Пирин, Рила, Беласица или с всички изброени заедно. Оттук нататък всички автори "прекарват" войската на Александър Велики откъдето им падне.

Проф. Маргарита Тачева напр. смята, че великият пълководец е минал през високата Парилска седловина, след това през днешния гр. Гоце Делчев (Неврокоп), по долината на р. Места, през Якоруда и по Черна Места е стигнал Софийското поле, откъдето през прохода Арабаконак е достигнал

---

[169] Ариан, Анабазис, Извори, с. 300; Г. Кацаров, Ариан: походът на Александра Велики към Дунава, Периодично списание, кн. 65, 1905, с. 124.

Дунавската равнина.[170] Проф. Ал. Фол предлага друг път - пътят на македонския цар Филип II по р. Марица.[171] Т. Спиридонов, който отхвърля първите две трасета като много дълги, трудни и практически непреодолими, предлага друг маршрут - движейки се по сетнешния знаменит път Виа Егнация (Via Egnatia), Александър Велики се възкачил към изворите на р. Арда, където посетил светилището на бесите. От там, през близката крепост, наречена от местното население "Кальота", Пампорово и Рожен, Александър се насочил към вр. Персенк, днешното с. Скобелево (Чурен) и Пловдив.[172] Както се вижда, Т. Спиридонов поставя маршрута на похода в зависимост от направената от него локализация на светилището на вр. Ком, което пък довежда до своего рода омагьосан кръг, тъй като то се локализира там заради похода. При това от вниманието на автора е убягнало, че предложеният маршрут е изключително труден, особено за голяма войска. Т. Спиридонов допуска в една по-ранна статия и друг маршрут на похода - през Гьозтепе (Виденица), като оттам търси възможни продължения в две посоки - към Брацигово и Пловдив, или през дн. с. Триград, по Мурсалица към Рожен, Преспа, с. Манастир, с. Тополово и Пловдив.[173]

В науката съществуват и други мнения, които тук няма да ни интересуват - те вече са разглеждани и критикувани другаде.[174] Едно от тях обаче трябва да бъде споменато непременно - то ми се струва най-вероятно. То е доста ранно, но кой знае защо в историографията не му е обърнато внимание. Това мнение принадлежи на един известен немски военен историк - подполковник граф Максимилиан Йорк фон Вартенбург,[175] като част от неговото съчинение е преведено на български.[176] В България това мнение се поддържа от друг много известен учен - проф. Гаврил Кацаров. Според теорията на Вартенбург-Кацаров, Александър Македонски минал по следния път: Амфиполис, покрай морето до устието на р. Места, после по долината на р. Места до Неврокоп (дн. Гоце Делчев). От тук през Баташкия проход, през Пещера за Пловдив,.[177] Този маршрут е най-вероятен по една основна причина - той е най-кратък и най-удобен за преминаване на голяма войска, както добре е показал военният историк фон Вартенбург. За което можем да му се доверим, тъй като той е един от най-използуваните и дълго след това -

---

[170] М. Тачева, Проблеми и становища по историческата интерпретация на Рогозенското съкровище, Исторически преглед, 1986, кн. 12, 28-29.

[171] Al. Fol, La route d'Alexandre le Grand en Thrace au printems de l'an 335 av. n. e., Megas Alexandros, Thessalonique, 1980, 131-135.

[172] Т. Спиридонов, Големият път, 10-11.

[173] T. Spiridonov, op. cit., p. 226.

[174] Г. Кацаров, По въпроса за похода на Александра Велики към Дунава, Периодично списание, 70, 1909, с. 469; Т. Спиридонов, Големият път, с. 8, с още литература.

[175] M. Graf Jork von Wartenburg, Kuze Helersicht der Feldzuge Alexander des Grossen, Berlin, 1897.

[176] Кап. Д. Кацаров, Маршрутите на Александра Македонски през Балкана, Военен журнал, кн. IX, 1899, с. 1134.

[177] Г. Кацаров, Ариан, с. 129, бел. 5; Същият, По въпроса за похода, с. 469.

чак до ден днешен.[178] Така че едва ли може да има съмнение, че Александър Велики е минал именно през този път, което пък от своя страна е едно от най-важните доказателства, че главното светилище на Дионис е в Западните Родопи - на вр. Виденица (Гьозтепе). За съжаление не мога да завърша с категорично твърдение в тази насока, а с констатацията направена още в началото на века - въпросът може да бъде решен само след подробни археологически проучвания, които очевидно и днес са с неясна переспектива в далечното бъдеще.

[178] Капитан Бендерев, цит. съч., 206-207; Ст. Шишков, Стари пътища из Родопите, Родопски напредък, 1908, кн. 2-3, с. 37; П. Делирадев, Родопите като селищна система, С., 1937, 58-59; Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, Годишник на Софийския университет - Филологически факултет, 1959-1960, т. 54, кн. 3, С., 1960, с. 216; V. Tapkova-Zaimova, Les voies romaines dans les regions bulgares a l’epoque medievale, Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica, Serdicae, 1963, p. 170; C. Asdracha, La region des Rhodopes aux XIII-e et XIV-e siecles. Etude de geographie historique, Athen, 1976, 35-36.

ОРФЕЙ - ОРФЕН - ОРФЕНСКОТО

Орфей, както всички знаят, е най-великият певец, поет и музикант на древността. Сведенията за него обаче са от различни митове и легенди и са дошли до нас записани от по-късни автори. Според тези легенди, негов баща е речния бог Ойагър (Еагър), владетелят на Хемус (Стара планина), а негова майка и учителка е Калиопа ("хубавогласната") - музата на епическата поезия. Най-напред такова сведение има в схолиите (обяснения, пояснения) към "Илиада" на Омир (написани ок IX-VIII в. пр. Хр., записани във варианта познат днес през VI в. пр. Хр.), макар, че там има колебание за това коя от музите е неговата майка: "Колко души са родени от музи ? Орфей от Калиопа или от Клио... ."[179]

При Хезиод (ок. края на VIII и нач. на VII в пр. Хр.) това колебание вече е изчезнало: "Орфей е син на Калиопа и на Ойагър. ... Син на Калиопа е Орфей, понеже е откривател на сладкодумното поетическо изкуство и на химните към боговете."[180]

Това, че музата Калиопа е майка на Орфей, твърди и Еврипид (485-406 г. пр. Хр.): "А седмата муза е Калиопа, която откри поезията и като живя с Ойагър, роди Орфей, който е най-велик от всички хора в изкуството на китарист, а освен това много се отличавал и в общата си образованост."[181]

За това свидетелствува и древният автор Конон (I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр.), като сведението е предадено от знаменития византийски интелектуалец Фотий (IX в.), патриархът-покръстител на българите:

"Орфей, син на Ойагър и на Калиопа, една от музите, цар на македоните и на одрисите, усърдно се занимаваше с музика и най-вече с пеене под звуците на китара. В същото време народът много го харесваше, защото родът на траките и на македоните обичаше музиката."[182]

Един, също така древен автор, но доста по-"млад" от досега цитираните - Павзаний (ок. II в. сл. Хр.), проявил скептицизъм и здрав разум и поставил под съмнение митологичния произход на Орфей:

"Гърците вярват, както в много и различни несъществуващи неща, тъй и в това, че Орфей бил син на Калиопа и то на музата, а не на Пиеровата дъщеря, че зверовете, привличани от песните му, отивали при него, че бил слизал жив в Ада, за ада измоли жена си от подземните богове"[183] Което не му пречи след това да разкаже всички известни му легенди за Орфей.

Със своята слава той затъмнявал дори водача на музите, бог Аполон. Вълшебната му лира или китара и песните му омайвали дори птиците и животните, карали цели гори да се свеждат и пр. Така напр. в трагедията "Бакханки" от Еврипид, хорът рецитира:

"На Ниса ли, зверообилната,

---

[179] Христоматия по тракология, т. 1 (съст. А. Фол, Д. Попов), С., 1989, с. 70.
[180] Христоматия по тракология, с. 86.
[181] Христоматия по тракология, с. 140.
[182] А. Фол, Политика и култура, с. 191.
[183] Павзаний, Описание на Гърция, Извори за старата история, с. 311.

водиш с тирс в ръка тържествено шествие Дионисе,
или на Корикийските върхове?
Или може би в гористите олимпийски пещери,
където някога Орфей, свирейки с китара,
заедно с музите събираше дърветата,
събираше диви зверове."[184]

Орфей пеел толкова добре, дори славеите на гроба му пеели по-хубаво от останалите птички, както разказва иначе скептичния Павзаний: "Тракийците разказват, че славеите, които имат гнезда върху гроба на Орфей, пеели някак си по-сладко и по-мощно.[185]

Кратка и трагична била любовта на Орфей. През свадбения ден или скоро след това, змия ухапала неговата невеста, дриадата (дриадите са горски нимфи, които живеели в дърветата и умирали заедно с тях) Евридика. В една схолия към драма на Еврипид, се казва: "Евридика, жената на Орфей, умряла от змия."[186]

Според легендата, за да си я възвърне, Орфей слязъл в подземното царство, където с песен успял да трогне Хадес (Плутон) и Персефона. Те му позволили да отведе любимата си, с уговорката да не се обръща към нея, докато не види слънчевата светлина. Но той не издраял и извърнал изпълнен с копнеж взор към Евридика и тя полетяла обратно и завинаги в царството на сенките. За това свидетелствува отново Конон:

"Говореше се че се спуснал в ада от любов към жена си Евридика и че след като омаял с песните си Плутон и Кора, получил жена си като дар. Но той не изпитал удоволствие от красотата на възкръсналата, забравяйки заради нея наставленията."[187]

Това ни разказва и Диодор Сицилийски, живял през 60-30 г. пр. Хр.: "От любов към жена си се осмелил по един невероятен начин да слезе в Ада. Със сладкото си пеене очаровал Ферсефона (Персефона), склонил я да съдействува на желанието му и да му позволи да изведе от Ада умрялата си жена, по подобие на Дионис, ..."[188]

Според част от легендите обаче, Орфей успял да я изведе от подземното царство. Същата цитирана по-горе схолия към Еврипид продължава: "Орфей слязъл под земята, омагьосал със своята музика Плутон и Коре и я извел от Аид."[189]

Завърнал се в родната си Тракия, Орфей вече се отнасял с пренебрежение към женските ухажвания. Затова бил убит от развилнели се поклоннички на Дионис (вакханки). Ето как представя нещата Конон:

"Той беше способен до такава степен да очарова и усмирява с песните си, че зверовете и хищните птици, и дърветата и камъните да играят от

[184] Христоматия по тракология, с. 135.
[185] Павзаний, Описание на Гърция, Извори за старата история, с. 311.
[186] Христоматия по тракология, с. 128.
[187] А. Фол, Политика и култура, с. 191.
[188] Диодор Сицилийски, Библиотека, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с. 183.
[189] Христоматия по тракология, с. 129.

удоволствие. Той умира, след като бил разкъсан от жените на траки и македони затова, че не взимал участие в оргиите им, а може би поради други причини: разправят, че той тъй като бил нещастен заради жена си, намразил целия женски род. И така в определени дни множество въоръжени траки и македони се появили в Либетра, пристигайки вкупом във величествен и добре пригоден за посвещения в мистерии храм. А пък когато започнат да устройват оргии, оставят оръжията си пред вратите. Но жените, след като издебнали, откраднали оръжията от гняв, че са лишени от подобни права. Те убили пристигналите там и изхвърлили разкъсания на части Орфей на различни места в морето."[190]

Тук е необходимо едно уточнение - оргиите по това време нямат нищо общо с днешното съдържание на това понятие. Тогава те са били религиозни обреди в чест на Дионис, от които очевидно жените били изключени. Вариант на тази легенда, записана у Ератостен, разказва, че самият Дионис поръчал Орфей да бъде убит, ето защо:

"Орфей не почитал Дионис ... смятал за най-велик от боговете Хелиос (слънцето - б.м. Д.Ч.), когото наричаше и Аполон. Като се събуждаше през нощта, рано сутринта, качвайки се на планината, наречена Пангей, дочаквал изгрева, за да види Хелиос най-напред. Разгневен от това, Дионис му изпратил басаридите, както казва Есхил, авторът на трагедиите; те го разкъсали и разпръснали членовете му поотделно. А музите, като ги събрали, погребали ги при града, наречен Либетра".[191]

Заради това погребение, на жителите на Либетра (обл. Пиерия при планината Олимп), излязло лошо име - на глупаци, както свидетелствува Телекид, предаден у византийския автор Йоан Зонара: "Либетри: глупаво племе, наречено така, по местността Либетра, където живеели глупави хора. Тукидит: по глупав от либетри ... либетрите са пиерийско племе ... казват, че те са най-необразованите, тъй като сред тях настъпила смъртта на Орфей."[192]

Според друга легенда, той бил убит от самия Зевс, защото дал на хората божествения промисъл: "Някои обаче разказват, че Орфей умрял ударен от божи гръм, а бил ударен от гръм заради думите, на които учил в мистериите хората (те по-рано не знаели тези думи)."[193]

Главата и лирата му били отнесени от вълните на тракийския Хеброс (Марица) до о. Лемнос, острова на сладкогласната поетеса Сафо. За това се разказва в схолии към драмата "Перси" на прочутият драмописец на древността Есхил,

"Лесбос е еолийски полис, метрополия на еолийските градове, с обиколка девет стадия, който изявява претенции за главата на Орфей. Защото казват, че след смъртта му тя била занесена там говореща. А това се разправяло понеже там са живеели много способни и вещи в словестността

---

[190] А. Фол, Политика и култура, с. 191.
[191] Христоматия по тракология, с. 119.
[192] Христоматия по тракология, с. 155.
[193] Павзаний, Описание на Гърция, Извори за старата история, с. 311.

хора, свързани с /изкуството/ на Орфей, сред които бил и Арион Метимниецът, и Питак, и поетът Алкей, и Сафо."[194]

Друг вариант на легендата се разказва у Конон:

"След като страната била разкъсана от вълнения за това, че жените не получили необходимата правда, тези, които изпитвали нужда да се успокоят негодуванията, получили предсказание, че ще постигнат спокойствие само ако след като намерят главата на Орфей, я погребат. Те едва я намерили, пееща и нищо непострадала от морето около притоците на река Мелет. Но човешките страдания на мъртъвците не носят нищо друго освен мъка, а главата на Орфей била в цветущо състояние и благодарение на живота и на кръвта в нея, след дълго време изплувала на повърхността. И тъй, след като я взели, я погребали под голям насип, с който опасли едно свещенно място, което тогава било посветено на хероите. А пък по-късно то влязло в употреба като светилище. На него му се оказва уважение с жертвени празненства и други толкова величави неща, с каквито боговете се почитат. За жените то е съвършенно недостъпно."[195]

Един анонимен автор, писал под името на знаменития Плутарх и поради тази причина наречен Псевдоплутарх, довършва тази история по един изключително интересен начин:

"И в планината Пангей се ражда едно растение, наречено китара, поради следната причина. Жените след като разкъсали Орфей, хвърлили частите му в реката Хебър. Главата му по волята на боговете приела образа на змей, а лирата по желанието на Аполон се превърнала в звезда (оттук идва името на съзвездието "Лира"-б.м. Д.Ч.). От течащата му кръв се родило растение, наречено китара. Местните жители, облечени в еленова кожа и с тирс в ръка, пеят химна: "Недей мисли, че ще бъдеш напразно мъдър!", както разказва Клитоним в третата книга на съчинението си "Тракийски истории".[196]

Самият, истинският Плутарх (46-120 г. сл. Хр.) разказва, че заради това убийство, траките започнали да татуират жените си: "Ние не възхваляваме тракийците, загдето, отмъщавайки за Орфей, татуират и досега жените си."[197]

По-късно не липсват и гей-варианти за смъртта на Орфей. Такъв съществува при Йоан Стобей, родом от гр. Стоби в Македония (VI в.):

"Синът на Ойагър, тракиецът Орфей, се влюби от все сърце в Калаис, сина на Борей (бога на северния вятър). Той често седеше в сенчести лесове и възпяваше своя копнеж. Сърцето му не беше спокойно, и винаги щом зърнеше цветущия Калаис в душата му бликваха грижи, които му пропъждаха съня и го изтощаваха. Но злите бистонски жени веднъж го наобиколиха и го убиха с добре наточени остри ножове, понеже той пръв научил тракийците на мъжка любов и отхвърлял любовта на жените. Отсякоха му главата с меден меч и веднага я хвърлиха заедно с лирата му в Тракийското море (северната част на Егейско море), като ги скрепиха с гвоздеи, за да плуват двете заедно,

---

[194] Христоматия по тракология, с. 117; ср. Г. Батаклиев, Антична митология. Справочник, С., 1985, с. 117.

[195] А. Фол, Политика и култура, с. 191.

[196] Псевдоплутарх, За реките, в: Извори за старата история, с. 293.

[197] Плутарх, Успоредни животописи, в: Извори за старата история, с. 291.

мокрени от синкавите вълни. Сивото море ги изхвърли в свещения Лесбос. Тогава звукът на звънливата лира се понесе по морето, островите и морските крайбрежия. Тук мъжете погребаха тържествено главата на певеца Орфей. Поставиха в гроба му и звънливата лира, която бе затрогвала дори немите скали и печалната вода на Форкос (реките в подземното царство). Оттогава песни и приятно свирене на китара владеят острова и той е най-музикалният от всички. Щом войнствените тракийци узнаха жестокото дело на жените, страшна мъгла ги обзе и всички татуираха своите жени, за да не забравят никога отвратителното убийство, като носят на телата си сини знаци. И досега още поради греха им те татуират жените си като възмездие за убития Орфей.[198]

Хомосексуализма разбира се бил широко разпространен в античния свят, но в случая очевидно имаме вторично осмисляне на по-горе цитираните сведения за изцяло мъжкия характер на орфическите мистерии, като в тях очевидно не сексуалното начало е водещо.

Съвсем друга, по-"социална" версия разказва Страбон: "По-после (Орфей) добил по-високо мнение за себе си и спечелил много привърженици и сила. И така, мнозина доброволно му се покорявали, но някои, като го подозрели в заговор и насилие, вдигнали се против него и го убили. Недалеко оттук се намира и Либетра."[199]

Името на Орфей носи една изключително интересна, но и загадъчна доктрина на древността - това е т.н. орфизъм. Орфизмът представлява култ с дионисовски мистичен характер, за чиито основател се смята Орфей, или поне така смятали древните. Пряка връзка на Дионисовия култ с Орфей прави споменатият вече Диодор Сицилийски (60-30 г. пр. Хр.):

"След това (Дионис) предал тракийското царство на Харпес като награда за доброто, което му сторил, и го научил на тайните обреди на мистериите. Ойагър, синът на Харпес, наследил както царството, така и предадените обреди в мистериите. Тях по-сетне Орфей научил от баща си Ойагър. Но Орфей, който надминавал всички и по дарба и по образование, променил много неща в мистериите. **Затова тайнствата свързани с Дионис са наречени Орфически**. ... Херакъл (Херкулес) дошъл в Атина и взел участие в Елевсинските мистерии, начело на чийто тайнства стоял Орфеевият син Музей. Понеже споменахме Орфей, не е неуместно да се отклоним от разказа и да кажем нещо за него. Той бил син на Ойагър, по род тракиец, и надминавал много по образование, пеене и поезия тези, които се споменават в историята. Той съчинил една чудесна поема, която се отличава с благозвучието на своята мелодия. До такава слава достигнал, та се смятало, че с пеенето си омайвал зверовете и дърветата. **След като се отдал изцяло на наука и усвоил божиите сказания, заминал за Египет и там като усвоил още много неща, станал най-великият сред гърците в областта на божествените работи, мистериите, поемите и песните.** Участвувал в похода на Аргонавтите."

---

[198] Йоан Стобей, Антология, в: Извори за старата история, с. 424.
[199] Страбон, География, в: Извори за старата история, с. 221.

След това Диодор ни съобщава нещо специално за характера и произхода на тези мистерии:

“Критяните твърдят, че почитанието на боговете, жертвоприношенията и тайнствата в мистериите били предадени на другите хора от Крит и привеждат за това следното доказателство. Мистериите у атиняните, които стават в Елевсина и са почти най-известните от всички, пък и мистериите в Самотраки, както и мистериите в Тракия **у киконите** (на изток от Бистонското езеро, Буругьол, западно от Солун), **откъдето произхождал и техният учредител Орфей**, се предават тайно, докато в Кносос на Крит по обичай от старо време те се предават явно на всеки. И това, което се предавало у другите като тайна, у тях не се криело от тоя, който би могъл да го узнае.”[200]

Най-силно впечатление на древните правело това, че орфическите обреди са тайни. Тяхната тайна се спазвала толкова строго, че никога не напуснала кръга на посветените. Орфиците нямали специални храмове и се събирали за да извършват мистичните си обреди обикновено сред природата.[201] Орфическите мистериални колективи били съставени само от мъже. Те оставяли оръжието си вън от свещенното пространство, в което щели да изповядват учението си. Такова свещенно пространство могло да бъде или пещера или теменос (оградено с камъни пространство). Мъжете-аристократи вървели след царя си невъоръжени, в бели дрехи и златни накити. Според някои сведния, посветените стрижели косите си високо на тила и ги прибирали със златни игли.[202]

Душата, според орфиците е безсмъртна и божествена, но е заключена в тъмницата на тялото. За да стане свещенна, тя трябвало да се усъвършенствува, като странствува дълго и мъчително - след смъртта си тя се преражда в друго живо същество, като това би могло да бъде дори животно. Пред човека стояла целта да разпали божествената искра, да си възвърне дионисовското единство. За това освобождение били нужни хармонично земно съществуване - просветление, строг аскетизъм, забрана да се убиват животни и да се яде месото им. Привържениците на тракийския орфизъм очаквали, че след пречистването, ще се слеят с божеството за вечна радост и щастие. Те изпълнявали, под ръководството на посветените жреци, наречени орфеотелести определени обреди, в свещенните пространства. Техните обреди са обвити в мистерия, но се знае, че в тях се развихряли мимически игри, придружени от хорови песни и екстатични обредни танци. Същинският бакхически (дионисов) момент настъпвал с разкъсването на Дионис от титаните - отначало богът бил заменян с бик, а впоследствие сцената станала символическа. Но това не било дивото изстъпление на Дионисовия култ, а по-смегчено изпълнение, което се отличавало с известна вътрешна вглъбеност. За това свидетелствува знаменитият географ на древността Страбон (63 г - 19 г. пр. Хр.):

---

200 Диодор Сицилийски, Библиотека, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, 182-183.

201 Г. Батаклиев, цит. съч., с. 117-118.

202 А. Фол, Политика и култура, с. 168.

"На малоазийските празници приличат Котитиите и Бендидиите, празнувани у траките, **от които произлезли и орфическите празници.** За богинята Котис у едоните и за нейните музикални инструменти Есхил говори с тия думи: "Свещенната Котис у едоните, които имат планински инструменти", след което поетът веднага прибавя за служителите на Дионис: "Един държи в ръце флейта, изкусно дело на стругар, и с пръстите си изпълнява песен, що подбужда към луди викове; друг пък гърми с медни кимвали." На друго място поетът говори: "Ехти весела песен; страшни мимове, подражавайки на бика, реват от скришно място; ужастният тътен на тимпана се разнася като подземен гръм."[203]

Орфиците имали представи за произхода и вселената, различни от тези на олимпийската религия, позната по популярните старогръцки митове. Първоизточникът на нещата - Хронос (Времето), произвел в ефира едно световно яйце. То се разпукало на две - от черупките му се образували небето и земята, а от сърцевината - първият бог - двуполовият Фанес ("излъчващ светлина"). Той родил Нощта и създал чрез нея Кронос. След това Фанес бил глътнал от синът на Кронос - Зевс, който така получил пълната власт над света. С дъщеря си Персефона (в олимпийската религия жена на Хадес) той родил прекрасния си наследник Загрей, отъждествяван с Дионис. Той бил главният бог в орфическата теогония. Жената на Зевс, Хера от ревност подбудила срещу Загрей/Дионис титаните и те веднага след раждането му го подмамили с едно огледало и докато той се оглеждал, го разкъсали и изяли. Това бил първичният грях, заради който Зевс ги поразил с мълнията си. Атина спасила сърцето на Дионис и го върнала на Зевс. Той го глътнал, а чрез Семела родил нов Дионис, вече наречен с епитета Лизей ("освобождаващ от грижи", "даващ забрава"). От пепелта на изпепелените титани с родили хората, които наследили две същности: божествената частица от първия Дионис и нечестивата част от греховното титанично начало, които са въплатени в душата и тялото на човека.[204]

С мистицизма на култовите тайнства и с надеждата за безсмъртие, която се олицетворява от митовете за връщането на Орфей от подземния свят, цитирани по-горе, орфизмът станал много популярен сред широките народни маси, а също така бил много привлекателен и за високите аристократични кръгове. От древна Тракия, той се разпространил и в елинския свят, а по-късно в Южна Италия, о. Сицилия и в Рим. Много съществено било влиянието му върху учението на Питагор, познат от обучението по математика в училище, а иначе един от най-интересните древни философи.

Повечето древни автори са категорични, че Орфей произхождал от древна Тракия, както вече се видя от цитирани по-горе сведения. Страбон дори добавя:

---

[203] Страбон, География, в: Извори за старата история, с. 220.
[204] Г. Батаклиев, цит. съч., с. 118.

"Поради мелодията, ритъма и инструментите се счита и цялата музика за тракийска и азиатска. ... Пък и тия, които радеели за старата музика, се считали траки, като Орфей, Музей, Тамирис."[205]

В достигналите до нас известия обаче, Орфей най-често се смята за кикон - т.е., че произхожда от тракийското племе кикони, живяло в земите западно от дн. Солун. Такова сведение, както се видя има у Диодор Сицилийски. Още по-интересно е съобщението у Страбон, където се казва, че Орфей произхождал от подножието на божествената планина Олимп:

"В подножието на Олимп е разположен градът Дион, близо до който има село Пимплея. Казват, че тук живеел едно време киконът Орфей, човек магесник, който се занимавал от начало с музика и пророкуване и извършвал оргиастичните церемонии при освещавания и по този начин събирал дарове. По-после добил по-високо мнение за себе си и спечелил много привърженици и сила."[206]

Съществуват и други версии. При римският учен Гай Плиний Секунд, останал в историята като Плиний Стари (23/24 г. - 79 г. сл. Хр.), Орфей е от друго племе - ситоните, живеещо по бреговете на Понта (Черно море): "... а около бреговете на Понта (живеят) - морисени и ситони, от които произлязъл прорицателят Орфей."[207]

Това сведение се подкрепя и от още един, малко по-късен римски автор - Гай Юлий Солин (III в.): "Понтийския бряг заема ситонийското племе, което поради родения там Орфей, се брои между по-видните племена. Той, както се предава, се занимавал на Сперхивския нос (нос на Черно море, с неизвестна идентификация) с тайните било на свещенодействието, било на песнопойството. След това споменавам Бистонското езеро (Буругьол)."[208]

Тук прави впечатление известната несигурност на автора - той говори за Понта (Черно море), а след това веднага за географски реалии от Егейското крайбрежие.

Според повечето съвременни учени обаче, Орфей изобщо не е съществувал като реална историческа личност, а той е една персонификация на орфизма като философска система. Тези учени, които са далеч от идеята на Павзаний, цитирана по-горе, че гърците вярват в глупости, разглеждат проблемът за Орфей по друг начин. Те не смятат, подобно на древните автори, че Орфей е дал името на орфизма, а обратно - че самият Орфей е персонификация на това мистично учение. Какво означава това преведено на прост език ? Означава, че днес в науката се смята, че орфизмът е много древно учение, имащо корените си в прастари човешки вярвания, култове и култови практики. След като това учение било оформено, то било персонифицирано, отъждествено с един свой основател, каквато е обичайната практика в такива случаи. Така се "родил" Орфей. За това са се досещали и някои по-здравомислещи (в съвременния смисъл на думата) древни автори - нещо такова ни казва напр. Страбон, цитиран по-горе. Оттук

---

[205] Страбон, География, в: Извори за старата история, с. 220.
[206] Страбон, География, в: Извори за старата история, с. 221.
[207] Плиний Стари, Естествена история, в: Извори за старата история, с. 265.
[208] Солин, в: Извори за старата история, с. 391.

идват и чисто митологичните черти на Орфеевата биография - бил син на речен бог и муза и пр. В тези приказни случки от неговия живот, които очевидно не могат да бъдат биографични факти, съвременните учени виждат отглас на древните вярвания заложени в тайната религия на мистиците и предпочитат да ги тълкуват символочно, а не буквално. Най-кратко, точно и сравнително ясно (относителко, колкото кратък и ясен може да бъде един професор), е изразил това най-добрия съвременен познавач на тази проблематика в съвременната българска наука, проф. Ал. Фол:

“Орфей не е роден в Смолян или Смолянско, както се надяват местните интелектуалци. Орфей е метафора-послание от цяла една друга вселена, което е записано на старогръцки и от знаменити автори през V-ти и първата половина на IV в. пр.н.е. След Аристотел това послание бива профанизирано в амбулантна стока и се предлага по улиците на старогръцките градове така, както днес рекламират - в качеството им на последна инстанция - хартиени средства за масово осведомяване. Когато това се случило, всеки би могъл заедно с цялото си семейство и дори прислугата си да отиде при някой орфически проповедник и да се поучи. Няколко века по-късно литературният образ на Орфей бива християнизиран, вместо лира той получава овчарска свирка и повежда стадо, маскиран вече като “добрия пастир”. Това е кратката история на певеца, написана на старогръцки и отчасти на латински език, пренесена и в изобразителното изкуство.

Един от тези знаменити автори е самият Платон, най-надареният измежду нас, пишещите. Той е създателят на старогръцкия орфизъм като завършена религия, напълно противостояща на олимпийската, но е съхранил и сведения за тракийския орфизъм, който Питагор, в края на VI в. пр.н.е. взел за своя изходна позиция. Питагор, който ще да е по-умен и от самия Платон, понеже не е написал нито ред, съхранил не старогръцката, а тракийската метафора-послание, която е устна. Траките нямат книжовност, понеже аристократичната им култура не е имала нужда от нея. Знанията и познанията, достъпни само за посветените мъже с благородна кръв, се предават от поколение на поколение в затворените общества, в които дори името “Орфей” не се е произнасяло. То е било табу, понеже е означение на самата същност. Но в българския и балканския фолклор то не е табу.

Ще рече, тракийският орфизъм изпраща до нас своето послание чрез Платон и неговите следовници до VI в. след Христа, които продължават да съчинителстват по зададената от великия учител тема, но и същевременно и чрез фолклора. Този източник впрочем единствен узаконява писмените упражнения на съвременните изследвачи върху орфизма на траките, още повече, че той обхваща не само песни, а и обреди. Без него ние чисто и просто бихме предлагали “вариации по Платон”, тъй като примерът на Питагор не изглежда убедителен за самолюбието ни. И никой не се смирява.”[209]

Накрая на тази част искам да кажа няколко думи относно съществуващите в литературата спекулации относно местността “Орфенското”, близо до доспатското с. Любча. Тази местност обикновено се

---

[209] Ал. Фол, Числата на Орфическата вселена, Орфей, 1991, кн. 2, с. 149.

свързва в популярната книжнина, а някъде и в научната с Орфей.[210] На базата на това в района се търси родното му място, неговия гроб и пр. Изглежда тези легенди тръгват в ново време (XIX в.) от известния мистификатор Иван Гологанов. "Историческите" му песни за Орфей, от "Веда словена" са абсолютна измислица. За разлика от други автори от XIX в., които съчиняват какво ли не от чисто патриотични подбуди, въпросният Иван Гологанов го е правел за пари. В резултат на тази му "родолюбива" дейност той разпалва фантазията на знайни и незнайни автори. И така до днес.

Може ли да има нещо общо "Орфенското" с Орфей. По-горе специално приведох няколко антични сведения за различни места, с които древната традиция свързва персонализацията на Орфей. Не е случайно това, че те са различни - това е нормално в случаите когато в началото стои легендата. Нито едно от тези различни известия не свързват Орфей с Родопите. Най-много от тях го свързват с племето на киконите, обитавали дн. Западна Тракия, а някои от тях друго племе, което живяло по бреговете на Черно море. Значи на тези известия не можем да разчитаме. Не можем да се опрем и на известията за смъртта му, защото, макар, че обикновено свързват този акт с племето либетри, са съвсем митологични и както казва Есхил, смятало се че безсмъртната глава на Орфей е погребана на о. Лесбос, защото от там били най-добрите поети. Значи трябва да видим самият топоним - "Орфенското". Според някои съвременни езиковеди, той може да произлиза от името "Орфей".[211] Това според мен е малко вероятно. Ако трябва да се търси непременно някаква връзка с Орфей, то с малко повече фантазия може да се предположи, тази местност носи това си име заради някакви орфически тайнства извършвани тук. За това спомага и силния Дионисовски култ в района, за който стана дума, както и знаменития каменен скарабей открит в местността "Барчината" над с. Любча от покойния археолог Владимир Мирчев. Въпросът е обаче, дали е възможно един топоним да се съхрани в първоначален вид толкова дълго време, при условие, че цялата топонимия в района, а и не само в него се е сменяла няколко пъти ? Според мен топонимът "Орфенското", както отдавна е изтъкнато в сериозната научна литература, се извежда по-логично от гръцката дума "орфанос" (|сцбньт), която означава "сирак".[212] С това си значение думата е разпространена и в българския език, среща се вкл. в народните песни, както свидетелствува още Найден Геров в знаменития си речник.[213] Затова спокойно можем да приемем бележката на проф. Марин Дринов, направена преди повече от 100 години, че първообраз на Верковичовия Орфен, Уфрен и пр. е просто някой родопски

---

[210] Т. Балкански, Изненадите на Доспатско, Родопи, 1978, бр. 9, с. 36.
[211] Т. Балкански, цит. съч., с. 36.
[212] М. Войнов, Вл. Георгиев, Б. Геров, Д. Дечев, Ал. Милев, М. Тонев, Старогръцко-български речник, С., 1943, с. 573.
[213] Н. Геров, Речник на българския език, С., 1977, ч. 3, с. 382.

свирач-сирак.[214] Това гледище се подкрепя и от съвременните учени, езиковеди и фолклористи.[215]

Най-накрая бих искал да дам една надежда на всички които искат Орфей да има нещо общо с Родопите и Доспат. Нищо не ни пречи водени от логиката на Есхил, че на о. Лесбос вярвали, че главата на Орфей е погребана там, защото се раждали най-добрите поети, да приемем, че след като в Родопите се раждат най-добрите певци, то защо главата на Орфей да не е погребана тук ?

[214] М. Дринов, Медно (бакърно) гумно, меден ток в славянските и гръцките умотворения, Избрани съчинения, т. 2, С., 1971, 415-416, бел. 14.

[215] М. Чалъков, Отглас от мита за Орфей и Евридика в Средните Родопи, Балканистичен форум, 1993, кн. 3, с. 13; М. Беновска, Хроника на спора за "Веда словена", в: Веда словена, С., 1997, т. 2, с. 473. Според едно сведение, което принадлежи на самия Ст. Веркович, в областта лежаща от двете страни на р. Струма, в подножието на Беласица, на изток от езерото Бутково, до Мелник, има област в която живеят т.н. сираковци, която етнографска група брои около 60 села, вж. Ст. Веркович, Описание быта болгар населяющих Македонию, М., 1868, с. 5, 30.

САТРИ - БЕСИ - ДИИ - ДИОБЕСИ

Така стигаме до въпроса за тракийските племена населявали Доспат през древните епохи. Парадоксално, при оскъдицата на сведения за ранните исторически времена, до нас са достигнали имената на няколко племена населявали района. Парадоксът обаче е само на пръв поглед - при внимателно проучване на проблема се оказва, че това не са няколко племена, а по-скоро няколко имена на едно и също племе, което е живяло тук. Това племе е първото исторически засвидетелствувано население на района - най-ранното население за което има писменни сведения.

Първото име на това племе е "сатри" Те са споменати за първи път от знаменития логограф (разказвач, предисторик) Хекатей Милетски (ок. 540-478 г. пр. Хр.), в едно сведение, предадено от по-късен автор - Стефан Византийски. Това първо споменаване е пределно кратко и неопределено:

"Сатри" племе в Тракия, както казва Хекатей в описанието на Европа".[216]

Малко по-определен е Херодот и неговите сведения дават по-добра възможност за локализиране на племето. Това сведение вече беше цитирано по-горе. То се отнася до военната кампания на персийския цар Ксеркс на Балканския полуостров през 490 г. пр. Хр.:

"Това са приморските елински градове (Марония, Дикея, Абдера, Пистир -б.м. Д.Ч.), които отминал Ксеркс, като ги оставил от лявата си страна. А тракийските племена, през чиято земя преминал са следните: пети, киконци, бистонци, сапеи, дерсеи, едони, **сатри**."[217]

След това той определя местата където живеят, като "високи планини", в знаменития пасаж, който цитирах по-горе заради светилището на Дионис. Тези "високи планини", били покрити според него с "разнообразни гори и сняг".[218] По-нататък Херодот продължава с описанието на похода на Ксеркс, който по пътя си по Егейското крайбрежие "от дясна страна оставил планината Пангей (Кушница), голяма и висока, със златни и сребърни рудници, които използуват пиерите, одомантите и главно сатрите".[219]

От тук получаваме друга съществена информация - че сатрите били главните експлоататори на прочутите златни и сребърни рудници на планината Пангей (Кушница). Обобщавайки сведенията на Херодот можем да кажем, че общо взето сатрите живеели на север от останалите изброени племена. Според известния български учен-класик Тодор Сарафов, изразът "високи планини" трябва да ни насочва към Рила, Пирин и Западните Родопи.[220] Ако имаме предвид обаче, че сатрите са поставени след едоните и живеят навътре в полуострова спрямо тях, ще установим, че те са населявали Западните Родопи. В областите заселени от тях едва ли биха могли да бъдат включени Рила и Пирин, защото проучванията на

---

[216] Хекатей Милетски, Землеописание, в: Христоматия по тракология, с. 104.
[217] Херодот, История, с. 31, VII.110.
[218] Пак там, VII.111.
[219] Пак там, VII.112.
[220] Т. Сарафов, цит. съч., с. 160.

поселищния живот в древна Тракия показват, че такива високопланински терени не са били обитавани. Следователно трябва да търсим сатрите в Западните Родопи и техните южни предпланини.[221]

След Хекатей и Херодот обаче името на сатрите изчезва от историята на античността.[222] На тяхно място се появява друго племенно име - това на бесите, което поставя веднага въпроса дали има смяна на населението, или само смяна на името. И ако е второто, защо това е станало - все пак не всеки ден цели племена си сменят името. Ключът към загадката съвременната наука търси отново в Херодот, отново в цитирания пасаж за светилището на Дионис:

“Сатрите, доколкото ми е известно, още не са били покорени от никого;... Те владеят прорицалището на Дионис ... като прорицатели на светилището служат БЕСИТЕ, ЕДНО ПЛЕМЕ ОТ САТРИТЕ.”[223]

Ето този, подчертания пасаж, според съвременните учени решава въпроса. От него, на първо място личи добре, че сатрите не са били единно племе, а обединение от независими племена, чийто “спойка” очевидно бил култът към Дионис, въплътен в светилището.[224] От откъса става ясно също така, че бесите са само едно от тези племена - може би най-важното, доколкото те обслужват светилището.[225] Или както твърдят други учени - бесите са били жреческия род на сатрите,[226] чийто значение постепенно нараства, заедно с това на светилището. Именно затова името сатри изчезва, колкото и това да е изумително, тъй като те са едно от най-значителните тракийски племена. Парадоксите с това не свършват - по местата, където би трябвало да живеят сатрите и след това бесите, междувременно се появяват други племенни имена. Когато говори за политическите събития от 429 г. пр. Хр. свързани с извършения тогава поход на тракийския одриски цар Ситалк, знаменитият древен историк Тукидид, споменава в интересуващия ни район друго племе:

“Когато потеглял от одриската земя (Ситалк, син на Терес), повикал под оръжие най-напред живущите между Хемус и Родопите траки, над които властвувал чак до морето (именно до Евксинския понт и до Хелеспонта); после гетите отвъд Хемус и другите племена, които живеели отсъм Истър (Дунав) по близо до Евксински понт (Черно море). Гетите и другите племена по тоя край са съседи на скитите и са въоръжени като тях: винаги са конници-стрелци. Повикал и мнозина от **планинските независими траки, които са меченосци (махайрофори) и се наричат ДИИ: повечето от тях живеят в**

[221] Т. Сарафов, цит. съч., с. 162; Ал. Фол, Т. Спиридонов, цит. съч., с. 85.
[222] Т. Сарафов, цит. съч., с. 171.
[223] Херодот, цит. съч., 31, VII.111.
[224] Т. Сарафов, цит. съч., с. 157, 162.
[225] Пак там, 164-165.
[226] Ал. Фол, Т. Спиридонов, цит. съч., с. 125.

Родопите. Едни от тях убедил, като им обещал заплата, а други го последвали доброволно."[227]

И по-долу:

"И тъй Ситалк, владетелят на толкова голяма страна, приготвил войската си. Когато всичко било готово, тръгнал против Македония ... . От пехотата най-войнствени били независимите меченосци, които слезли от Родопите; останалата част била смесена тълпа, страшна само с множеството си."[228]

В тези откъси прави впечатление, освен това, че тези племена все още продължават да бъдат независими - Ситалк ги убеждавал и им плащал за да тръгнат със него, освен новото име, с което се споменават - дии, а и това, че те са характеризирани чрез въоръжението си. Те били въоръжени с мечове и затова ги наричали меченосци (махайрофори). Локализирани са с точност в Родопите и по този въпрос няма съмнение. И тъй като липсват всякакви сведения за някаква смяна на населението в Родопите, а и няма причини за такава смяна - това са единствените независими траки, остава да приемем, че между "сатри", "независими траки", "планински траки", "дии" и след това "беси", просто трябва да се сложи знак за равенство. Според Тодор Сарафов името "дии" е гръцкото название на племето на сатрите-бесите, което по значението си приблизително съответствува на двете тракийски имена. Може би фактът, че това име не се е наложило, показва, че то не е име, с което самите траки са се самоназовавали, а им било дадено от гърците. Пак според Т. Сарафов, името "дии" съдържа индоевропейски корен със значения: "божествен", "блестящ", "светъл", "славен", "свободен" и пр.[229] Пак според него подобно значение има и името "беси", и то означава "мъдри", "осветени" и пр., като и останалите съществуващи етимологии не се различават принципно.[230]

Особено силен аргумен за идентичността на всички изброени племенни названия е името "диобеси", което се среща у римския автор Плиний Стари (I в. сл. Хр.). Там, даже в същия пасаж се споменават и бесите, отделно, но това споменаване не противоречи на изказаната теза, даже я подкрепя, тъй като римският учен веднага след името на бесите добавя: "... които носят много имена... ."[231]

Към изброените до тук имена на това тракийско племе можем да добавим и това, което им дава друг историк от епохата - Полиен (II в.), описвайки един поход на наместника на Александър Велики в Македония - Антипатър, който се състоял вероятно през 331 г. пр. Хр., срещу въстаналия македонски управник Мелекон. При потушаването на този бунт, Антипатър

---

227 Тукидид, История на Пелопонеската война, Извори за старата история, с. 54, II.96.
228 Пак там, с. 55, II.98.
229 Т. Сарафов, цит. съч., с. 188.
230 T. Sarafov, L'etymologie du nom de la tribu thrace ВзуупЯ, Besse, Thracia, 3, 1974, 135-138.
231 Плиний Стари, Естествена история, Извори за старата история, с. 226; ср. Т. Сарафов, цит. съч., с. 188.

успял да разбие и тетрахоритите.[232] Под това име отново се разбират бесите, както свидетелствува древният географ Страбон.[233] Самото название показва, че племето живеело организирано в четири области, но повече от това днес не можем да установим.

Името "дии" не се закрепва - то се споменава само още веднъж - у прочутия римски историк Корнелий Тацит, във връзка с едно голямо въстание срещу римската власт (21 г.).[234] Оттук насетне в района се среща само името на бесите. То пък се споменава много по-често и се превръща в едно от най-известните тракийски племена, и то не сама заради това, че са гадатели в прочутото светилище, но и с епичните си борби с настъпващите завоеватели - римляните. Така бесите към края на античната епоха стават синоним на траките изобщо и често тяхното име замества общото понятие "траки".[235]

Тази широка известност на бесите има и отрицателна страна, що се отнася до тяхната локализация, доколкото сведенията засягат доста широк ареал, освен този, който ни интересува - Доспат. Така например споменатия древен географ Страбон ги разполага включително по Хемус (Стара планина), по р. Хеброс (Марица), Беломорието и пр.[236] Няма съмнение обаче, че един от основните им центрове било светилището на Дионис, което те и в римско време все още владеели, въпреки разорението.

Както стана ясно по-горе, това което отличава тези племена от всички останали траки, е че зорко пазели своята независимост - те не били покорени нито от огромното империя на персите, нито от одрисите, които успели да организират най-голямото тракийско държавно обединение. Както стана ясно по-горе, когато организирал поход великият одриски владетел Ситалк ги канел да участвуват и те взимали участие или срещу заплащане, т.е. като наемници, или по убеждение.

Неясни остават отношенията на бесите с древна Македония. Ако съдим от цитираното по-горе съобщение на Ариан за похода на Александър Велики към Дунав в 355 г. пр. Хр., където се говори, че той навлязъл в "тази част от Тракия, която се обитава от т.н. независими траки", до този момент бесите в района на Доспат били независими. Не е ясно обаче дали Александър ги е покорил или е преминал през техните земи чрез някакво споразумение. Във всеки случай той свободно и спокойно е могъл да посети светилището и да извърши съответните ритуали. Ако съдим обаче, че малко по-късно - през 331 г. пр. Хр., според съобщението на Полиен, наместникът на Александър - Антипатър, успял да ги разбие, трябва да допуснем, че някаква форма на зависимост от древна Македония все пак е съществувала:

"Антипатър, воювайки в земята на тетрахоритите, заповядал да подпалят сеното за конете, което се намирало около палатката му. Като го запалили, тръбачът дал сигнал и македонците се събрали около палатката с

---

[232] Полиен, Военни хитрости, Извори за старата история, с. 348.
[233] Страбон, География, Извори за старата история, с. 226.
[234] Тацит, Анали, Извори за старата история, с. 275, III.38.
[235] Т. Сарафов, цит. съч., с. 186; Ал. Фол, Т. Спиридонов, цит. съч., с. 116.
[236] Страбон, География, Извори за старата история, с. 216; ср. Г. Кацаров, в: Известия на историческото дружество в София, т. VI, С., 1924, с. 31.

издигнати копия. Това като видели тетрахоритите, уплашили се и изоставили мястото, което заемали. Без битка Антипатър го завзел."[237]

Ако добавим и това, че въпросните тетрахорити, т.е. беси, взели участие във въстанието на един македонски управник, това убеждение се засилва. След това обаче за дълго време изчезват всякакви сведения за историята на бесите, включително тези от Доспат. В науката е изказано предположение, което е напълно вероятно, че македонската власт не е била трайна, особено в бурните времена, които настъпили след смъртта на Александър Велики.[238]

Следващото известие за бесите е чак в 183 г. след Христа. То е свързано с нахлуването в техните земи на македонския цар Филип V, преди до завземе Филипопол. Сведението е на Полибий:

"Когато Квинт Марции и другите пратеници пристигнали в Македония, Филип изоставил напълно гръцките градове по тракийското крайбрежие и изтеглил от там гарнизоните си, но сторил това с неохота и с досада. Той изпълнил и всички други искания на римляните, понеже желаел да не възбужда у тях впечатлението, че е враждебно настроен спрямо тях, и да спечели по този начин време за подготвяне на войната. С оглед на това той потеглил с войската си срещу варварите. Прекосявайки Тракия през средата и, той нахлул в земята на одрисите, **бесите** и дентелетите. Като стигнал до т.н. Филипопол, жителите му побягнали в съседните планини и той превзел града с пристъп."[239]

След неговото изтегляне траките изгонили гарнизона и отхвърлили македонското владичество.[240]

Истинската си слава, както вече споменах, бесите заслужили или по-скоро изстрадали, заради епичните си битки с настъпващите римляни. Противно на всякаква логика за отношения между агресор и потърпевш, много често ролите били разменени - активната страна били непокорните планинци. Затова те скоро се прочули като разбойници, или както това най-добре е изразил Страбон:

"... бесите..., които се наричат разбойници от самите разбойници."[241]

Това разбира се е израз на един римлянин за враг, който въпреки очевидната си обреченост пред огромната империя, не скланял глава. Заради тази си съпротива и активна борба с нашественика, много скоро бесите били наречени "началници на тракийския народ", а областите заемани от тях "същинска Тракия", по думите на друг римски автор - Фест.[242] Да видим сега как са се развили събитията.

---

[237] Полиен, пак там, с. 348.
[238] Г. Кацаров, цит. съч., с. 35.
[239] Полибий, История, Извори за старата история, с. 139, XXIII.8.
[240] Г. Кацаров, цит. съч., с. 35.
[241] Страбон, пак там, с. 216, VII.5-12.
[242] T. Sarafov, Les Besses et Rome (Le role des Besses dans la lutte des tribus thraces contre la penetration romaine dans les Balkans), Actes du Premier Congres int. des Etudes balkaniques et Sud-est europeennes, II, Sofia, 1970, p. 143.

За първи път сведение за сблъсък на римляните с бесите, както и други съседни племена (скордиски и пр.) имаме от един фрагментарен надпис от Делфи, и се отнася до 109 г. пр. Хр. Тогава римският консул Марк Минусиус Руфус разбил споменатите племена,[243] но без да е ясно къде. Вероятно не става дума за планинските беси, населяващи Родопите - римляните били още далече от тях. Тридесет години по-късно обаче, има сведения за сблъскване на римляните с "тракийските племена населяващи Родопите". Между 78 и 76 г. римският проконсул Апий Клавдиус Пулхерий ги разбил отново, заедно с други племена, както свидетелствува готския историк Йорданес:

"Родопчаните били надвити от Апий Клавдий".[244]

Първият истински, голям конфликт между Рим и бесите бил малко по-късно, по времето на дългите войни на римляните с царя на Понт - знаменития Митридат VI Евпатор. В тези войни бесите взели страната на понтийския цар, като застанали начело на тракийската антиримска коалиция. Тогава за първи път римските войски навлезли навътре в Тракия и тя станала арена на тежки сражения (между 73 и 71 г. пр. Хр.). Решителната битка между римляните и обединените от бесите траки се състояла през 72 г. на беска терotория, в подножието на Хемус (Стара планина) и в нея римският управител на провинция Македония Марк Теренций Варон Лукул успял да ги разбие и да присъедини значителни територии и голям брой градове в долината на Хеброс (Марица) и по Черноморието.[245] След тази римска победа обаче, Родопите и Доспат продължили да бъдат независими, техният войнствен устрем не бил изличен и те продължили да нападат непрекъснато римляните. Именно затова бесите били наричани често "разбойници" от римляните или пък "най-коравото племе" (durissima gens), според Амиан Марцелин.[246] Същият автор ни е дал и едно любопитно обяснение за силата на траките-планинци:

"Всеобщо признато е, тъй като това постоянно се разказва, че почти всички люде, които живеят в споменатите по-горе области около планинските височини ни превъзхождат с телесното си здраве и с дълголетието си. Предполага се, че това се дължи на обстоятелството, гдето тези хора се въздържат от смесена храна, а също и гдето постоянно свежата роса със своите хладни пръски укрепва телата им. Те се наслаждават на прелестите на чистия въздух, а освен това изпитват по-непосредствено животворното въздействие на слънчевите лъчи, преди да се замърсят от земните елементи."[247]

Тези непрекъснати нападения на планинците довели до следващата римска експедиция - в 60 г. споменатия вече Гай Октавий, бащата на бъдещия император Октавиан Август, наместник на Македония, потеглил

[243] Пак там, 143-144.
[244] Йорданес, в: Извори за старата история, с. 427; T. Sarafov, op. cit., p. 144.
[245] T. Sarafov, op. cit., 143-144; История на България, т. 1, с. 281.
[246] Г. Кацаров, цит. съч., с. 36.
[247] Амиан Марцелин, Извори за старата история, 399-400.

срещу бесите и ги разбил в една голяма битка, както пише Светоний.[248] В този случай обаче изглежда сраженията са били вече в планината, тъй като при тази експедиция Гай Октавий посетил и светилището на Дионис, където направил възлияние и получил знамението за което стана дума по-горе. За съжаление днес не знаем нищо повече нито за причините за конфликта, нито за обстоятелствата, които го съпътстват, нито дори за последствията. Според някои историци, с предприетото поклонение на знаменитото светилище римският военачалник искал да спечели благоразположението на бесите, държейки сметка за тяхното влияние.[249]

Както е добре известно от римската история, винаги когато не можели да решат някой проблем със сила, римляните прибягвали до използването на знаменитата си политика, намерила най-точен израз в максимата “Devide et impera” (“Разделяй и владей”). При завоюването на Западните Родопи, където римляните имали проблеми, заради трудната достъпност на района, този принцип бил използуван пълноценно. Римляните влезли в съюз с друго голямо тракийско племе - одрисите, покровителствували ги и чрез него се опитали да завладеят бесите. В тази си дейност завоевателите не се спирали пред нищо. Така например наместникът на провинция Македония, Луций Калпурний Пизон Цезоний се опитал да предизвика война между двете племена. Нарушавайки свещените правила на гостоприемството, той наредил да бъде посечен беския принц Рабокент, както и цялата му свита (56 г. пр. Хр.). Случаят толкова се разчул, че знаменитият оратор Цицерон, държал реч срещу Пизон в римския сенат, като го обвинил в корупция:

“И ти също, като се беше продал на цар Котис (цар на одрисите - б.м. Д.Ч.) за триста таланта, нареди да посекат със секира Рабокент, един от първенците на племето беси, ако и той да беше дошъл в твоя стан като пратеник и ти обещаваше от страна на бесите голяма помощ и подкрепа на пехотинци и конници. И ти погуби не само него, но и останалите пратеници, които бяха дошли заедно с него, и главите им продаде на цар Котис.”[250]

Днес не знаем как е завършила тази история, но по всичко личи, че римската акция не довела до желаните резултати.[251]

Бесите взели участие и в гражданската война в Рим между Помпей и Цезар (48 г. пр. Хр.). Самият Гай Юлий Цезар ни информира, че във войската на неговия противник имало освен конници-одриси, също и беси, част от тях наемници, друга част - доброволци.[252] Във всеки случай, въпреки тези събития, бесите не прекратявали своите нахлувания и грабежи в провинция Македония. Затова Марк Брут потеглил срещу тях с цел да им отмъсти и накаже, според думите на римския историк Дион Касий.[253] Тит Ливий добавя, че войната с бесите (43 г. пр. Хр.) не постигнала целите си.[254]

[248] Светоний, Извори за старата история, с. 285.
[249] T. Sarafov, op. cit., p. 146.
[250] Цицерон, Речи (против Пизон), Извори за старата история, с. 146.
[251] Г. Кацаров, цит. съч., с. 36; T. Sarafov, op. cit., p. 146.
[252] Г. Кацаров, пак там, с. 36; T. Sarafov, op. cit., 146-147.
[253] Дион Касий, в: Извори за старата история, с. 372.
[254] Г. Кацаров, цит. съч., с. 37; T. Sarafov, op. cit., p. 147.

Моментът на окончателно завладяване на независимите траки, т.е. на бесите наближавал. През 29 г. пр. Хр. проконсулът на провинция Македония Марк Лициний Крас започнал кампания срещу непокорните племена. Той първо заел Мизия и покорил живеещите там племена (бастарни, мизи, гети). През пролетта на следващата година той продължил настъплението и последователно подчинил племената на сердите, медите и най-накрая - бесите. При тази кампания римският пълководец използвал отново принципа “разделяй и владей”. За подчиняването на изброените по-горе тракийски племена, той се облягал на други - отново главно на одрисите. След като одържал победа над бесите, заради оказаната помощ, той отнел прочутото им светилище от тях и го дал на своите съюзници одрисите, както свидетелствува Дион Касий:

“Опустошил и земята на останалите траки, освен на одрисите. Тях пощадил, понеже са почитатели на Дионис, и в това време го посрещнали без оръжие. Подарил им и земята, в която чествуват бога, като я отнел от бесите, които я владеели.”[255]

С този ход Марк Крас целял няколко неща - на първо място да ликвидира основната сила на бесите - тяхното вече превърнало се във всетракийско светилище. То станало основен център за съпротива срещу нашествениците. Предавайки светилището на одрисите, основни римски съюзници, Марк Крас им давал и властта да се грижат за покорството на останалите племена. С това обаче, римският военачалник успял само да засили враждата на бесите-планинци срещу техните събратя от равнините, която станала по-силна от всякога. Бесите очевидно никога не се примирили с това положение и само чакали удобен случай за да си върнат светилището. Такъв случай им се отворил скоро - използувайки едно въстание на дателетите и скордиските срещу римската власт в Македония, те се опитали да си върнат светилището (18-16 г. пр. Хр.). Одриският цар Реметалк, който не можел да се бори сам с бесите, поискал помощ от Октавиан Август, който веднага изпратил Марк Лолий. Римският военачалник потушил въстанието, подчинил отново бесите и възвърнал статуквото.[256]

Това положение се запазва твърде кратко - само пет години. Още в 11 г. пр. Хр. бесите отново въстанали, като начело на новото въстание застанал Дионисовия жрец Вологес. По тази причина може да се приеме, че център на въстанието е бил някъде около светилището, значи някъде около Гьозтепе (Виденица), т.е. в Доспатско. Тук отново ще дам думата на Дион Касий, на когото дължим сведенията за това събитие:

“В същото време тракиецът от племето беси Вологес, жрец на Дионис, който се почита у тях, чрез многобройни предсказания, спечелил на своя страна неколцина, въстанал заедно с тях, победил и убил Раскупорис, сина на Котис, и след това без бой, само със славата си на пророк, отнел войската

---

[255] Дион Касий, в: Извори за старата история, с. 374; ср. Г. Кацаров, цит. съч., с. 37; T. Sarafov, op. cit., p. 147; История на България, т. 1, с. 284.
[256] Дион Касий, в: Извори за старата история, с. 375; Г. Кацаров, цит. съч., с. 34; T. Sarafov, op. cit., p. 147.

на чичо му Реметалк и го принудил да избяга. Преследвайки го, той нахлул в Херсонес (дн. Галиполски полуостров) и страшно отустошил страната."[257]

Това сведение е извънредно интересно - то показва колко е бил силен и важен култът на Дионис в древна Тракия. Бесите начело с Вологес успели да си върнат контрола над светилището и след това да разбият одрисите с минимални усилия, с помощта на няколко предсказания, използувайки респекта на траките от Дионис и неговите жреци. Римляните обаче, които очевидно не били толкова суеверни, взели бързи мерки - срещу въстаналите планински области бил изпратен наместникът на Памфилия - Луций Пизон:

"Бесите, щом узнали че той идва, завърнали се в пределите си. Пизон стигнал земята им, бил победен най-напред от тях, но успял и сам да им нанесе поражение и опустошил, както тяхната страна, така и земята на съседите им, които били въстанали заедно с тях. Тогава подчинил всички, като едни привлякъл на своя страна доброволно, други със страх и против волята им, а трети, като влязъл с тях в открито сражение. След това отново подчинил някои от тях, които се опитвали да променят създадения ред. Поради тия му заслуги бил уреден благодарствен празник в негова чест и му били отдадени победни почести."[258]

Очевидно Луций Пизон си заслужил почестите, победата му изобщо не била лека и лесна - в текста се говори за няколко надигания на бесите. Вълненията продължили три години, преди окончателното покоряване на бесите. За трудната римска победа има и други известия. Особено любопитно е това на друг римски автор - Аний Флор, който описва "характера" на пленените беси:

"Както по-рано често въставали траките, така особенно вдигнали въстание при царя Реметалк. Той ги приучил, ако и да били варвари, да си служат с военна команда и дисциплина, а също и с римско оръжие. Но обуздани от Пизон, те проявили в пленничеството си своята ярост. Като се опитвали да прегризат веригите, те наказвали сами своята свирепост."[259]

Това сведение изглежда на пръв поглед доста преувеличено, но то се потвърждава и от друг автор - за подобен "обичай" съобщава и готският историк Йорданес (VI в.), който обаче твърди, че той се отнася до траките изобщо:

"Тракийците пък по-рано често, но още повече във времето на своя цар Реметалк, се учели от римляните. Той привикнал варварите към ред и военна служба. Но покорени от Пизон, те проявявали ярост и в самото пленничество. Като хапели веригите, с които били вързани, показвали своята суровост."[260]

Тази непримиримост очевидно правела много силно впечатление на древните хора, тя прави впечатление и сега. Тя обаче не помогнала на свободолюбивите планинци и те окончателно попаднали под властта на империята - за по-нататъшни борби на бесите с Рим сведенията са вече по-малко.

---

[257] Дион Касий, в: Извори за старата история, с. 275.
[258] Пак там.
[259] Аний Флор, в: Извори за старата история, с. 282, II.27.
[260] Йорданес, цит. съч.

Административно бесите, респективно Западните Родопи и Доспат, попаднали в римската провинция Македония, и по-точно в т.н. Македония Прима (Първа Македония). Важността на това племе намерила отражение и в административното деление на тази римска провинция. Според едно известие на римския географ Клавдий Птоломей (II в.), те били организирани в административна единица - стратегия наречена Бесика.[261]

Войнствените планинци обаче не останали за дълго спокойни. Според едно малко по-късно сведение на Тацит, за едно въстание в Тракия в 21 г., в него отново взели участие бесите, тук наречени дии:

“Впрочем несвикналата още с римската власт Тракия, като била разделена между Реметалк и децата на Котис, на които поради малолетност бил настойник Требелен Руф, се бунтувала обвинявайки Требелен, пък и не по-малко Реметалк, че оставя неотмъстени обидите, които търпи народът; койлалетите (тракийско племе живеещо по Горна Арда - б.м. Д.Ч..), одрисите и **диите**, силни племена, се заловили за оръжие под предводителството на разни началници, но еднакви по своята незнатност; това била причината че не могли всички да се съединят за страшна война.”[262]

Въстанието било доста мащабно по обхват, въстанниците дори обсадили Филипопол. За нас тук по-важно е обаче, че областта на дн. Доспат също въстанала - там живеели диите. Това въстание било потушено, но изглежда скоро нашата област отново се разбунтувала (26 г.). Казвам изглежда, защото в текста на Тацит не се споменава изрично за кои племена или райони става въпрос. Може да се предположи, че въстанието е било в Западните Родопи, макар, че някои учени смятат, че може да се е разпространило и в Хемус (Стара планина).[263] Ето и текста:

“В консулството на Лентул Гетик и Гай Калвизий били отредени триумфални отличия за Попей Сабин, понеже сразил тракийските племена, които водели по височините на планините суров живот и затова били много упорити. Освен нравът им причина за въстанието бил и отказът за допущат да бъдат събирани за нашата войска най-здравите им синове. Те били свикнали да се покоряват дори и на царете си само по желание, а и когато пращали помощни войски, назначавали свои предводители и воювали само със съседни народи. Сега обаче се разнесъл слух, че ще ги разпръснат и разпратят по разни страни смесени с други племена. Но преди да се заловят за оръжие, проводили пратеници, които да припомнят за приятелството и покорността им, и да заявят, че ще ги спазват и занапред, ако не ги натоварват с ново бреме; ако ли искат да им натрапят робство като на победени, то у тях има оръжие, младежи и решителност да защитят свободата си или да умрат. Същевременно те указвали на своите крепости,

---

[261] Клавдий Птоломей, География, в: Извори за старата история, с. 353, III.11.6.

[262] Корнелий Тацит, Анали, в: Извори за старата история, с. 275; T. Sarafov, op. cit., p. 149.

[263] В. Велков, в: История на България, т. 1, с. 285.

съградени върху скалите и на прибраните там свои родители и жени и заплашвали с трудна, тежка и кръвополитна война."[264]

Войната на Рим с траките действително била и трудна и тежка и кръвополитна. Попей Сабин напълно си заслужил триумфалните одежди. По-важно за нас е друго - ако тези планински траки наистина са идентични с бесите, това означава, че те са се ползували с известно самоуправление и права - владеели своите крепости, били въоръжени, служели в римската войска под командването на свои командири и в отделни, етнически обособени части. За това, разбира се, голяма роля освен прословутия им упорит нрав, играела и непристъпната им страна и крепостите им "изградени върху скалите".

От тук нататък вестите за непокорство на бесите наистина престават. Римляните успяват да постигнат спокойствие чрез съхраняване на заварената тракийска социална структура и интегрирането и в по-развитите римски социални отношения чрез създаване на нова провинциална уредба. За да спечели тракийската аристокрация, Рим и предоставя военно-административното ръководство на стратегиите и по време на императорите от династията на Флавиите рязко увеличава броят им.[265] С укрепването на римската власт и урбанизацията в началото на II в. броят на стратегиите е намален, а при император Хадриан (Адриан) те са премахнати. В резултат селските общини са включени в градските територии, което без да ги разрушава ги интегрира в социалната структура на Римската империя. Доказателство за това е отсъствието на всякакви данни за роби с тракийски произход,[266] масовото включване на траки в римската войска и типичното връщане на ветераните в тракийските земи, като те запазват свързаността си с тракийската селска териториална община.[267]

По тези всичките причини, името на бесите не изчезва от изворите. Те продължават да се славят като отлични войници и по израза на един историк "превръщат войната в свой занаят".[268] Днес имаме сведения за цели кохорти (кохортата е подразделение на помощните войски) съставени от войници-беси, нещо за което споменава и цитирани по-горе текст на Тацит. Така напр. в провинция Долна Мизия е била разположена Втора Флавиева беска кохорта, която се споменава в римска военна диплома от 105 г., като е била разквартирувана още през 99 г. там. В 129 г. тази кохорта е била изпратена в Дакия (дн. Румъния), както се съди от друга римска военна диплома. В някои други римски военни дипломи се срещат и други beски кохорти - Първа

[264] Корнелий Тацит, Извори за старата история, с. 276.
[265] Ал. Фол, Демографска и социална структура на древна Тракия, С., 1970, 152-154; Същият, Политическа история на Тракия, С., 1972, 134-135; Н. Митева, Етнокултурна характеристика на населението в тракийските земи през I-III в., Известия на българското историческо дружество, т. XXXIV, 1982, с. 35.
[266] В. Велков, Робството в Тракия и Мизия през античността, С., 1967, с. 64; Н. Митева, цит. съч., с. 36.
[267] Н. Митева, цит. съч., с. 36.
[268] T. Sarafov, op. cit., p. 149.

Флавиева беска кохорта, която през 110 г. била в провинция Горна Мизия, а след това била прехвърлена в провинция Македония.

Освен това в латинските надписи се споменават и имената на много войници-беси на римска служба. Те обикновено служели в групата на т.н. equites singulares, т.е. отбор чуждоземни войници, които служели в самия Рим, като конна гвардия покрай преторианците.[269]

Особено интерсно е, че в редица надписи се говори за участие на моряци-беси в римския флот, особено в ескадрите на Мизенум и Равена. Тези сведения са особено любопитни, като се знае, че траките и бесите в часност не са особено близки с морето, бидейки предимно планински жители.[270] Моряци може би са били рекрутирани от бесите живели по Беломорието.

Сведения за войници-беси на римска и след това византийска служба има до късно - византийският летописец Йоан Малала (VI в.) съобщава напр., че в армията на император Анастасий, изпратена през 499 г. против исаврите, имало "скити, готи и беси.[271] Друг византийски хронист - Теофан Изповедник (IX в.), съобщава за войници-беси, които били изпратени да воюват на Изток в 505 г. от император Анастасий I, заедно с войници от други тракийски племена и войници-готи.[272]

Освен с воинското си майсторство, бесите се прочули и с уменията си за добиване на руда. Сведенията за това са много ранни - още у Херодот, в цитираното по-горе известие за рудодобива в златните и сребърните рудници на планината Пангей. Особено изкусни били те в прокопаването на дупки и подземни галерии. Сведенията за това след Херодот също са чести, особено в римската епоха, когато на рудодобива се обръща особено внимание. Така напр. галския ретор Латинус Пакатус съобщава в посветен на император Теодосий I панегирик (възхвала) от 389 г., че бесите получавали злато от планините и реките. Малко по-късно има и друго подобно сведение - у римския писател Клаудианус, в една поема посветена на консулството на Манлиус Теодорус. Такова сведение има и в споменатия по-горе откъс от поема на Павлин Нолански, посветена на християнизацията на бесите, който ще цитирам след малко.

Бесите-рудари живеели и работели при много тежки условия и често търпели своеволията на римските власти. Те били обложени с тежки данъци и затова често бягали в съседните области. За да пресече тези бягства,

---

[269] Г. Кацаров, Битът на старите траки според класическите писатели, Сборник на БАН, кн. 1, Клон историко-филологически и фолклорен, , кн. 1, С., 1913, с. 34.

[270] Г. Кацаров, Тракийските беси, 38-39; Ив. Дуйчев, Балканският Югоизток през първата половина на VI в., Българско средновековие, С., 1972, с. 32, с всички вести за беси и траки-войници на римска служба.

[271] V. Tapkova-Zaimova, La competence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie Thrace, in: Primum congressus studiorum thracicorum, Thracia, t. I, Serdicae, 1972, p. 227.

[272] Теофан Изповедник, Хронография, Гръцки извори за българската история, т. 3 (6), С. 1960, с. 233; ср. V. Tapkova-Zaimova, op. cit., p. 227.

римският император Валентиниан I издал заповед в 370 г., с която нареждал всички рудари избягали в Илирия или Македония да бъдат върнати по родните си места. Заради тази тежка експлоатация на която били подложени, бесите-рудари често подпомагали и чуждите нашественици. Според сведенията на Амиан Марцелин, когато готите в 376 г. нахлули в Тракия, беси-рудари се присъединили към тях, като им показвали пътищата, скривалищата на хората и тайните складове на жито. Много често тези рудари отивали на "гурбет" - те били добре приети и работели в рудници из целия Балкански полуостров.[273]

[273] Г. Кацаров, Битът на старите траки, с. 27; В. Бешевлиев, Проучвания върху личните имена на траките, С., 1965, с. 57.

ХРИСТИЯНСТВОТО

Много късно и трудно сред бесите започнала да прониква новата религия в Римската империя - християнството. Докато в градовете на Източна Тракия християнството отдавна било пуснало корени, бесите запазвали своята стара религия. И това е логично за прорицателите на Дионис. Това продължило до към IV в., когато в Западните Родопи се появил прочутият християнски мисионер Никита, епископ Ремесиански (366-414 г.). Сведенията за покръстването на бесите са доста общи, но общо взето този процес може да се датира в последната четвърт на IV в. и по-точно през 396 г. Това което извършил Никита Ремесиански направило толкова силно впечатление в тогавашния свят, че той по-късно бил включен в римския мартирологий като светец и паметта му се чествувала всяка година.[274] Въпреки това, днес нямаме много сведения за този заслужил мисионер. Главните данни черпим от споменатата вече поема на известния римски писател Павлин Ноланскиq, който два пъти се срещал с Никита - при посещенията му в Италия през 398 и 402 г. Според днешните историци, Павлин Ноланс ки доста преувеличил мисионерските подвизи на Никита в различните части на Балканския полуостров, но сведенията за покръстването на бесите не се оспорват. Поемата е доста голяма, затова ще цитирам няколко пасажа, които се отнасят до бесите и нашия район:

“Нали бесите, ако земята и душата им са корави, ако и те самите да са по-корави от тамошния сняг, са станали сега по твое напътствие кротки овце, които се струпват в кошарата на мира ! И те, които доскоро се отказваха да превият шията си под робството и минаваха за непобедими в бой, сега радостно я протягат под ярема на истинския господар. Сега бесите ликуват, че са повече забогатели от своя труд: нали златото, заради което претърсваха с ръце земята, отскоро го получават чрез душата си от небето. О промята на участта, о щастлив обрат на съдбата! Недостъпните и коравите по-рано планини сега закрилят превърнатите в монаси разбойници, станали питомци на мира. Някогашната им земя на кървавата смърт сега е земя на живота. Към небето се насочва благочестивата сила на разбойниците, и Христос им помага да оберат Божието царство. Там гдето някога е имало животински нрави, сега властвува ангелски дух и тоя, който по-рано е живял в пещерите като разбойник, сега там се подслонява като праведник ... .”[275]

Тези сведения за християнизацията на бесите на Павлин Ноланс ки не са единствени, те се подкрепят от известие на знаменития църковен писател и философ Йероним наречен Блажени (342-420 г.), който свидетелствува, че:

---

[274] M. Vaklinova, Sur la topographie chretienne (IVe-VIe siecles). Un centre paleochretien dans les Rhodopes, in: Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 1987, p. 125, с останалата литература.

[275] Павлин Ноланс ки, в: Извори за старата история, с. 421.

"... звероподобните беси, които някога принасяли в жертва хора, са заменили скърцането със зъби и гнева си със сладката песен за Христа".[276]

Очевидно, въпреки уверенията на християнските писатели, християнизацията на бесите не е еднократен акт, а продължителен процес, често придружаван с насилие. Приемайки заслугите на Никита Ремесиански, все пак трябва да отбележим, че вероятно той не е бил единствения мисионер сред тях. Център за християнизация на Западните Родопи вероятно е бил Никополис ад Нестум (Nicopolis ad Nestum, Никопол на Места), най-големият римски град в тази част на планината (до дн. с. Гърмен, близо до Гоце Делчев).[277] Разположен на големия римски път от Егейско море за Филипопол, в него твърде рано е била основана епископия, която без съмнение е извършвала мисионерска дейност.[278]

Според една хипотеза, в Никополис ад Нестум през 65 г. е идвал самият апостол Павел. Както личи от посланието му до Тит, апостолът искал да презимува в Никопол: "Когато изпратя при тебе Артем или Тихик, побързай да дойдеш при мене в Никопол, защото реших там да презимувам."[279]

Някои автори допускат, че този Никопол е Никополис ад Нестум.[280] Ако приемем тази хипотеза, то тогава възможността самият апостол Павел, единият от върховните апостоли, създателят на идеята за световна църква, да е посещавал Доспат не е никак малка, още повече че по-късно районът се прочул като голям християнски, монашески център.

Продължителността на процеса на християнизация на района се доказва коствено и от археологическите данни - тракийските езически светилища не са разрушени по едно и също време, а в един период, който според археолозите обхваща целия IV в.[281] От един фрагмент у писателя Олимпиадор Тивански може да се заключи, че в 421 г. тракийските светилища в Родопите вече не са съществували.[282]

Важна особенност при строежа на християнски храмове в Родопите е, че те обикновенно били изграждани в близост до стари култови места. Според археолозите няма данни за унищожаване на тракийските и антични светилища, а храмовете на новата религия били издигани в сакралното

---

[276] Т. Събев, Самостойна народностна църква в средновековна България, С., 1987, с. 75.
[277] M. Vaklinova, The Christian Rhodopes, Rhodopica, 1999, t. 1, p. 51.
[278] Н. Дамянов, Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи, в: Тракийската култура в Родопите, с. 93.
[279] 3:12.
[280] Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, Годишник на Софийския университет - Филологически факултет, т. 54, 1959-1960, кн. 3, С., 1960, 220-225; Т. Събев, Мисионерското дело на св. ап. Павел и неговите ученици на Балканския полуостров, Духовна култура, 1967, кн. 7-8, 33-34; Същият, Самостойна, с. 73.
[281] Т. Тодоров, Библия Бесика (социолингвистична студия за тракийския език в късната античност), Thracia, VI, 1984.
[282] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 55.

пространство на старите светилища. Много често в новопостроените църкви се полагали мощи на мъченици, чиито култ в раннохристиянската епоха бил особенно развит и почитан.[283]

Трудното и бавно проникване на християнството в района на Доспат се илюстрира добре и от проучените некрополи от късната античност. Макар проучванията да са спорадични, те добре показват запазване в значителна степен на стари тракийски погребални обичаи - погребения в могилни и плоски некрополи (Любча, Борино - могилни; Беден, Грохотно, Борино, Любча, м. Долна Бартина до Барутин - плоски). В тези некрополи се разкриват сравнително малък брой, поне засега, християнски погребения.[284]

Християнството било възприето трудно сред бесите, но за сметка на това намерило сред тях добра почва и развитие. В цитирания по-горе откъс от поемата на Павлин Ноластки се говори за манастири и монаси в земите на бесите. Това се потвърждава и по археологически път. Близо до с. Барутин, Доспатско, в местноста Долна Бартина (на около 1 км от селото) е открита голяма базилика. Тя е трикорабна (съставена от три надлъжни части, наричани в науката кораби), едноабсидна - със синтрон. Базиликата има незначително отклонение на североизток. Размерите и са значителни - 18.30 м (с абсидата 20.00 м) дължина и 10.20 м широчина. Наосът (основната част на храма) е разделен на три кораба със зидани стълбове. Олтарът е едноделен, има притвор (нартекс), а също екзанартекс или двор. Стените са градени от ломен камък, върху основата на цепени плочести камъни, споени с бял хоросан, примесен с шамот (счукана тухла). В югозападния ъгъл на наоса е разкрито правоъгълно помещение, вкопано в скалата, под подовото ниво, което археолозите определят като костница. Ако това предположение е вярно, то тогава около базиликата трябва да се търси манастир.[285]

Особено важно и интересно е, че базиликата е била построена на място, където преди това е съществувало тракийско селище от началото на II в. до

[283] M. Vaklinova, The Christian Rhodopes, p. 57.

[284] Н. Дамянов, цит. съч., 93-95; М. Ваклинова, Късноантичен некропол при с. Беден, Смолянски окръг, Родопски сборник, 3, С., 1972, с. 149; К. Кисьов, Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II-I хил. пр. Хр., Rhodopica, 1998, кн. 1, с. 31.

[285] По етнографски данни в Родопите, в ново време съществуват обичаи, според които в костници са били събирани и костите на светски места, които не са били монаси. Първоначално те са били погребвани в земята и след седем години са били измивани и поставяни в костницата. Затова в редица селски енорийски храмове от периода на българското Възраждане има костници. Не съм сигурен дали тази традиция е толкова древна, че да води началото си още от късната античност, но при всички случаи това е много интересно и заслужава внимание, вж. Н. Клисаров, Особености на църковната архитектура и строители на църкви в Средните Родопи, Rhodopica, 1999, 1, с. 195; ср. интересния обичай наречен “равняване на гроба” у Н. Дамянов, Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи, в: Тракийска култура в Родопите, с. 96.

края на IV в. Тази базилика е имала сравнително кратък живот - тя е разрушена най-вероятно през VII в. от пожар, който се свързва със славянските нападения, станали особено интензивни по това време. Базиликата очевидно не е “случайна” на това място - това се показва от големия некропол намиращ се около нея и погребенията в самата нея. В притвора (предверието) и са открити 4 гроба.[286]

Съобщението на Н. Чанева-Дечевска за раннохристиянска църква в с. Црънча, Доспатско е резултат на някакво недоразумение.[287] Въпросната раннохристиянска църква се намира в с. Црънча, Пазарджишко, както добре личи от статията на И. Велков, на която се позовава авторката.[288] В книгата на Н. Чанева-Дечевска върху раннохристиянската архитектура по българските земи през IV-VI в. базилика в с. Црънча, Доспатско не е посочена, а присъствува единствено тази в с. Црънча, Пазарджишко.[289]

Изводът за добро развитие на християнството сред бесите се подкрепя и от многобройни сведения за присъствие на бески монаси в различни манастири из цялата Римска империя. Така например в един надпис от Верчела, в италианската област Лигурия, се споменава за починалия там презвитер на име Марцелин, който имал непорочен живот с добри нрави и благочестива вяра. Той бил роден в страната на бесите.[290]

Особено интересно е сведението, което се намира в житието на св. Теодосий Киновиарх (умрял в 529 г.), написано от Теодор от Петра около 536 г., който както личи от прозвището му, основал и изградил манастир на източния бряг на р. Йордан в Палестина, близо до Мъртво море. Въпросният Теодосий имал и светско име, което е тракийско - Кутила. Но да дадем думата на агиографа (житиеписеца):

“Теодосий, тоя мъдър мъж, подрежда по подобие на някогашния Веселеил, строителя на свещенната скиния, извънаредно умело и хубаво своя манастир и съгражда в него четири храма. От тях единия предоставил на тия, които си служат с гръцки език, и там бил възгласен Божия химн от самия него и от останалите отци. Във втория храм отправяли **бесите на свой**

[286] Н. Дамянов, Ранновизантийска базилика при с. Барутин, Смолянски окръг, Археологически открития и разкопки за 1986, Разград, 1987, 237-239; ср. Археологически открития и разкопки за 1985, В. Търново, 1986, с. 187; Археологически открития и разкопки за 1987, Благоевград, 1988; Н. Христов, Раннохристиянската базилика край с. Барутин, Родопско слово, бр. 18, 5 окт. 1995, с. 7; ср. Н. Чанева-Дечевска, Раннохристиянскатата архитектура в България IV-VI в., С., 1999, 287-290.

[287] N. Chaneva-Dechevska, Early-christian churchs in the Rhodopes, Rhodopica, 1, 1998, p. 47-48.

[288] И. Велков, Находки и вести от различни места, Известия на българския археологически институт, 1940-1942, кн. 14, с. 279; ср. също M. Vaklinova, The Christian Rhodopes, p. 53. За двете села с име Црънча вж. Н. Мичев, П. Коледаров, Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987, С., 1989, с. 283.

[289] Н. Чанева-Дечевска, цит. съч., с. 276.

[290] Г. Кацаров, Тракийските беси, 46-47; В. Бешевлиев, цит. съч., с. 58.

език молитви към общия на всички ни Господ. Арменците получили третия храм, в който и те на бащин език поднасяли Богу химни."[291]

Този пасаж е извънаредно интересен - той свидетелствува за масово присъствие на монаси-беси в Палестина. Това свидетелствува от своя страна за вече масово християнство сред бесите, а също че Свещенното писание към този момент (Теодосий живял между 423 и 527 г.) е било вече преведено на бески език. Впрочем това твърди и самият Йоан Златоуст, може би най-прочутия християнски писател и проповедник, който казва в една проповед, държана в 399 г., че и траките били превели Свещенното писание на своя език. Това се потвърждава и от друг прочут раннохристиянски богослов - Григорий Нисски.[292] За съжаление досега не е открит нито един ръкопис на бески език, било Свещенното писание или други текстове.

Известието за бески манастири по светите за християнството места не е изолирано - има и други подобни. Според известието на Йоан Мосх, на р. Йордан в Палестина е съществувал и друг бески манастир, на име Субиба. В съборните актове от 536 г. пък виждаме подписан някой си Андрей, който бил "игумен на бески манастир". При посещението си в Синай, друг голям християнски монашески център, Антоний от Плаценция намерил в подножието на знаменитата планина манастир, където живеели трима монаси, които между другите езици - гръцки, сирийски и египетски, знаели и бески.

Големият учен от близкото минало В. Томашек предполага, че в тази епоха беският език вече бил изчезнал и бесите говорели някакъв романски диалект, но това днес не се приема.[293] Съвременната наука поддържа друга хипотеза - че тракийският език, който се наричал "бески" заради това, че етнонимът "беси" бил най-разпространен, е изчезнал значително по-късно. Ал. Фол дори допуска, че той е говорен в някои затворени планински райони на Родопите чак до X-XI в., като последният етап от неговото развитие е започнал от края на III в.[294]

За да завърша с развитието на християнството сред бесите ще кажа че за същия период има сведения за бески манастири дори в столицата на християнството - Йерусалим, а също и в новата имперска столица - Константинопол.[295] Всичко това показва отлично, че по-раншните прорицатели и стълбове на Дионисовия култ, сега се превърнали в опора на новата световна религия. Нещо повече, много често бесите изпъквали като ревностни поддръжници на православието. В житието на св. Сава Освещени, един от първите монаси в християнската традиция, напр. се съобщава, че в борбите около схващанията на знаменития християнски богослов Ориген,

---

[291] Житие на св. Теодосий Киновиарх, предадено у Симеон Метафраст, в: Извори за старата история, с. 426.
[292] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 62.
[293] Г. Кацаров, Тракийските беси, с. 47.
[294] Ал. Фол, История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр., С., 1997, с. 315; ср. В. Бешевлиев, цит. съч., с. 63.
[295] Т. Тодоров, цит. съч., с. 271; В. Бешевлиев, цит. съч., с. 63.

дейно участие взели монаси-беси и дори един от тях геройски загинал в борбата за правилното изповядване на вярата.[296]

След падането на Тракия под римска власт, много често има сведения и за висока административна кариера на лица от бески и изобщо тракийски произход. Като само споменавам азбучните случаи с император Маркиан, за когото се смята, че е от тракийски произход, или с един от най-прочутите византийски императори - Юстиниан I Велики (527-565 г.),[297] припомням известията у редица автори - Йоан Малала, Йорданес, Теофан Изповедник, че източноримският (византийският) император Лъв I (457-474 г.) също бил от бески произход.[298]

С течение на времето, лека-полека сведенията за бесите намаляват. Очевидно и те, подобно на другите тракийски племена, са подложени на процес на елинизация и романизация, които в различните части на Тракия протичат с различна интензивност.[299] След започването на варварските нашествия интересът към областите по-слабо засегнати от тях намалява - историческите извори обръщат внимание на главните райони на нашествие. Затова и сведенията за Доспат и изобщо за Родопите силно намаляват. За наше щастие, но очевидно за нещастие на обитателите на тази област, има едно сведение за нападение на готския вожд Теодорих над планинските траки в Родопите през 479 г. От него съдим, че Западните Родопи също не са останали настрана от нашествията. Това сведение обаче е изолирано.[300]

За последен път името на бесите се споменава в 710 или 711 г. у византийския хронист Теофан Изповедник. Той говори за някой си Мавър, който въпреки гръцкото си име, бил бес по произход и достигнал до високата титла патриций.[301]

---

[296] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 63.
[297] V. Tapkova-Zaimova, op. cit., p. 229.
[298] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 57. Много често се смята, че римският император - Максимин, наречен Тракиец, също е от тракийски произход. Това обаче не е вярно - баща му е бил гот, а майка му аланка. Той получил това прозвище защото живял в едно село в Тракия или защото знаел тракийски език, вж. Scriptores Historiae Augustae, 1, 4, ed. E. Hohl, VII, Lipsiae, 1927, p. 3; ср. V. Tapkova-Zaimova, op. cit., p. 228.
[299] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 66.
[300] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 58.
[301] В. Бешевлиев, цит. съч., с. 65.

ДОСПАТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

СЛАВЯНИТЕ

Когато в края на V-ти и началото на VI-ти в. започнали първите славянски нападения на Балканския полуостров, в областта на Доспат обитавало все още многобройно тракийско население от племето на бесите. Новите нашественици първоначално не се насочвали към вътрешността на планината - те не очаквали да намерят там някакво богатство, затова предпочитали от начало да нападат, а след това и да се заселват в плодородните равнини и долини. Това е напълно логично поведение, като се има предвид че идващите славяни били преди всичко земеделско население и търсели обработваема земя. За по-късното славянско заселване на Родопите изиграва роля и един друг фактор, постоянен във времето - трудната достъпност на планината. Затова новите завоеватели, които се движели по долините на големите реки, първоначално просто заобикаляли планината, вкл. областта на Доспат. За това имаме и конкретни факти - в 549 г. напр., славянски отряд, който според прочутия византийски историк Прокопий Кесарийски не надхвърлял 3000 души, преминал Дунав без никаква съпротива, също така без трудности достигнал Марица и я пребродил. След това славяните се разделили на два отряда - от по 1200 и 1800 души, разбили изпратените насреща им византийски части, включително тези под командването на личния оръженосец на император Юстиниан I Велики, Асвад, когото убили. След като опустошили провинциите Тракия и Илирик, тези славяни се спуснали до Егейско море и стигнали града Топир, разположен на устието на р. Места. Този град бил превзет, а населението избито поголовно. Скоро след това император Юстиниан I се погрижил за възстановяването на града, но тук ни интересува това, че този епизод илюстрира много добре пътищата за движение на славяните.[302] Той показва добре и защо вероятно Родопите са били завладени от славяните от юг, а не от север - те първоначално заселили Беломорието.

Споменатият византийски хронист от VI в., Прокопий Кесарийски поставя крепостта Топир между крепостите, които били съградени от Юстиниан I в Родопите, като добавя, че от старо време тези планини били лишени от крепости и затова били удобни за вражески нападения. Това сведение изглежда не е лишено от основание, то се потвърждава и от археологически данни - редица крепости в Родопите престават да функционират през римско време. Тогава провинцията вече е във вътрешността на империята и губи стратегическото си значение. Пример за това е и крепостта при Доспат, която престава да съществува след идването на римляните и е възстановена много по-късно.[303] Император Юстиниан I Велики (527-565 г.) се постарал да запълни тази празнина, като построил много нови крепости. Съдейки по имената на повечето от тях, които са тракийски, можем да кажем, че той

---

[302] Прокопий, За строежите, в: Извори, с. 446; Ив. Дуйчев, цит. съч., с. 54.
[303] М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., с. 235.

просто е възстановил старите тракийски крепости. Проблемът е, че нито една от изброените у Прокопий Кесарийски крепости в Родопите не може да бъде локализирана с положителност. Нито Касейра, нито Теодорупол, нито Суданел, нито Мундепа - тези имена вече не говорят нищо. Според големия български учен акад. Иван Дуйчев повечето от тези крепости са били в по-ниските и достъпни места на Родопите, а не във вътрешността на планината.[304] Това допускане е логично - от една страна вътрешността на планината първоначално не е обект на славянските нападения, и от друга, нормално е крепостите, които са били построени или възстановени да са на стратегически места, бранещи подстъпите към нея, проходите и пр.

За съжаление днес нямаме абсолютно никакви сведения за това как е протекло овладяването на Родопите и Доспат от нахлуващите славянски маси.[305] В историческата литература вече е изказано малко вероятното предположение, че това е станало по мирен път - свободолюбивите планинци, които в миналото оказвали толкова ожесточена съпротива на римските нашественици и след това често давали израз на своята воля за свобода, сега изведнъж посрещнали новите завоеватели не като врагове, а по-скоро като съюзници (някъде се казва дори освободители !) в борбата срещу властта на Източноримската империя (Византия). Досега в световната история мирни нашествия и миролюбиви нашественици не са познати, така че тази теория едва ли може да бъде защитена. Тя не може да бъде подпомогната успешно и от действителния факт, на който много залагат някои учени-историци, че траките и славяните си приличали физически - и едните и другите били светли, с бяла кожа, руси или червенокоси и синеоки (характеристики които могат да се видят и до ден днешен при населението в Доспат и района).[306]

Така или иначе, към средата на VII в. заселването на славяните на Балканския полуостров вече било напълно завършено. Днес до нас са достигнали имената на няколко десетки славянски племена, заселили различните му части. Племената с известни имена обаче са съсредоточени в зоните на по-интинзивен контакт между Византия и тези племена - около Солун, в дн. Македония и пр. Известията за племена заселили се в Родопите са малко и неясни. Специално за Доспат се срещат имената на две племена - мърваци и смоляни, които се свързват от различните автори с този район. Да видим сега по-подробно как стоят нещата.

---

[304] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 21.

[305] Вж. напоследък обобщаващото изследване на M. Kajmakanova, Geopolitical History of the Rhodope Region during the Midle Ages, Rhodopica, 1998, t. 1, 107-116.

[306] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 21.

МЪРВАЦИ - МОРАЦИ

Племето на мърваците се свързва с района на Доспат от бележития български учен-медиевист Ив. Дуйчев: “В Доспат се поставят живелищата на мораците или мърваците”.[307] За това си твърдение той се позовава не на някакъв извор, а на друг, по-стар български учен - проф. Марин Дринов. Той обаче твърди нещо друго: “Мораци (Morrha) на източния склон на Родопската планина (Доспато дах). От тях може и река Марица да е получила днешното си название.”[308] М. Дринов обаче също не казва откъде е взел това сведение, а в бележка под линия добавя само, че част от македонските българи, стотина села в района между Сяр (дн. Серес) и Неврокоп (дн. Гоце Делчев) се наричат мърваци, като задава въпроса, дали в тяхното наименование не се е запазило названието на мараците (МбссбЯ).[309] С други думи, от писаното от М. Дринов става ясно че той предполага за съществуването на такова племе само по етнографски данни и то не в района на Доспат, както смята И. Дуйчев, а по източните склонове на Родопите. М. Дринов освен това отъждествява Доспат и Родопите, както е характерно за времето в което живее (вж. по-горе главата за името “Доспат”).

Етнографска група с име мърваци в района между Сяр и Неврокоп действително съществува и тя сама по себе си е твърде интересна. Сведения за нея дава още големият руски учен-славист Виктор Григорович, който ги разполага в Неврокопско.[310] За тяхното наличие свидетелствува и скандалният бошнак, сръбски агент в Македония, Стефан Веркович.[311] Значително по-голям район на заселване им отрежда старият български възрожденски учител в Сяр Стефан Салгънджиев, според когото мърваците населяват целия Сярски санджак, каазите Сярска, Бараклиджумайска, Демирхисарска, Петричка, Мелнишка, цяла Разложка, до Якоруда, югозападната част на Неврокопска кааза до р. Места, северозападната част на Драмска кааза, също до р. Места, след това границата на това етнографско население минавала до изворите на р. Куручай и от там на юг към Правища и покрай полите на Кушница планина (древният Пангей) до устието на р. Струма. Оттук границата на мърваците отивала на юг към Солун и покрай Аджи гьол влизала в Солунската кааза, обемайки и езерото Маврово, слизала до езерата Бесика и Лагадинско и през с. Лъгадина излизала на шосето Солун-Сяр под с. Повезна. След това вървейки по това

---

[307] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 22.

[308] М. Дринов, Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история, Избрани съчинения, т. 1, С., 1971, с. 74.

[309] Пак там, с. 74, бел. 41.

[310] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, М., 1877 (2 изд.), с. 166.

[311] Ст. Веркович, цит. съч., с. 5; ср. Ив. Богданов, Веда словена и нашето време, във: Веда словена, т. 1, С., 1997, с. 508.

шосе в направление север, се съединявала със Серския санджак при с. Негован, Солунско.[312]

Други автори по това време и след това дават различен обхват на това население - френският консул, ученият Огюст Дозон изтегля северната им граница чак до Дупница и Самоков, а на югоизток до устието на Марица и Димотика.[313] Васил Кънчов ги локализира в Сярското поле, Драмската котловина, южната половина на долината на Места и Неврокопско.[314] Всички тези неща са много интересни, но трудно могат да ни помогнат за решаване на главния въпрос - разположението на славяните в Доспат. Както се вижда, всички автори разполагат мърваците най-на изток до Места. Пък и няма никакво основание да се смята, че те са наследници на някакво особено славянско племе - сведения за това в историческите извори няма и появата на това етнографско наименование трябва да се търси по друг начин.

Този друг начин намираме у известния съвременен езиковед проф. Йордан Н. Иванов, който съобщава, че името "мърваци" идва от диалектната дума "мърва", която означава "прах от дървени въглища". От там първоначално "мърваци" се наричат въглищарите, а после всички, които използуват дървени въглища - железодобивници или занаятчии от близки занаяти, като ковачи и пр. В последствие това название е било дадено на цялото население на гореочертаната област, тъй като тези занаяти - добив на дървени въглища (въглищарство), добив на желязо, ковачество и пр. са широко разпространени. Думата "мърва" идва от старобългарски: "мрьвица" означава "трошичка, прашинка".[315]

Изводът, който може да се направи е, че славянско племе с името "мърваци" не е имало и съответно то не е населявало областта на Доспат.

---

[312] Ст. К. Салгънджиев, Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серските българи или 12 години жестока неравна борба с гръцката пропаганда, Пловдив, 1906, 109-110.

[313] Пак там, с. 110.

[314] П. Коледаров, Народностният състав на Драмско до средата на XIX в., Известия на института за история, т. 10, 1962, с. 161.

[315] Й. Н. Иванов, Местните имена между Долна Струма и Долна Места, С., 1982, с. 162; Същият, Произход на мърважката терминология, Български език, 1971, кн. 4, с. 341; Същият, Из мърважката топонимия, Български език, 1975, кн. 3, с. 234, с още литература.

СМОЛЯНИТЕ

Друго славянско племе, което обикновено се свързва със Западните Родопи е племето на смоляните. Веднага трябва да направя уговорката, че името му няма нищо общо с днешния областен център Смолян - градът е наречен така късно (1934 г.), тъй като на тогавашни местни патриоти се струвало, че племето на смоляните е живяло именно там.

Преобладаващото мнение обаче и в тогавашната наука е, че това племе е живяло в Западните Родопи. Да видим дали това има основание. Племето на смоляните вече е добре засвидетелствувано в историческите извори. Те са сравнително много на брой, но са от различно време и бедни на информация, което създава значителни трудности при решаване на проблема. Аз вече съм се занимавал с локализацията на това племе,[316] затова тук ще изложа въпроса по-накратко.

Най-ранния извор, в който се среща името на смоляните е знаменитият прабългарски надпис от Филипи. На този надпис и събитията свързани с него ще спра малко по-долу, тук само ще кажа, че той е оставен от голяма българска войска в древния град Филипи, разположен на югоизток от днешния град Драма, близо до беломорския бряг. Тази войска, начело с прочутия (пра)български[317] държавник и военачалник кавхан Исбул, била изпратена от хан Пресиан "към смоляните", както пише в самия надпис през 837 г. Съдейки от този надпис, племето на смоляните би трябвало да е разположено някъде около дн. град Драма, въпреки опитите на гръцкия учен-византолог Янис Караянопулос да докаже, че плочите върху които е нанесен надписът са пренесени от някъде другаде.[318]

Друг извор, или по-скоро група извори са византийските епархийски нотиции (списъци на епископии) от различни години. В няколко от тях се споменава и епископията на смоляните, създадена на територията обитавана от това племе. От тези нотиции става ясно на първо място, че създадената вероятно през 879 г. епископия на смоляните, спада към митрополията на Филипи. Обхвата на тази митрополия не е известен, но поместването на смолянския епископ в списъка между епископите на Христопол (дн. Кавала) и Кесаропол (в дн. Зъхненско), показва, че смолянската епископия трябва да се търси някъде в близост до Филипи.[319] Като пропускам още един извор, в който се споменава името на смолените - знаменитото съчинение "Диоптра"

[316] D. Cesmedziev, On the Question of the Localization of thr Slav Tribe Smoljani, Bulgarian Historical Review, 1997, t. 1, 89-93; Д. Чешмеджиев, Към въпроса за локализацията на славянското племе смоляни, Rhodopica, 1998, кн. 1, 99-105.

[317] Терминът "прабългари" е съвременен и е въведен за да отличава първоначално дошлите български племена от по-късните, вече славянизирани българи. Самите "прабългари" са се самоназовавали "българи" и на тях той не е бил познат. Затова поставям скоби в името.

[318] J. Karayannopulos, L'inscription protobulgare de Dericler, Athenes, 1986, p. 19; ср. по този въпрос Д. Чешмеджиев, цит. съч., с.

[319] Д. Чешмеджиев, цит. съч., с. 102.

(”Огледало”) на прочутия византийски писател Филип Монотроп, в чийто край авторът съобщава, че я е написал под въздействието на своя духовен баща Калиник, който бил жител на “смолянските страни”, тъй като в него не се съобщава къде са въпросните “смолянски страни”, ще се спра повече на един друг извор, който вече е много важен. Става въпрос за данъчен акт на един византийски данъчен чиновник - Йоан Катафлорон от 1079 г., т.е. от времето на византийското владичество в българските земи. Този Йоан Катафлорон бил освен императорски нотарий, също и “анаграфевс на Смолян по новото деление на Солун и Сяр”. В качеството си на такъв, а това означава данъчен чиновник, той описал метоха “Спасител” на манастира Калиник, “от данъчния кръг на крепостта Йерисо” и определил неговия данък. Тук данъците няма да ни интересуват, а това, че въпросният данъчен чиновник, “анаграфевс на Смолян” извършвал своята неприятна за населението дейност в района между Солун, Сяр и Йерисо. Солун и Сяр всички знаят къде се намират, а Йерисо, тогава, както и сега се намира в началото на Атонския полуостров.[320] Така че според този извор, областта на смоляните трябва да се търси именно в този район.

Съвсем скоро след този данъчен акт е издаден и типика (устава) на Бачковския манастир “Св. Успение Богородично” (1083 г.). С него, основателят на манастира, великият доместик на Запада (главнокомандуващ всички европейски войски на Византия) Григорий Бакуриани, му подарил множество имоти. Между тях имало и такива, които се намирали в Смолянската тема. От тук става ясно, че областта на смоляните, съвсем скоро преди това е получила статут на “тема”, византийска административна единица от по-висок ранг. Това означава, че към това време нейното значение е пораснало, обаче изворът не споменава абсолютно нищо за разположението и.[321]

През XIII в. темата на смоляните продължава да съществува, както съдим по историята на един византийски хронист от това време - Никита Хониат. Той два пъти споменава за нея. Първият път, когато говори за отмятането на българския ренегат Иванко (останал в българската история с един печален акт - убийството на българския цар Белгун-Асен I) от подчинението на императора и обявяването му за независим владетел:

“Не остави и другите (градчета) в областта, а отне от ромеите и си присвои всички земи, които стигат до Мосинопол и които се простират дори до самия Ксанти, та и до планината Пангей и до Абдера. Разбира се той подчини и Смолянската тема и опустошаваше всички съседни области като злокачествена язва, отвличайки и убивайки ромеи, а от някои взимаше и откуп.”[322]

Както се вижда, от този откъс става ясно, че Иванко е владеел Родопите, но не става ясно дали Смолянската тема е била в планината. По-скоро се остава с впечатление, че тя е била отвъд Родопите. Не се

---

[320] Пак там, с. 103.
[321] Пак там.
[322] Никита Хониат, История, Гръцки извори за българската история, т. 11, С., 1983, с. 64 (превод В. Тъпкова-Заимова).

придобива повече информация и от втория пасаж, в който се говори за измяната на византийския управител на тази тема - Йоан Спиридонаки спрямо императора, и бягството му в България:

"Тогава се появи и втори отцепник като великаните, които никнат от земята. Той беше някой си Йоан, киприот по род (означава грък роден на о. Кипър - б.м. Д.Ч.), а по прякор Спиридонаки, жалък на вид и още по-жалък на ръст, кривоглед, жалък занаятчия... . След това му беше поверено управлението на Смолянската тема. Като смяташе, че императорът е ограничен и простодушен, и понеже разчиташе на **непристъпната местност**, той безумно се опълчи срещу него като сатана... ."[323]

Единствената информация в повече тук е, че Смолянската тема била разположена в непристъпна местност, което може да се тълкува, че тя или част от нея, се е намирала в Родопите. Когато допускам това обаче искам за подчертая, че това може да се допусне само за Западните Родопи, вкл. Доспат, а не за Средните Родопи, както смятат някои автори, защото всички останали извори "дърпат" разположението и на югозапад. За последен път тази тема се споменава у друг византийски автор от XIII в. - Теодор Скутариот, но при него изложението върви по Никита Хониат и допълнителна информация няма.

Обобщавайки мога да кажа, че племето на смоляните е било разположено основно на териториите на юг от Родопите, около Драма. Вероятно по-късно, при някакви мероприятия на византийската власт против него - при някои от многобройните опити на византийците да го подчинят, част от него се е заселила в планината. Има вероятност част от смоляните да са населявали и Доспат. Ако това е така, то смоляните са единственото славянско племе, населявало Доспат, чието име знаем днес.

---

[323] Пак там, с. 68.

БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ - ВЕЛИКАТА БИТКА ЗА СЛАВЯНИТЕ

След населването на Балканския полуостров със славяни и осядането им тук, започва друг исторически процес - процесът на византинизация и елинизация на това население. Или с други думи опитите на Византия да го подчини и да превърне първоначално славяните в свои поданици, а след това да ги превърне в гърци. На пръв поглед историята се повтаряла - отново империята, макар и вече разделена на две, се опитвала да подчини планинците. Само планинците вече били други. Историята действително се повтаряла, но не съвсем. Ситуацията коренно се променила от появата на Балканския полуостров на още едно варварско (за гърците и после византийците варвари били всички чужденци) племе, което скоро основало своя държава. Това било племето на българите, които сега обикновено наричаме прабългари, основали своята държава в 681 г. Тази държава още от самото си начало включила в своя състав значително славянско население. Това население, което било доста по-многобройно от създателите на държавата - (пра)българите, скоро започнало да прониква и в управлението на държавата. Започнал процес на славянизация на българската държава. Ето защо, тази нова държава станала притегателен център за всички славяни на полуострова. Нещо повече, скоро след своето установяване, тя предявила претенции за византийските територии населени със славяни. Започнал големият двубой между България и Византия за спечелване на славяните - многобройните и работливи земеделци и данъкоплатци. Както много рядко се случва в историята, той бил предопределен. България била осъдена да го спечели - в нея славяните виждали своя държава. Византия си останала чужда, враг и завоевател на собствената си територия.

Кога за първи път Доспат е влязъл в българската държава не е ясно, както това не е ясно и за целите Родопи. В историографията по този въпрос се развиват две основни хипотези. Според първата от тях, България за първи път е завладяла Родопската област при хан Маламир (831-836 г.), неясно как - дали по мирен начин, в резултат на някакъв договор, или чрез война. Според другата хипотеза, която е по-малко вероятна, това е станало при неговия предшественик - хан Омуртаг (814-831 г.).[324] Този въпрос не е ясен, но е ясно че Доспатската област става арена на интересни събития през годината 837, една от най-интересните и важни години в българската история, която за съжаление е слабо позната и недооценена. Сега да видим защо тази година е толкова важна.

През 837 г. според житието на един византийски светец - св. Григорий Декаполит, избухнало голямо славянско въстание срещу византийската власт. Според едни учени то било около Солун, според други - в Западните

[324] Б. Примов, в: История на България, т. 2, С., 1981, с. 159.

Родопи.[325] Не е изключено всички славяни от Източна и Западна Македония и Родопите да са въстанали заедно. Това въстание дало повод на новия български хан - Пресиан (836-852 г.), седнал на престола предната година, да изпрати веднага силна войска в тази посока. Съществува голяма вероятност, която се потвърждава от самите събития по-нататък, въстанието да е било предизвикано от българския владетел. Начело на българските войски застанал не някой друг, а самият кавхан Исбул, старият и заслужил боила, изпълнявал кавхански функции и при хан Маламир, а може би и преди това. Кавханът, както е добре известно е вторият човек в българската държава по това време, което показва голямото значение на този поход за българите. Както вече беше споменато по-горе, сведения за този поход получаваме от прочутия прабългарски надпис от Филипи, който тук вече ще цитирам изцяло:

“Пресиан, от Бога архонт на многото българи, изпрати Исбул кавхана, като му даде войски и ичиргу-боила и кана боила колобра. И кавханът при (към) смолените... . Който търси истината, Бог вижда и който лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но Бог вижда.”[326]

Този надпис, макар и кратък, дава изключително ценна информация. На първо място от него разбираме, че в българската военна експедиция била включена почти цялата налична бойна сила на българите, ако съдим по командуващите - кавхана, ичиргу боила и кана боила коловър. Това показва, че залогът наистина е бил твърде голям. Византия била извънредно затруднена в този момент да реагира както на въстанието, така и на българския поход - тя водела изключително тежка война с арабите на изток, които били завладели дори родния град на тогавашния император - Запетра. Затова император Теофил успял да отдели съвсем малко военни сили, които изпратил по прочутия беломорски път Via Egnatia срещу въстаналите области. Начело на войската той дори поставил собствения си зет, кесарят Алексий Мозеле. Последният бил много прочут пълководец (не се става лесно императорски зет), който успял преди това да разбие арабите на о. Сицилия. Придвижвайки се към Солун обаче, изненадващо за него, Алексий Мозеле бил пресрещнат от българската войска, вероятно някъде близо до града Филипи, там където е поставен надписът. Не е много ясно как е протекла срещата между двете войски. Вероятно не се е стигнало до сражение, или поне няма сведения за такова - силите били неравни. Българите били повече и с най-елитните си войски. Събитията са неясни, но резултатите са известни - огромни територии - от Родопите (или поне тези части, които не били български) до днешните Македония и Южна Албания минали под властта на българите. Междувременно византийците се опитали да отвлекат вниманието на българите като активизирали византийски пленници, заселени в т.н. Отвъддунавска България (българските земи северно от р. Дунав, които тогава се простирали чак в днешна Украйна - до р.

[325] Пак там, с. 159; ср. D. Cesmedziev, Le probleme de la principaute de Methode et les relations bulgaro-byzantines au cours de la premiere moitie du Ixe siecle, Etudes balkaniques, 1993, t. 2, p. 112.
[326] В. Бешевлиев, Първобългарските надписи, С., 1992, с. 141.

Днепър или до р. Днестър). Те разбили местния български управител и с помощта на византийски кораби били върнати в Константинопол, но главната посока на българския удар не била променена. И съединението на Горната и Долната земя било постигнато, потомците на хан Аспарух от Плиска и тези на хан Кубер (брат на хан Аспарух, заселил се в дн. Македония, около 685 г., т.е само четири години след основаването на Дунавска България) от Битоля отново заживели заедно. За това, че събитията протекли мирно говори и фактът, че веднага след това един български военен контингент бил изпратен в подкрепа на Византия срещу арабите на изток, което е засвидетелствувано в някои арабски извори.[327] Византия платила скъпа цена за българската помощ на изток. Почти всички славяни, като изключим тези в днешна средна Гърция и Пелопонес, вече живеели в българската държава.

Във всички тези събития бил въвлечен и районът на Доспат - част от смоляните може би живеели там, както стана вече ясно. Освен това, един от вероятните пътища за проникването на българската армия в Беломорието е големият презродопски път, който както видяхме, минавал и през Доспат, а след това по Места стига до Драма и Филипи, макар, че съществуват и мнения че българските войски са минали по пътя по р. Струма.[328] След тези събития вече без никакво съмнение Доспат е станал трайно част от българската държава. Скоро след това сведенията за него в изворите изчезват - България толкова се е разширила, че Доспат става вътрешна област в държавата и вече е далеч от зоната на активните действия.

[327] D. Cesmedziev, Le probleme, 112-117.
[328] Д. Чешмеджиев, цит. съч., с. 102.

ВЕЛИКИЯ

Преди да продължа по-нататък ще трябва да кажа няколко думи по един друг проблем, поставен в историографията и който има отношение към нашия район. Става дума за издигнатата от покойния български учен, виден специалист по историческа география - Петър Коледаров идея, че в Западните Родопи е съществувала голяма епископия с име Великия (Велика), в която епископ бил самият Климент Охридски. Тази идея на П. Коледаров се основава на съобщенията в някои извори, че Климент Охридски е бил "епископ на Великия". Така се казва напр. в Асеманиевото евангелие, знаменит български глаголически пергаментен ръкопис (който в момента се пази във Ватиканската апостолическа библиотека в Рим), където има памет за светеца и в нея той е наречен "епископ Велички". По подобен начин е наречен Климент и в друг известен старобългарски паметник, Краткото житие на Константин-Кирил Философ ("Успение Кирилово"), където се казва, че бил "епископ във /Ве/ликия". В някои преписи от негови произведения също се среща тази титла.[329] На базата на тези данни, а също на споменаването в някои епархийски списъци (списъци на епископии) на Константинополската патриаршия на епархия (епископия) с име "Велика", във ведомството на митрополита на Филипи - напр. в епархийския списък от времето на император Лъв VI Философ (ок. 901-902 г.), или в т.н. Нов епархийски списък, от времето на император Константин VII Багрянородни (913-959 г.) и пр., българският учен, като идентифицира епископиите от изворите за Климент и епархийските списъци, твърди, че епархията на Климент Охридски е била двусъставна и едната и част се е намирала в Западните и дори Средните Родопи. Тя имала, според него, следният приблизителен обхват: долината на р. Доспат (Сура река), горното течение на р. Въча, т.е. дн. Девинско или предишните "вакъфски села", покрайнината Чеч, а може би и областта на Горна Арда (Ахъчелеби, дн. Смолянско). Тъй като това е най-високият и внушителен дял от Родопите, може би за това името на областта била "Великия", със значение "голяма, висока, величествена, величава, велика" земя, смята българският учен.[330]

Тази идея като че ли намира потвърждение в топонимията на района - най-високият връх в Бабяшкото краище е вр. Велиица (1712 м), който заедно с вр. Виденица, дава името на Велиишко-Виденишкия дял на Западните Родопи, както добавя скоро починалият известен български езиковед Момчил Стоянов (Чалъков). Тъй като формата "Велиица" очевидно не върши работа в подкрепа на тази хипотеза, М. Стоянов привежда свидетелство от края на миналия век на видния родопски книжовник Христо Попконстантинов, според

---

[329] П. Коледаров, Велика, в: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1, С., 1985, с. 339.

[330] П. Коледаров, Климент Охридски, "първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи, в: Константин-Кирил Философ, С., 1969, 151-152; Същият, Епархия на Климент Охридски, в: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1, с. 657.

когото името на върха било “Велица” и така се избягва съществуващото тълкуване, че той носи името си от турско-арабското мъжко име “Вели”.[331]

Тази хипотеза е много примамлива, но за съжаление пред нея има твърде много проблеми за да бъде приета. Тук няма да занимавам читателите с проблема за локализацията на епархията на Климент Охридски - това е един огромен въпрос в славянската филология, по който готвя специално изследване. По този въпрос ще кажа само, че самата идея че епархията на Климент Охридски може да бъде двусъставна, съставена от две части, които са сравнително далеч една от друга, и двете заедно пък да са далеч от Девол (дн. в Албания) и Охрид, където се е подвизавал светецът, е неприемлива и е отхвърлена категорично в науката.[332] Остава въпросът с “Великия” от нотициите (епископските списъци). Тя трудно може да бъде локализирана. Във всеки случай обаче тя ще да е била на византийска територия и около 901-902 г., когато е съставена първата нотиция, и около 940 г., когато е съставена втората. По това време Доспат, както и целите Западни Родопи, са били в българските предели (това е управлението на великия български цар Симеон I и неговия син Петър I), както добре знае и самият П. Коледаров, който е определено непоследователен по този въпрос.[333]

Ако трябва да бъда точен ще кажа, че този проблем е поставен в историографията още от Константин Иречек и неговото разрешаване за привържениците на идентичността на “Велика” от Климентовата епископска титулатура и тази от византийските епархийски списъци все още предстои.[334] Така, че въпросът за локализацията на епископията Великия остава открит, макар, че разположението и в Западните Родопи е малко вероятно - тази територия тогава е българска. Има само една възможност тя да е била там - само ако допуснем, че тук е налице византийската практика в нотициите да се описват епархии, които отдавна не са на византийска територия, а по традиция. Въпросът заслужава допълнително проучване. В никакъв случай обаче Климент Охридски не е бил епископ в Родопите.

Абсолютно никакви сведения няма за съдбата на Доспат по времето на българските царе Симеон I Велики (893-927 г.) и Петър I (927-969 г.). Знаем само, че областта е част от българската държава и то вътрешна, доколкото границите вече минавали много далеч от нея (на около 20 км от Солун, както свидетелствува прочутият граничен надпис от с. Наръш, Солунско, датиращ от времето на цар Симеон).

---

[331] М. Стоянов, Велица, Родопи, 1992, кн. 9, с. 31.

[332] Кр. Станчев, Г. Попов, Климент Охридски, живот и творчество, С., 1988, 42-43.

[333] П. Коледаров, Климент Охридски, с. 153; ср. картата съставена от П. Коледаров в Кирило-Методиевската енциклопедия, т. 1, с. 657, където той приема, че областта е минала в български ръце при цар Симеон, което впрочем пак не му стига за да обоснове хипотезата си.

[334] К. Иречек, Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи, Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. 55-56, 1898, с. 247.

Нямаме сведения и за участие на българите от областта в знаменитата "Българска епопея" по сполучливото определение на френския учен Гюстав Шлюмберже за дългогодишната борба на българите с Византия за запазване на своята независимост от края на X и началото на XI в. Не знаем как точно областта е паднала под византийска власт - сигурно е само, че в началото на XI в., заедно с другите български земи и Доспат е бил завладян. Единственото в което сме сигурни е, че тук населението не е било подменено, нито има някакви преселвания на византийско население, било то гръцко, арменско, грузинско, сирийско или от някакъв друг византийски етнос. Очевидно, както и в други исторически епохи, високата планина със своите сурови условия не привличала завоевателите. Тук не са регистрирани по-големи византийски поселения или крепости.[335] Снежните, обвити с мъгла планини на българите, по думите на един византийски хронист, не понасяли на изнежените южняци.

Доспат и изобщо Родопите се появяват отново в изворите, а това значи и в политическите събития, отново в края на XII в., когато на политическата карта се появява възстановената българска държава. Тогава Доспат и Родопите стават отново гранична зона между България и Византия, а след 1204 г. и с нейните наследнички - Латинската империя, Никейската империя и Епирския деспотат, който за кратко също става империя.[336] Първата голяма фигура от този период, която изплува от историческото небитие и която е свързана с Родопите е Алексий Иванко, останал в съзнанието на българите с клеймото ударено му от Васил Друмев - "Иванко, убиецът на Асеня".

[335] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 23.
[336] M. Kaimakanova, Territorial Fortunes of the Rhodopes Region in the Period of the Second Bulgarian Kingdom (end of 12th - end of 14th c.), Rhodopica, 1999, t. 1, p. 111.

ИВАНКО, УБИЕЦЪТ НА АСЕНЯ

Боляринът Иванко бил един от най-приближените на първите Асеневци в борбата за Освобождение от византийска власт. Според някои автори той дори е бил Асеневец, но напоследък тази идея не се приема.[337] Появата на Иванко на политическата сцена се свързва от Никита Хониат, чиято "История" е основен извор на събитията, с една романтична афера. Иванко имал тайна връзка със сестрата на царицата, жена на цар Белгун-Асен I, или с други думи казано, въртял любов с балдъзата на царя. Неясно защо цар Асен I бил против тази връзка (няма сведения Иванко да е бил женен, може би царят е изпитвал характерните за всеки българин чувства към собствената балдъза, родили богат фолклор). Когато бил известен за нея, царят изпратил посред нощ да извикат злополучния любовник. При последвалия скандал Иванко се оказал по-бърз от царя, извадил първи меча си и го пробол смъртоносно (1186 г.).[338] Историята е много романтична, но проблемът е, че историците като хора сурови и професионално недоверчиви, не и вярват, и търсят непременно някакъв политически подтекст. Затова общо взето в историографията, за разлика от белетристиката, се е утвърдило гледището, че убийството на цар Асен е резултат от болярски заговор и от борбите за престола, които се водят в столицата Търново, умело подклаждани от Византия, посредствум пленения византийски севастократор Исак. Това в случая няма да ни интересува, за нас е важно, че след като не успял да се утвърди на българския престол, Иванко избягал във Византия. Там бил приет с отворени обятия от император Алексий III Ангел, който виждал в негово лице силен фактор за дестабилизация на България. Височайшият беглец веднага получил още едно име - Алексий (името на императора !), и бил оженен за императорската внучка Теодора. И тук около него има още една романтична история. Невестата, която му отредил императорът била само на 4 годинки и затова българинът, по думите на летописеца отправял "жадно очи към цъфтящата хубост на майка и Анна, която беше още вдовица, и казваше, мечтаейки за брак с по-голямата: "Защо ми е агне сукалче, когато ми трябва зряла овца или истинска коза".[339] Тук отново може да се постави под съмнение версията на Никита Хониат - бракът на Иванко-Алексий очевидно бил политически, чрез него той ставал член на императорското семейство и затова трябва да отстраним всякакви намеци за сексуални щения към собствената тъща. Пък и тогавашните мъже, особенно от аристокрацията, дори и женени имали значително по-големи възможности да решават хормоналните си проблеми от днешните, живеещи в тежките условия на феминизъм и равноправие на половете.

След като станал член на императорското семейство, на Иванко била дадена за управление Пловдивската област и част от Родопите, като задачата му била да спре българското настъпление на юг. Скоро обаче

---

[337] Ив. Божилов, Българите във Византийската империя, С., 1995, с. 311.
[338] Никита Хониат, цит. съч., 50-51.
[339] Пак там, с. 53.

станало ясно, че целите на непокорния българин били съвсем други - вместо да защитава ромейската империя от нападенията на своите сънародници, той започнал да укрепва властта си в своята област. За целта отстранявал византийските командири на войската и ги заменял с българи, укрепвал планинските части на подвластната си област, като ги направил по думите на Никита Хониат почти непристъпни. В тази си дейност, пак според същия хронист, той се облягал на своите сънародници в областта, като ги облагодетелствувал с подаръци и ги правел силни, давайки им оръжие. След като се почувствувал достатъчно силен, в началото на 1198 г. Иванко се обявил за независим владетел на Пловдив, околността му и частта от Родопите, която контролирал.[340]По такъв начин значителни територии населени с българи били откъснати от Византия, макар, че все още не влизали в България.

Иванко не си правел илюзии, че ще може да устои сам на все още могъщата империя, независимо от непристъпните си планински твърдини. Той спешно се нуждаел от силен съюзник. Такъв можел да бъде само българският цар Калоян, който след смъртта на брат си Петър, седнал на българския престол (1197 г.). Между двамата имало сериозна пречка - пролятата от отцепника братска на българския цар кръв. И тук Калоян показал че не е само велик военачалник, но и гениален дипломат и голям държавник - той пренебрегнал естествените си чувства на омраза към убиеца на брат си и му подал ръка за борба срещу общия враг. Византийският император Алексий III Ангел се опитал първоначално да преговаря, но когато това не му се отдало, изпратил срещу Иванко войски (1198 г.). Опрян на мощното рамо на българския цар, Иванко се готвел за отпор. Той се изтеглил в Родопите, където в прочутите си крепости решил да даде сражение на ромеите. Тактиката му се увенчала с успех - той успял да разгроми византийците при Кричим, а след това им нанесъл още едно тежко поражение - при Ватрахокастрон (Жабя крепост, до дн. с. Баткун, Пазарджишко), където пленил и техният военачалник, протостратора Мануил Камица.[341]

Веднага слуд победата, Иванко, очевидно с порастнало самочувствие, започнал настъпление срещу империята. При това той очевидно действувал в съюз с Калоян, за което говори фактът, че след като император Алексий III Ангел отказал да откупи пленения протостратор, той бил изпратен в Търново. Настъплението на Иванко било улеснено от проблемите, които имал императорът в Мала Азия. Тъй като по време на кампанията на Мануил Камица против него, Иванко загубил Пловдив, затова сега той настъпил в Родопите. От горецитирания пасаж от Никита Хониат става ясно, че той завзел целите Родопи - на изток до Ксанти и Мосинопол, на запад до Пангей, като при Абдера получил излаз на Бяло море. В негово владение минала и Смолянска област, за която стана дума вече. За съжаление днес не знаем къде е била точно неговата резиденция след загубата на Пловдив и

---

[340] Пак там, 61-63; ср. Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, 24-25; Ив. Божилов, цит. съч., с. 312.
[341] Ив. Божилов, цит. съч., с. 312.

териториалното му разширение в Родопите.[342] Дали не е била в Доспат, като удобно средищно място, в центъра на владенията му от една страна, и достатъчно защитено, от друга ?

Утвърден като владетел на толкова голямо и толкова стратегически важно владение, Иванко представлявал вече сериозна заплаха за империята. Затова при организираната нова експедиция срещу него начело на византийските войски застанал самият император Алексий III Ангел (1200 г.). През Кипсела и Одрин той стигнал до Иванковата крепост Станимака (дн. Асеновград) и я превзел. Едновременно започнали и преговори с отцепника, който искал да му се признае владението на завзетите територии. Императорът привидно се съгласил, подписал клетвен договор и така примамил Иванко в стана си. След това постъпил типично по византийски - заловил бившия съпруг на внучката си, оковал го във вериги и го хвърлил в тъмница. Вероломна постъпка, която възмущава и самите византийци - Никита Хониат например казва по този случай:

“...императорът, замисли нещо, не знам дали подходящо за военачалник и император, който трябва преди всичко друго да уважава верността на клетвите.”[343]

След тази срамна постъпка, Алексий III без усилие завладял владяната от Иванко област. За самият него повече не се чуло нищо - съдбата му очевидно е ясна. Така завършила бляскавата, белязана от измяна, кръв, слава и предателство кариера на първия от поредицата самостоятелни и полусамостоятелни владетели на Родопите и Доспат през средновековието. Доспат отново, след кратко прекъсване, макар и за малко, минал във византийски ръце.

---

[342] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, 25-26; Вж. напоследък Р. Радић, Обласни господари у Византји крајем XII и у првом деценијама XIII века, Зборник Радова Византолошког института, т. 24-25, 1986, 189-190.

[343] Никита Хониат, цит. съч., с. 65.

ЙОАН СПИРИДОНАКИ

Следващият независим владетел в Родопите е киприотът (кипърски грък) Йоан Спиридонаки. За него стана въпрос вече в частта за смоляните. Стана ясно, че византийските хронисти не го обичат и го наричат с какви ли не неприятни епитети - бил нисък, грозен, кривокрак, кривоглед и от обикновен произход. По стечение на обстоятелствата обаче, в бурното начало на XIII в. той се озовал от слънчевия остров на Афродита в студените родопски дебри. Съдбата обаче, първоначално твърде благосклонна към него и издигнало го от обикновения народ до висша военачалническа длъжност, скоро след това вдигнала благословията си.

Йоан Спиридонаки се появил на политическата сцена веднага след Иванко. Именно той е човекът на който Алексий III Ангел гласувал доверие и възложил да задържи византийската власт в труднодостъпната планина, населена с враждебни българи. Веднага след залавянето на Иванко, в самото начало на 1201 г., той е назначен за управител на темата на смоляните. Още през лятото на същата година, вероятно подбуден от Калоян, виждайки че не може да се справи с непокорното население, под напора на огромната си амбиция, или заради всичко това взето заедно, грозният киприот се обявил за независим. Тутакси срещу него било изпратен с войска императорският зет Алексий Палеолог. Отцепникът се оттеглил в планините, вероятно Западните Родопи, които са най-подходящи за тази цел. Въпреки че мястото било трудно достъпно, Йоан Спиридонаки не могъл да се съпротивлява дълго и избягал в при цар Калоян в Търново, вероятно в самия край на 1201 г. И този родопски владетел бил твърде ефимерен (краткотраен), а областта отново минала под властта на императора.[344]

[344] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, 26-27; Р. Радиħ, цит. съч., 216-222.

ДЕСПОТ АЛЕКСИЙ СЛАВ

Следващият владетел на Доспат и на Родопите бил знаменитият деспот Алексий Слав. Той за разлика от своите предшественици вече не бил за толкова кратко в областта и по тази причина името му останало завинаги свързано с планината, както стана ясно по-горе.

След бягството на Йоан Спиридонаки, Родопите не останали дълго време под византийска власт. Всъщност преки сведения в това отношение липсват и могат да се правят само предположения на базата на развитието на събитията през следващите години - силната офанзива на цар Калоян на юг, във всички направления. Това стои в основата на хипотезата на най-известния български медиевист - проф. Васил Н. Златарски, че Алексий Слав, който бил близък родственик на Асеневци, бил изпратен от цар Калоян да управлява областта Ахрида в Родопите, с център голямата крепост Цепина (до дн. с. Дорково, Пазарджишко).[345] Тази хипотеза след това общо взето се възприема в науката, макар, че напоследък проф. Иван Божилов отхвърля всякакви реконструкции на съдбата на Алексий Слав преди 1208 г., когато се появяват първите сигурни сведения за него.[346] Така или иначе, историята на Доспат и Родопите до 1208 г. остава забулена с тайна.

След 1208 г. събитията стават по-ясни - тогава вече със сигурност Алексий Слав вече е в Родопите. Събитието което променя хода на историята, е убийството на цар Калоян пред стените на Солун през есента на 1207 г. и възцаряването в Търново на неговия племенник цар Борил. Алексий Слав и новият цар били близки роднини - първи братовчеди. За разлика от сега обаче, тогава това не било особено предимство - бидейки и двамата племенници на първите Асеневци, те имали еднакви основания да седнат на българския престол. Борил се оказал в по-добра позиция и спечелил. След като се оженил за овдовялата царица-куманка (която му била вуйна), той получил предимство пред останалите претенденти и те трябвало да се спасяват далеч от Търново. Защото тогава главите в политиката падали буквално. Така родният брат на цар Борил - Стрез се отзовал в Сърбия и после в Просек, а братовчедът Слав - в крепостта Цепина в Родопите. Византийският хронист Георги Акрополит, съвременник и основен извор за събитията, разказва:

“Планината Родопи, която се нарича и Ахридос и нейните крепости, а също и Мелник владеел Слав, който бил роднина на цар Асен и бил почетен с деспотство от константинополския император Ерик (Анри, Хенрих, брат на плененият от цар Калоян император Балдуин и негово наследник на трона - б.м. Д.Ч.), за чиято дъщеря, родена от наложница (т.е. незаконна според

[345] В.Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. 3, С., 1972, с. 273; ср. C. Asdracha, op. cit., p. 240.

[346] Ив. Божилов, Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, с. 95. Преглед на останалите мнения вж у Кр. Гагова, Тракия през българското средновековие (историческа география), С., 1995, с. 263.

тогавашните възгледи - б.м. Д.Ч.), той се бил оженил. Този Слав ... като завладял силната и почти непревземаема за всички противници крепост Мелник, станал самодържец и не се подчинявал на никой от околните владетели. Понякога бил съюзник на италийците, свързвайки се поради роднинство, понякога държал страната на българите поради родство, а понякога на Теодор Комнин. И никога не бил нито подчинен, нито се свързвал истински във вярност и съгласие."[347]

Освен че избягал толкова далеч от Търново, Алексий Слав вероятно водил и война със своя първи братовчед цар Борил. Поне такова е сведението на френският хронист, съвременник и участник в събитията, Анри дьо Валансиен:

"Нашите хора дойдоха в Крюсмонт (Кричим) и завзеха града и крепостта. Слав, един високопоставен човек, който воюваше срещу Борил, макар че беше негов пръв братовчед, защото този Борил казваше, че земята, която държи Слав, трябва да бъде негова, а Слав казваше, че не; и затова те често воюваха помежду си тъй, че Слав често го нападаше и го омаломощаваше откъм хора, приятели и крепости."[348]

В тази война Борил не успял да надделее и да подчини братовчед си, но тя показала на Слав, че няма да оцелее без съюзник. Такъв съюзник, както стана ясно по-горе от откъса на Георги Акрополит, той намерил в лицето на латинския император Анри (Хенрих). Наскоро след сражението при Пловдив, в което Анри успял да разбие Борил (31 юли 1208 г.) и след като превзел Кричим, както свидетелствува Анри дьо Валансиен, Алексий Слав се появил в латинския лагер и заявил на императора, че приема да е един от неговите хора и поискал дъщеря му за жена:

"След всичко това този Слав дойде при императора и го намери седнал в палатката си, заобиколен от своите най-големи барони. Слав влезе в палатката при всички барони, които бяха там; падна пред краката на императора, целуна ги и след това и ръката. Мирът бе сключен и потвърден. Там Слав стана човек на императора и се закле да му бъде верен и лоялен занапред като на свой законен господар.

Тогава маршалът (на Латинската империя, Жофруа дьо Вилардуен - б.м. Д.Ч.) насаме му каза да поиска от императора една от неговите дъщери. Слав коленичи отново пред императора и му каза: "Господарю, казаха ми, че вие имате дъщеря, моля ви ако желаете да ми я дадете за жена. Аз съм човек богат на съкровища от злато и сребро и в моята страна ме считат за благородник ... ."[349]

Император Анри без колебание се съгласил - един васал, който владеел по-голямата част от Родопите, бил добре дошъл, пък и оженвал една дъщеря, която може би е била незаконна. Алексий Слав, както се видя от

---

[347] Георги Акрополит, История, Гръцки извори за българската история, т. VIII, С., 1971, с. 157.

[348] Анри дьо Валансиен, в: Христоматия по история на България (съст. П. Петров и В. Гюзелев), т. 2, С., 1978, с. 86; ср. Ив. Божилов, Фамилията на Асеневци, с. 95.

[349] Анри дьо Валансиен, цит. съч., с. 88.

извора, положил клетва за вярност, получил ръката на латинската принцеса (която отгоре на всичко била и французойка, нещо рядко в Родопите и до ден днешен). Вече като императорски зет той получил и високата титла “деспот”, с което на практика бил признат за самостоятелен владетел. Признато му било владеенето на териториите западно от Пловдив - до Кричим и на целите Родопи. И най-накрая той получил уверението на своя тъст и сюзерен, че ще го подкрепи в борбата за българския престол, което все пак си оставала голямата цел на родопския владетел. Големите почести с които бил изпратен от Константинопол след сватбата му, показват, че той е третиран не като васал в собствен смисъл, а по-скоро като съюзник.[350]

Алексий Слав се оказал верен и лоялен съюзник на император Анри, чак до неговата смърт на 11 юни 1216 г. Още на следващата година след сключване на договора (1209), той обещал на тъста си помощ срещу ломбардските барони, с които императорът воювал. През 1211 г. заедно с Анри деспот Слав воювал и срещу братовчед си Борил и му помогнал да го разбие. След като в 1213 г. бил подписан мирен договор между Латинската империя и Българското царство, и на свой ред император Анри станал български зет, женейки се за българска принцеса, дъщеря на Борил или на Калоян, Алексий Слав бил признат и от Търново. През всичкото това време обаче деспотът се грижел добре за себе си - териториите владени от него постоянно се увеличавали. Най-важната придобивка за него била голямата, важна стратегически и трудно превземаема крепост Мелник, където той пренесъл от Цепина своята столица в 1211 г. Порастналото могъщество на българския велможа се отразило и на неговото самочувствие - той си създал истински владетелски двор, в който имало не само българи, но и “франки”, роднини на съпругата му - французойка. Освен това той предприел и голямо строителство, дарявал църкви и манастири и пр. Свидетелство за това е запазеният и до ден днешен негов сигилий (дарствена грамота), с който дарил на манастира “св. Богородица Спелеотиса” в Мелник цяло едно село, барабар със селяните.[351]

Тази идилия продължила до смъртта на Анри. Тогава деспотът потърсил нов покровител, още повече че междувременно починала и деспината-французойка и той овдовял. Нов съюзник и покровител той намерил в лицето на епирския владетел Теодор I Ангел (Теодор Дука Ангел Комнин, известен в българската история като Тодор Комнин). Новият съюз също бил скрепен с династичен брак, по тогавашния обичай. Този път деспотът се оженил за дъщерята на Йоан Петралифа, шурей на Тодор Комнин. При този нов съюз вероятно деспот Слав е поел ангажимент да помага на новия си роднина в неговата бурна експанзия и в опитите му да влезе в Константинопол. Това съдим от споменаването на деспот Слав в договора от Перуджа, сключен между бароните на Латинската империя и йерусалимския крал Жан (Йоан)

---

[350] Ив. Божилов, Фамилията на Асеневци, с. 96; Р. Радиħ, цит. съч., с. 238.

[351] J.B. Papadopoulos, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotisa pres de Melenikon, Списание на БАН, кн. 45, Клон Историко-филологичен и философско-обществен, N 22, 1933, с. 1; Ив. Дуйчев, Мелник през Средновековието, с. 396; C. Asdracha, op. cit., p. 240.

дьо Бриен, като враг на империята, чиято земя се дава на бъдещия регент на империята:

"И да се знае, че във властта на краля ще бъде да вземе, каквото пожелае за своите наследници: или цялата земя, която е отвъд протока и някога са владели гърци или латинци, или цялата земя, която владее Комнин чак до околностите на Димотика и на Адрианопол и цялото херцогство на Филипопол, от когото и да бъде владяно, **и цялата земя на Слав** (... et totam terram de Sclave)... ."[352]

Както ще видим след малко, това била сметка без кръчмар, но тук трябва да отбележа, че това е последното споменаване в историческите извори на деспот Алексий Слав. След това неговата съдба не е ясна, особено след битката при Клокотница (9 март 1230 г.), когато Тодор Комнин бил разбит, пленен и много от владенията му били присъединени към българската държава. Повечето съвременни изследователи смятат, че след тази дата той успял да се сближи с българския цар Йоан Асен II, признавайки неговата власт, като си запазил владенията. Други пък приемат, че тогава Родопите са били присъединени към българската държава. Трети са склонни да вярват, че деспот Слав е прекарал последните си дни Търново, на базата на един пръстен-печат с надпис "Слав - столник царев", открит в старата столица.[353] Това последното не се приема в историографията, тъй като Алексий Слав все пак е имал много висока титла - деспот, която по това време е била единствена в България, и той би трябвало да се спомене с нея, но е факт, че в прочутия "Синодик на българската църква", известен и като "Борилов синодик", по името на цар Борил, при когото е бил издаден, се пее "вечна памет" на родопския владетел, като той е нареден на почетно място - до севастократор Александър, брат на цар Йоан Асен II и до севастократор Стрез, брат на цар Борил:

"И Славу деспотю, вэчна имь пам-ть."
("И на деспот Слав, вечна му памет".)[354]

Както е добре известно, в Синодика се пее "вечна памет" само на заслужили за България люде, така че може би действително деспот Алексий Слав е завършил политическата си кариера, а вероятно и живота си в Търново. Споменаването му в Синодика показва, че той е бил в добри отношения с българския цар и предположението, че се е подчинил на Йоан Асен II е напълно вероятно, независимо дали му е предал владенията си, или е останал да ги управлява от негово име, което е по-малко вероятно. Във

352 Проект за договор на Константинополската империя с ерусалимския крал Йоан, в: Латински извори за българската история, т. 4, С., 1981, с. 36.

353 Ив. Божилов, Фамилията на Асеневци, 96-97; Р. Радић, цит. съч., с. 244.

354 М.Г. Попруженко, Синодик царя Борила (Български старини, VIII), С., 1928, с. 87; вж. новобългарски превод на А.-М. Тотоманова, в: Държава и църква през XIII в., С., 1999, с. 83; ср. Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земльама, Београд, 1960, 33-34

всеки случай дали заради дългото си управление или заради относителното спокойствие във владените от него области, той остава трайно в народната памет, което се отразява в наименованието на Родопите “Славова планина” или “Славиеви гори”.

Спомен за деспот Алексий Слав намираме и в една по-късна грамота на деспот Константин Деянович от октомври 1393 г., издадена за атонския манастир Ватопед, с която му се подарява малкия мелнишки манастир Пантанаса.[355]

След знаменитата битка при Клокотница от 1230 г., когато българския цар Йоан Асен II разгромил Тодор Комнин и сложил завинаги край на амбициите му да възстанови византийската власт в Константинопол, Доспат и Родопите станали отново вътрешна област, този път за България. Затова отново сведенията за тях от изворите изчезват - там очевидно не се случвало нищо интересно. Владението на Родопите, вкл. Доспат от българския цар Йоан Асен II се потвърждавало и в договора от 1235 г., сключен от него с никейския император Йоан III Дука Ватаци.[356] От това време са оставените он Йоан Асен II надписи при Станимака и Кричим.[357]

След смъртта на великия български цар Йоан Асен II, настъпили нерадостни дни за българската държава - както заради тежката татарска сянка, която надвиснала над нея, така и заради безкрайните династични борби, които повели многобройните му деца и техните наследници. От това се възползувал бившият му съюзник - никейският византийски император Йоан III Дука Ватаци, който чакал само сгоден случай за да завземе българска територия. Такъв случай му се предоставил скоро - когато станало ясно, че малолетният наследник на Йоан Асен II - Коломан I, който бил едва 12 годишен, бил отровен и на престола е седнал нов цар, също малолетен - Михаил II Асен. Никейският император, който бил сварен от тази вест в Югоизточна Тракия, начело на голяма войска, веднага тръгнал към България. Той бързо превзел Сяр, Мелник и след това целите Родопи, чак до Марица, както и Източна и Средна Македония. Така Доспат попаднал отново под чужда власт. Българското регенство не могло или не искало да реагира и само се задоволило да сключи мир, за да предотврати понататъшно настъпление на никейците.[358] Следващите събития показват, че Никея не могла да укрепи властта си в завладените територии, особено в Родопите, където нямало гръцко население, и тя очевидно била само номинална, както много пъти преди това.

Никейският император Йоан III Дука Ватаци умрял в 1254 г. и бил наследен на престола от Теодор II Ласкарис, който бил зет на Йоан Асен II - женен бил за дъщеря му Елена. При тази вест, вече порасналия български

---

[355] V. Laurent, Un acte grec inedit du despote serbe Constantin Dragas, Revue des Etudes byzantines, t. 5, 1947, p. 184; Б. Ферјанчић, цит. съч., с. 34; Р. Радић, цит. съч., с. 244.

[356] В.Н. Златарски, цит. съч., с. 389.

[357] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 28.

[358] Ив. Дуйчев, Населението на Родопите, с. 29; История на България, т. 2, С., 1981, с. 267.

цар Михаил II Асен веднага реагирал - българските войски навлезли в Родопите, където не срещнали никаква съпротива, даже напротив, местното население, което било българско, ги подпомагало. Това се отнася и до следващите български области освободени от него - Беломорието и Македония. Тези сведения дължим на един византиец - Георги Акрополит:

"Българският владетел Михаил, ... като се научи за смъртта на император Йоан, ..., пожела отново да възвърне към българската държава земята, която беше отнета на българите от император Йоан, и градовете в нея. Това измъчваше отдавна българите. Като намери, както смяташе, момента за удобен, той се впусна от Хемус и като прекоси Еврос (Марица), за кратко време си подчини обширна земя и си присъедини много градове, без никакъв труд. Жителите, които бяха българи, преминаваха на страната на съплеменниците си и се отърваха от ярема на чуждоезичните. А крепостите, оставени само с ромейска охрана, която не беше достатъчна да окаже съпротива при тези обстоятелства, бяха лесно достъпни за българите."[359]

Между завзетите области е и Доспат, макар, че не се споменава изрично - при изброяване на по-големите родопски крепости, завзети от българите се споменават и близките Перущица, Кричим и Цепина, които заедно със Станимака влизат по това време в една административна област.

Новият никейски император, въпреки мнението за него че е бил болнав и изнежен, се оказал изненадващо енергичен и реагирал бързо. С бърз поход той успял да си върне някои територии, вкл. някои крепости в Северните Родопи - Станимака, Перущица и Кричим. След това императорът настъпил към Доспат, явно с цел да се контролира важния път през Родопите. Настъплението му обаче било спряно пред Цепина, която останала в български ръце. В български ръце останал и Доспат, както и контрола върху презродопския път. Областта останала под българска власт този път за кратко - тя била предадена на никейците без бой след позорния Регински мирен договор от 1256 г., когато българските интереси били буквално продадени за много злато от подписалия го тъст на българския цар, руския княз-авантюрист Ростислав Михаилович. Предадените територии били заменени за злато, скъпи платове и коне, към които очевидно имал слабост руският авантюрист.

Позорният мир довел до свалянето на Михаил II Асен от престола, до неговото убийство и дал началото на дълга междуособица. Доспат и Родопите останали трайно във византийски ръце, чак до средата на XIV в. Тогава те отново безкръвно били върнати в България от цар Йоан Александър Асен. Няма никакво съмнение, че населението се запазило - Византия владяла дълго тези територии политически, но никога не успяла да ги усвои етнически, според признанието на известната гръцка изследователка на Родопите през средновековието Катерина Асдраха.[360]

Българският цар Йоан Александър успял да си върне българските територии в Родопите чрез умела политика и удачно включване във

---

[359] Георги Акрополит, цит. съч.

[360] C. Asdracha, op. cit., p. 64: "Les Rhodopes proprement dits constituent, encore pendant les siecles suivant, la region bulgare par exellence."

поредната византийската междуособица - от средата на XIV в. Без да изпадам в подробности ще припомня, че междуособицата започнала през 1341 г., след смъртта на византийския император Андроник III Палеолог, когато на престола в Константинопол седнал малолетния му син Йоан V Палеолог. Главните противници в нея били управителят на Константинопол Алексий Апокавк и ръководеното от него регентство, който бранел интересите на малолетния император, а от другата страна претендентът за престола Йоан Кантакузин.[361] Когато в края на 1343 г. и началото на 1344 г. Йоан Кантакузин превзел западната част на Родопите и напреднал към източната, Алексий Апокавк обърнал взор към българския цар. За да получи помощ от него, той му отстъпил девет големи крепости в Тракия и Родопите. Тези крепости, както пише самият Йоан Кантакузин, били в областта при "Станимака и Цепина": Пловдив, Станимака, Цепина, Кричим, Перущица, Света Юстина, Аетос, Беаднос и Косник.[362] На административното деление на Родопите ще се спра по-долу, а тук ще кажа, че и Доспат влизала в тази област, наречена "Станимака и Цепина". Според мен крепостта Аетос (Орлова крепост) би трябвало да се локализира някъде около Доспат, следвайки логиката на сведенията у Йоан Кантакузин, както съм се опитал да покажа в една своя по-стара работа.[363] Веднага след като получил голяма част от Родопите, Йоан Александър постъпил напълно по византийски - отказал да помогне на легитимното византийско правителство. До турското нашествие областта останала в българско владение.

Извън така описаните събития от политическата и отчасти етническата история на родопските земи днес не знаем почти нищо. Сведенията за природните условия, за живота на българите в планината, за техния поминък и бит, са съвсем откъслечни. Единствените спорадични известия за някакъв стопански живот в Доспат от този период са свързани с животновъдството. То очевидно представлявало основния поминък на населението. Интересно е, че се практикувало както оседнало, домашно животновъдство, така и подвижно, в зависимост от това какъв вид животни се отглеждали. Така например Георги Акрополит отбелязва, че в района на Цепина живеят българи, които отглеждат овце и свине. Те според К. Иречек били оседнали.[364] По-подробен е Никита Хониат, когато говори за византийския поход срещу Иванко в 1198 г. в близост до Кричим. От неговия разказ става ясно, че във високата планина българите отглеждали големи количества добитък, от който Иванко изпратил на цар Калоян като армаган:

---

[361] Д. Чешмеджиев, За локализацията на средновековната родопска крепост Кьунйкпт, Векове, 1988, кн. 5, с. 13.
[362] Йоан Кантакузин, История, Гръцки извори за българската история, т. 10, С., 1980, с. 362 (превод Л. Йончев); ср. Д. Чешмеджиев, За локализацията, 12-14.
[363] Д. Чешмеджиев, За локализацията, 12-14.
[364] К. Иречек, Пътувания по България, С., 1974, с. 479; C. Asdracha, op. cit., p. 182.

"Алексий (Иванко) докарал от високите места на планините големи стада добитък в полето, предал ги на свои сънародници ... за да ги откарат към Хемус като определена плячка и дял за Йоан (Калоян)."[365]

Не е ясно за какъв добитък става дума тук, вероятно за едър рогат - говеда.[366] Още по-интересни са сведенията на императора-писател Йоан Кантакузин. Той съобщава пряко, че областта, която е завладял Момчил в 1343 г. - Меропа, била населена от животновъди-номади:

"Когато императорът (Йоан Кантакузин) обсаждаше Периторион ..., крепостите Света Ирина и Повисд в областта Меропа минаха на негова страна. Жителите им дойдоха при императора и го помолиха да им назначи управител. Заедно с тях в същата планина живееха в неукрепени села и други номади... ."[367]

От този откъс личи добре, че не само в областта Меропа, която обикновено се локализира в средните Родопи, но и в останалите части на планината, била населена с номади (подвижни скотовъдци), които живеели в неукрепени селища. Тук разбира се не става въпрос за класическо номадско население, което прехожда постоянно, а по-скоро за частично оседнало, полуномадско население,[368] прехождащо със стадата си сезонно. Тази форма на отглеждане на добитък, главно на овце, както стана ясно по-горе, се е практикувала от праисторически времена, чак до началото на XX в., когато след загубата на Беломорието за България, родопските стада престават да зимуват там.

Този съвсем кратък на стопанския живот в Доспат през средновековието ще завърша с едно любопитно известие на Йоан Кантакузин за отглеждане на свине. Те били отглеждани от един влах, който се казвал Сирбанос и бил привърженик на стария император Андроник III Палеолог. Обикновено се смята, че власите, които до късно се запазват в Родопите, са остатък от старото тракийско население, което е романизувано, сиреч полатинчено.

Накрая на тази част ще кажа няколко думи за материалните следи останали в областта на Доспат от периода на средновековието. Сведенията за такива паметници са сравнително многобройни, макар че проучените от тях са много малко. По-голямата част от сведенията са за крепости, което е обяснимо - много често останките от крепости са видими с просто око над повърхността на земята (в суперструкция, както казват археолозите) и са били забелязвани от различни пътешественици и учени, посещавали тези краища. За разлика от църквите, които са били често целенасочено унищожавани до Освобождението и некрополите, за чието откриване се изискват специални проучвания. Наличието на толкова много крепости в района вероятно е свързано с големия презродопски път, който е минавал оттук, и който е функционирал още от древността. Този въпрос се нуждае от допълнителни изследвания, както по отношение на разположението на крепостите, така и по отношение на тяхната датировка, която също се нуждае

---

[365] Никита Хониат, цит. съч., с. 62.
[366] В.Н. Златарски, цит. съч., с. 118; C. Asdracha, op. cit., p. 182.
[367] Йоан Кантакузин, цит. съч., с. 360.
[368] C. Asdracha, op. cit., p. 182.

от уточняване и прецизиране. Засега обаче, на този етап от проучванията, са известни следните средновековни крепости от района на Доспат:

- "Хисаря", намираща се в непосредствена близост до гр. Доспат. Съществувала през бронзовата и ранножелязната епохи, със средновековни материали до XIV в. Върхът на който е разположена крепостта е сравнително недостъпен, но открит откъм север. Части от крепостните съоръжения доскоро са се виждали ясно над терена, а сега се забелязват трудно. Почти в центъра на укреплението са били открити големи делви (питоси), пълни с овъглени зърнени храни. Намерена е и керамика и битови предмети от епохата на Второто българско царство (XII-XIV в.). В по-голямата си част крепостта е унищожена при построяването на язовирната стена на яз. Доспат.[369]

- "Каукъл", разположена на североизток от дн. гр. Доспат, на вр. Каука (1440 м). Единственото, което се знае за нея е , че е голяма.[370]

- "Келтепе" (Голия връх) - на североизток от гр. Доспат.[371]

- "Гарванско кале".[372]

- "Кутленско кале".[373]

-"Дразлишка крепост", източно от гр. Доспат. Има изкуствен подземен вход - може би рударска рупа.[374]

- "Гюмюшдерско кале". Тази крепост с поетично име (буквално преведено означава "Крепостта на сребърната река"), се намира на четири часа път на запад от гр. Доспат. Според К. Иречек и братя Шкорпилови там има и изоставени сребърни рудници, откъдето може би тя носи името си. Срещу крепостта се намират останки от църква - т.н. Бардакчийско клисе.[375]

- Касъкско кале (Момина крепост), разположено до с. Касъка.[376]

Както вече стана дума, запазените християнски църкви, дори като развалини над земната повърхност са твърде малко. Споменът за тях е запазен обаче в топонимията на района. Топонимите (местните имена), които носят информация за това са многобройни - освен споменатото вече "Бардакчийско клисе", също и "Попов дол", "Чорквата", "св. Неделя", до с.

---

[369] К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и Родопските планини, Периодично списание, кн. XI, 1884, с. 14;Същият, Пътувания по България, с. 461; В. и К. Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, с. 56; М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., с. 235; М. Деянова, Археологически данни за народностната принадлежност на българите в Родопите, Смолян, 1971, с. 14.

[370] К. Иречек, Пътни бележки, с. 14; Същият, Пътувания, с. 520; П. Делирадев, цит. съч., т. 2, 141-142; М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., с. 228.

[371] К. Иречек, Пътувания, с. 520.

[372] Пак там; с. 520; В. и К. Шкорпил, цит. съч., с. 56.

[373] В. и К. Шкорпил, цит. съч., с. 56.

[374] К. Иречек, Пътувания, с. 520; В. и К. Шкорпил, цит. съч., с. 56.

[375] К. Иречек, Пътувания, с. 520; В. и К. Шкорпил, цит. съч., с. 56.

[376] К. Иречек, Пътувания, с. 520; В. и К. Шкорпил, цит. съч., с. 56.

Барутин,[377] "Клисето", "Манастира", т.н. "Боденов манастир" до гр. Доспат и пр.[378]

Особенно интересни сведения съществуват за местността Чапраджика, наричан от местното население и "Черковището". Според една весникарска статия, там, при разчистване на грамада камъни, размесени с пръст и хоросан, са били открити съборени стенописи. По намерените фрагменти личали геометрични мотиви, части от образи, фигури и светци, обагрени различно. Освен това, около църквата, защото няма съмнение че това е църква със стенописи, са открити погребения, което означава, че там е имало и некропол (гробище). Църквата вероятно е била гробищна. Гробовете са оградени с каменни плочи, ориентирани са изток-запад. В един гроб са намерени и няколко бронзови сферични копчета, според които авторът на статията датира гробовете от епохата преди турското нашествие. На юг от Чапраджика, според същите сведения, се намира и м. Манастира, като тук е имало и крепост.[379]

Казаното по-горе за средновековните църкви се отнася в пълна степен и за средновековните некрополи - до днес в района са разкрити твърде малко. Очевидно твърде епизодичните до сега проучвания трябва да продължат.

---

[377] Ан. Примовски, цит. съч., с. 156.

[378] Т. Балкански, цит. съч., 35-36; Кр. Плявов, Свидетелствуват имената. За топонимията в Доспатско, Родопски устрем, бр. 56 (3384), от 14 май 1985, с. 2.

[379] И. Зоински, Тече древната Сура, в. "Родопски устрем", бр. 56 (3384), 14 май 1983, с. 2.

ЛЕГЕНДИТЕ

Материалните останки от българското средновековие са сравнително малко, или поне са разкрити малко, но за сметка на това легендите свързани с Доспат и със средновековното му минало са многобройни. Без преувеличение мога да кажа, че това е едно от най-легендарните и легендотворни места в Родопите. За някои от тези легенди вече стана дума, но тук ще им обърна повече внимание

Първите такива легенди разказва още Стефан Захариев. Според него на три часа път от тогавашното село Доспат се намирал Доспат хан, а на още един час път на запад от него се намирали седем развалени манастира. В един от тях, който бил ограден с крепост, местните хора показвали мястото, където турците посекли последния деспот, владетел на Родопа. От него тази планина носела името си Деспот балкан. Манастирът се наричал Боденов и предположението на Ст. Захариев е, че това име идва може би от княз Богдан, български васал в североизточна Македония.[380] В друг един манастир, наречен “св. Троица”, бил изкопан в един гроб, в който била погребана кралицата, златният гердан, гривните и един пръстен с образ, изваян на зелен камък. Следите на находката после се губят - тя била продадена на някакъв французин в Сяр.[381] Този мотив после се развива - кралицата от разказа на Ст. Захариев след това става “кралска щерка”, която е погребана в самия Доспат, в църквата. Постоянни остават само накитите разкрити в погребението. В по-късните разкази тази легенда се свързва с крепостта “Хисаря”.[382]

Голяма роля за възникване на различни легенди изглежда изиграва съобщението пак на Ст. Захариев за намерена златна монета на “Йоан Деспот”, която според него е намерена на място, където е имало добив на златна руда и съответно монетарница. Ето цялото съобщение, с известно осъвременяване на правописа:

“В това село (Доспат-б.м. Д.Ч.) като се отива от Батак 6 часа далече има една пространна равнина в Рудопа, дето показват развалините на ризницата

[380] Названието “Боденов” наумява по-скоро на името на Константин Бодин, син на княза на Зета (дн. Черна гора) Михаил, правнук на българския цар Самуил (от дъщеря му Теодора-Косара), оглавил въстанието на Георги Войтех срещу византийската власт през 1072 г. под името Петър, ср. Г. Г. Литаврин, България-Византия XI-XII в., С., 1987, с. 306 сл.; ср. История на България в четиринадесет тома, т. 3, С., 1982, с. 72 сл. Не е ясно обаче каква връзка може да има между този ефимерен български цар и района на Доспат - след потушаването на въстанието, той бил пленен в Константинопол, по-късно с помощта на баща си избягал от плен и впоследствие станал княз на Зета. Според Т. Балкански, цит. съч., с. 35, в землището на Доспат действително съществува местност с такова име. Не става ясно дали авторът е събрал материал на терена или е взел топонима от Ст. Захариев.

[381] Ст. Захариев, цит. съч., с. 70, бел. 27.

[382] И. Зоински, цит. съч., с. 2; П. Делирадев, цит. съч., с. 141.

(тарапхане), в която са работили златната руда и правили жълтици. От това място наскоро е изровена една вдлъбната жълтица, на която от едната страна е написано Iwан - Деспот, около образите на Деспотът и съпругата му, които държат кръст, а от другата страна Исус Христос на престол; тая жълтица е у мене. Сичкото място на бегликът пълно е с развалини от къщя дето види ся да е бил някой град. В това място батачене като копали да прекарат водата на своите чаркове, с които бичат дъските, изровили воловски глави от мрамор, искусно изработени, от които едната до скоро ся намираше в баташката черква. Това село (Доспат-б.м. Д.Ч.) е основано върху развалините на един градец, дето през зимата бил живял Деспотът със семейството си, и от това ся нарекло Деспотово, а после Деспот-махалеси. Тука преди няколко време помаците открили една подземна зала от дялани камъни със сводове; но казват че ничто не намерили вътре освен изгнилата железна врата."[383]

От това съобщение, за тази монета, очевидно са тръгнали част от легендите и то главно от надписа "Йоан Деспот", който очевидно се е четял на нея, макар надписът да е предаден некоректно. В по-ново време някои учени са изказали мнения, че този монета е византийска, от Комнините.[384] Това определение е твърде общо. По-точното определяне на монетата би могло да хвърли светлина върху възникването на легендите. Описанието на монетата дадено от Ст. Захариев е прекалено общо и неточно и това прави нейната идентификация много трудна, но не и невъзможна. За да се определи на кого принадлежи тя, преди всичко трябва да се каже, че титлата "деспот", което се е четяла върху нея, не означава непременно, че тя е сечена от някакъв деспот. Тази титла е характерна и за византийските императори и специално върху монетите то се запазва като част от императорската титла чак до падането на Константинопол под османска власт през 1453 г.[385] Имайки предвид това, търсенето се улеснява. Най-вероятно става дума за монета на император Йоан II Комнин (1118-1143), който е сякал подобни монети (в науката се наричат иперперони), или за такава на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), който също има подобен иперперон, много широко разпространен на Балканския полуостров. И в двата случая обаче, до императора е изобразена Богородица, а не неговата съпруга.[386] Оттук нататък следва да отбележа, че вероятността тук да е функционирала монетарница е нищожна - общо взето всички монетарници от този период на Балканския полуостров са известни.

Друга легенда свързва Доспат и неговото име с някой си дестоп Григорий. Според нея, той се отказал от земята си и я раздал на селяните. Според свидетелството на заслужилия родоповед проф. Анастас Примовски, стари жители на Доспат му разказвали, че за владението на деспот Григорий

[383] Ст. Захариев, цит. съч., 70-71.
[384] М. Деянова, В. Найденова, цит. съч., 228-229.
[385] Б. Ферјанчиħ, цит. съч., с. 3; Ив. Билярски, Институциите, с. 17.
[386] Ив. Йорданов, Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081-1261 г.), С., 1984, с. 27; К. Дочев, Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в., В. Търново, 1992, с. 48.

имало документ, който се пазел в Димотика.[387] Тази легенда всъщност я разказва още през 30-те години на XX в. Хр. Караманджуков, като той дори добавя, според едно друго предание, в околностите на Доспат е заровено имането на Андриан II.[388] Какъв е този Андриан II обаче не става ясно - с това име няма български цар, византийски император или някакъв друг владетел или велможа. Най-близкият по име който има някаква връзка с българската история, за който се сещам, е римският папа Адриан II от IX в., който е свързан със славянските апостоли Константин-Кирил и Методий. Не ми е ясно по-какъв механизъм се е породило това име в легендата, защото въпросният Адриан II никога не е напускал Рим. Друго близко по звучене име е това на византийския император Андроник II, но причините за евентуалното му свързване с този район също са много неясни и необясними. Има римски император с името Адриан (Хадриан), но той е само един. Името вероятно се е получило от някаква контаминация (смесване) на исторически личности.

Според П. Делирадев в основата на легендата за деспот Григорий лежи намирането на една корона "княжеска или владишка".[389] Историята за намерената корона всъщност е разказана много преди това - от местния доспатски жител Адем Арнаудов в сп. Родопа още през 1942 г. След като разказва, че през Второто българско царство Доспат е бил "нещо като столица" на деспот Слав, от чието име идвало и названието му, авторът продължава:

"Миналото на Доспат е историческо. Още във времето на второто българско царство е било нещо като столица на прочутия воевода и болярин - Деспот Слав, на чието име признателното нему тогава население, според едно предание, почнало да се нарича Деспот. Защо именно Деспот Слав е избрал това селище за своя столица, не е точно установено." След това Адем Арнаудов добавя:

"По времето на същия деспот Слав това село било седалище на митрополия. Кой е бил обаче последния български владика, не е известно още. За короната на този митрополит, сред местното българо-мохамеданско население съществува една легенда, според която турците при едни разкопки в селото са намерили въпросната корона. Помохамеданчените тогава българи, за да скрият своя български произход, откраднали короната и я занесли на гърците. Оттам следите на короната се губят. За историята на тази владишка корона в с. Доспат сред българското население от мохамеданско вероизповедание има и друго предание. Според него, разкопките за които се говори по-горе, станали случайно при разчистване на една градина, намираща се под днешните (през 1942 г. - б.м. Д.Ч.) казарми на селото. Това е било около 1900 год. Тая градина и до днес се именува от местното население - но само между тях - "Владишката корона". При тези случайни разкопки били намерени основите на стар черковен храм. Там

---

[387] Ан. Примовски, цит. съч., с. 154; ср. М. Давидов, Златна владишка корона, Родопско слово, бр. 18 от 5 октомври 1995 г., с. 6.

[388] (Хр. Караманджуков), Впечатления от излета ни през западните гънки на Родопа, Родопа, 1932, бр. 9, с. 2.

[389] П. Делирадев, цит. съч., с. 142.

именно била намерена златната корона, ведно със златна чаша. Разчиствачите на градината се похвалили за откритието си и били излъгани под формата на наказание от турската власт, като щели да бъдат обвинени в укривателство на старите им християнски вещи, от брата на днешния местен първенец (през 1942 г.- б.м. Д.Ч.) на селото Ракип Халилов, който взел по такъв начин короната, уж да я занесе и да я хвърли в гръцка територия. Той обаче ги продал на някой си богат грък. С получените пари той заминал за Мека и Медина, където станал хаджия. И до днес той е жив, но живее в Чаталджа - Турция."[390]

Както се вижда, в разказа на Адем Арнаудов има два варианта на сведението. Вторият вариант е по-подробен и обогатен със съответния "жълт" елемент - кой задигнал короната, как я е продал и какво направил с парите. Без съмнение тези елементи са довнесени по-късно, за това говорят несъобразностите в тях - няма начин набеденият Ракип Халилов да е отишъл да хвърля короната на гръцка територия. В този момент (1900 г.), най-близката гръцка граница е била на стотици километри. Очевидно той е включен когато гръцката граница е била вече наблизо. Изчиствайки по този начин сведението от допълнителни наслоения, то остава в чист вид - намерена е владишка корона, или както казва Павел Делирадев по-късно, може би княжеска. По-вероятно е, като че ли, според сведението, короната да е била владишка, ако приемем, че златната чаша, която е била намерена заедно с нея е била литургична. Така е обаче само на пръв поглед. Един бегъл поглед върху развитието на епископските (митрополитските) или изобщо архиерейските инсигнии (знаци за сан) ще ни покаже, че всъщност познатите днес митрополитски и епископски корони се появяват твърде късно. Според свидетелството на византийския канонист (човек който се занимава с църковно право) Теодор Валсамон, до 1200 год. източното духовенство служело гологлаво, с изключение на александрийския патриарх и неговите 12 презвитери, които носели на главите си едни особени шапки, но не и корони. Първият, който украсил патриаршеската си шапка с коприна, бяла лента, злато и три икони, бил константинополският патриарх Йоан Калека (1334-1347 г.). Той е живял както се вижда доста време след деспот Слав. Днешната корона (митра) влязла в употреба чак през XVII в. и тя била въведена в балканските църкви от александрийския патриарх Кирил Лукарис, който в 1620 г. станал патриарх в Константинопол.[391] Така че очевидно евентуално намерената корона не е била владишка - в периода, когато тук е могло да бъде погребан духовник с корона, вече не е имало християни. Така че единствената възможност остава тук да е било погребано светско лице, което е имало право да носи корона. Възможностите за това всъщност са много малки - това право са имали освен владетелите, царе или императори, които обаче никога не са били погребвани с короните си, и много малка част от най-висшата аристокрация - севастократори, по-късно деспоти и пр.

---

[390] А. Арнаудов, цит. съч., с. 2.

[391] Бл. Чифлянов, Свещенни одежди и инсигнии, Духовна култура, 1973, кн. 3, с. 12.

Очевидно обаче проблемите около тази легенда са повече за фолклористите и социолозите, а не за историците.[392]

В този богат на легенди район, самият Доспат не е единственото легендораждащо място. Друго такова селище е дн. с. Змеица, наричано в миналото Илянджи. Още Стефан Захариев пише за него, че по пътя от него за Доспат, на три часа път има развалини от голям град и черкви. Това място местното население наричало "Дженевре" и разказвало, че често над него виждали нощно време огньове и се чували клепала, та се страхували да минават оттам.[393] Според съвременните краеведи пък около това село са съществували и са изчезнали девет селища, шест крепости, девет християнски храма, седем християнски некропола, тридесет тракийски могили, едно тракийско светилище, римски пътища и мостове. Особенно внимание те обръщат на местността "Кралимарковска бърчина", Кралимарковски връх, Кралимарковска калия или просто Калията (крепостта). Мястото, където била изградена тази крепост имала площ 713 дка и се намирала в района на Голямата ряка (Караджа дере) и Малката ряка (Кочолово), което място се намира на югозапад от селото. Авторът на тези сведения противно на очакванията, обаче не смята, че тази крепост е свързана с Крали Марко, а тя е свързана с него само в легендите. Иначе, според него тя носела името си от някой друг Марко, а по-късно народът го персонифицирал с прочутия народен герой.[394] За това, че тази крепост не е била на Крали Марко авторът безспорно е прав - Вълкашиновият син, владетел на Прилеп в Македония, е свързван от легендите със стотици места от целия Балкански полуостров, в които той никога не е бил. Затова и не е задължително владетелят на крепостта да се е казвал Марко. Това е малко вероятно. Появата на тези топоними е свързана при всички положения с някакви легенди за Крали Марко. Крали Марко, както е известно, макар че загинал като турски васал в битката при Ровине, останал в народното съзнание като голям борец с турците.[395]

Легенди свързани с Крали Марко има не само в Змеица. Малко по-на юг от Бартина (дн. Барутин), местното население преди повече от сто години, показвало едно място в скалите наречено "Маркови казани", защото там Крали Марко си бил варил ядене.[396]

Относно едно друго място, също наречено "Дженевре" (или "Джиневра"), напоследък има една любопитна хипотеза, която заслужава няколко думи. С

---

[392] Подобна легенда съм чувал многократно в с. Гела, Смолянско и в района. Според нея, в селото е бил открит гроб, в който е бил погребан самият патриарх Евтимий. Тое е бил поставен на стол, какъвто обичай при погребване на свещенник действително е съществувал в района, със златна корона и златен жезъл. Подобно на доспатската легенда и тук един местен човек взел жезъла, продал го и с парите се изучил за зъболекар в Цариград.

[393] Ст. Захариев, цит. съч., с. 73.

[394] А. Сарандалиев, Крали Марко в Змеица, в. Здравец, бр. 2, 28 февр. 1985 г., с. 2.

[395] Хр. Матанов, цит. съч., с. 105.

[396] К. Иречек, Пътни бележки, с. 14.

това име днес се наричат: планински връх (1624 м), горско стопанство, малък язовир и според някои сведения, една седловина във Велишко-Виденишкия дял на Родопите. Според сведенията на Александър Арнаудов от музея в Пазарджик, предадени от Момчил Стоянов (Чалъков), батачани разказвали, че през "Джиневра" в миналото минавал път за Беломорието и по него пътували някакви италианци (генуезци) и затова местността била наречена така. Според популярен пътеводител на Родопите върхът носел името си от някакви генуезци, наричани от местните хора "дженевизи". Тези генуезци идвали и купували от местното население угоен добитък (соват). Тези обяснения карат автора на споменатата теория - М. Стоянов (Чалъков) да припомни, че в миналото османските турци смятали, че заварените в Европа и Мала Азия крепости и сгради са строени от митични великани, наричани **дженивезлер**, форма на множествено число на "дженевиз", или "джиневиз", което означавало "жител на италианския град Генуа, генуезец".[397] Защо обаче старите строежи се свързват с името на генуезците ? Отговор според автора е дал още в 1890 г. Атанас Илиев, който приема, че това е станало, защото генуезците направили много силно впечатление на османските турци при превземането на Константинопол в 1453 г., когато под предводителството на храбрия си предводител Джустиниано Джустиниани се сражавали изключително смело. По такъв начин те останали в турската памет като исполини. Оттук нататък следва собствено теорията на М. Чалъков. Според него "Дженевра" или "Джиневра" идва от италианското наименование на щвейцарския град Женева, което звучи на италиански по същия начин, тъй като по принцип турците заемали европейските названия от италиански. В конкретния случай се наблюдавало и смесване на турска езикова почва на името на генуезците и и на гр. Женева, поради звукова близост на двете форми в италиански.[398]

Както се вижда тази хипотеза или по-скоро хипотези са прелюбопитни. За първата част може да се смята, че има някакви основания, сиреч че генуезците са много известни на Балканския полуостров и че действително може да има някаква идентификация на всички хора от Запада с тях. Не виждам обаче защо ще се появява името на швейцарския град Женева в този край на Родопите ? Очевидното езиково сходство изобщо не е достатъчно за да се обясни топонима "Джиневра" ("Дженевра"), който отгоре на всичко не е единствен в района. Ще трябва да се намери задоволителна причина за появата на името на бисера на Женевското езеро като местно име в Родопите ! Дотогава очевидно ще трябва да се приеме традиционното обяснение - че името "Дженевре" или "Джиневре" идва от турското "джин" (gin).

Според исляма джиновете са една от трите категории разумни същества, сътворени от Аллах. Те са създадени от бездимен огън, имат въздушни или огнени тела и могат да приемат различен облик. В сура 72 от Корана са записани думите на Аллах към Мохамед, според които някои джинове са чули Корана и са застанали на страната на Аллах, но други са

---

[397] На италиански името звучи "Дженова" (Genova).
[398] М. Стоянов, Джиневра, Родопи, 1992, кн. 4, с. 25.

отстъпници. Според арабски поверия, които на ислямска основа са разпространени и в Родопите, джиновете живеят на различни места - водите на реките, разрушени къщи, кладенци, бани, отходни места, воденици, скали, пещери, мостове, стари дървета и пр.[399] На повечето места в Родопите се смята, че джиновете са лоши духове, които начело с шейтана (дявола) постоянно воюват с Аллах за да го свалят от небето. Смята се и че е лошо човек да срещне джинове. Ако иде по нужда близо до тяхно свърталище той "орадисва", т.е. обхващо го зъл дух.[400]

Това обяснение на топонима (местното име) "Джиневре" ("Дженевре"), което освен традиционно е и очевидно, се подкрепя и от сведението у Стефан Захариев, който, както стана ясно по-горе, съобщава, че там нощно време се появявали огньове, биели клепала и изобщо има всички характеристики на едно нечисто, "особенно", дяволско място. Стига разбира се някой скоро да не го изтълкува в смисъл, че английски спиртовари тайно, нощем варели хвойнова ракия (джин)!

Както вече стана ясно, едно от най-интересните места в района на Доспат е върхът Виденица, известен в миналото като "Гьозтепе". Там се локализира и прочутото светилище на Дионис. Това място обаче се свързва не само с тракийския период от родопската история, а и със средновековния. Сведенията дава видния родопски книжовник Хр. Караманджуков, който още в 1921 г. пише (запазвам изцяло правописа на автора):

"Гйозтепе е знаменита местност, за която говори и Ст. Захариев в своите записки. Когато посетих тия места бе зимно време и не можах при всичкото ми желание да се изкача на тия Родопски "очи". Цялото население в тая околия счита Гйоз тепе за историческа местност и светиня. Там се намират следи от старо селище и крепост. Преданието говори, че в съществуващите едно време там палати трябва да са живели "деспоти". Населението сравнява тия думи с турската "деспот" и разбира, че там са живели владици. По правдоподобно е да се мисли, че Гйоз тепе е било седалище на някой български деспот от второто царство."[401]

По-нататък авторът продължава с предположенията за тракийското минало на върха, които вече бяха цитирани по-горе. Интересното тук е обяснението защо местното население смятало, че там е имало владишка резиденция - заради чисто народно тълкуване на думата "деспот", което очевидно предава родопският книжовник.

---

[399] Е. Троева, Джинът в традиционната култура на българите мюсюлмани в Родопите, в: Мюсюлманската култура, т. 2, 509-510.

[400] П. Маринов, Из мирогледа на среднородопските българи-мохамедани, Български народ, 1941, кн. 1, 45-46.

[401] Хр. Караманджуков, Стари градища и развалини в Родопа, Родопски глас, бр. 15 от 15 декември 1921, с. 2.

ДОСПАТ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

ЗАВОЕВАНИЕТО

Както вече многократно имах възможност да кажа, изглежда българите са орисани от музата на историята Клио, най-важните събития от тяхната история да са забулени в мъгла. Мъглата на недостатъчните или в много случаи на отсъствуващите сведения. Такъв и то много фрапиращ е случаят със завладяването на Доспат а и на целите Родопи от османските турци. Нещо, което се отнася и изобщо до падането на България под османска власт. Затова много често, когато липсват сигурни исторически сведения, на помощ идват легендите. Тази “помощ” често има повече литературна стойност, а не историческа, но поради липса на друга, в много случаи се приема.

Обикновено в историографията се смята, че завземането на Родопите и в часност на Доспат от османските турци се осъществява след знаменитата битка при Черномен (дн. Чирмен), на 22 септември 1371 г. В нея християнските войски начело със сръбските владетели крал Вълкашин (бащата на Крали Марко) и брат му деспот Углеша били разбити от османците. След това победителите осъществили голямо настъпление по всички фронтове. За обстановката създала се след това на Балканите, свидетелствува съвременникът на събитията, светогорският монах Исай Серски:

“Като убиха юначния деспот Углеша, турците се пръснаха и полетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създаването на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не настава никога вече... . Уви ! Какво прискръбно зрелище бе настанало ! Опустя земята, лишена от всичките си блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. Не остана княз или вожд, кой да ги избави и спаси. Всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблесните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца.”[402]

Всъщност главните направления на турското настъпление са били две - едното в посока Пловдив - София - Ниш, т.е. по стария римски военен път (Via militaris) и второто по Беломорското крайбрежие, по крайморския път Виа Игнация (Via Egnatia). Завладявайки големите крепости по тези пътища, завоевателите стегнали обръча около Родопите, които оставали като свободен остров в османското море. Обръчът се затворил около 1373 -1375

---

[402] Старобългарски текст у Й. Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, 226-227; превод в: П. Петров, В. Гюзелев, цит. съч., 185-186.

г., когато турците завладели Драма и Сяр.[403] Оттук нататък сведенията в историческите извори секват и остават само легендите.

Според тях Доспат и изобщо Западните Родопи са завзети от някой си Ибрахим паша, който успял да проникне в планината по поречието на р. Въча. Въпреки ожесточената съпротива на планинците при Осиково, Михалково, Лясково и най-вече при крепостта Беден (Беаднос), където отбраната се командувала от Гордю воевода, пашата успял да навлезе дълбоко в планината. Някъде източно от Доспат той самият паднал убит, при сражение в една естествено укрепена местност, където се било изтеглило населението от споменатите по-горе селища и крепости.[404]

Друга легенда е свързана непосредствено с района на Доспат - с Касъкското кале (Момина крепост). Според нея, жителите на тази крепост се съпротивлявали на нашествениците седем години, докато накрая били разбити в местноста Даха: пленените били съсечени, а останалите се разбягали из горите. Остатъци от оцелелите по-късно се заселили при развалините на Доспатската крепост, където междувременно се били заселили юруци, тъй че те били принудени да купуват от тях отново собствените си пасища.[405]

Легенда за падането на Доспат под турска власт има запазена и в кореспонденцията на прочутия мистификатор Иван Гологанов със Стефан Веркович. В едно от своите писма до босненеца, с дата 10 септември 1867 г., Гологанов предава разказа на българин-мохамеданин от с. Кочен на име Али, който бил на видима възраст 65-70 год. Тук предавам този разказ, без изменение:

“Е, чорбаджи ! Да знаеш колку са помагали юдите и на нас булгарету ! Тие не су били саде жени, ут тях е ималу и мъже, та тие на су чували, ду кога и нее вървехме убаво. Как зехме нее да правиме лоши рабути, и тие на уставиха, та сега ни су клюкат главите пу каменету ! Татко ми, вели, казуваше - а пък на ни други старци казували - чи кога царе зевал нашата земе, фрет юдите избегали ут Булгарску, и тога зел царе Булгарску, саму една юда устанала на Дуспат, и тия идвала нашите села и не можел царе да ги земе, но и пу Дуспат людету кату зели да правят много лоши работи, побегнала си и тая, та тога зел царе и Дуспат.”[406]

Това, че в тези легенди има преувеличени и измислени моменти е било ясно още на Константин Иречек,[407] но както той, така и мнозина автори след него, ги използуват активно за възстановка на историческата ситуация. В по-новата историография обаче тези легенди са подложени на подробен анализ

---

[403] Д. Ангелов, в: История на България, т. 3, С., 1982, 352-353; Стр. Димитров, Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV-XVII в., Родопски сборник, т. 1, С., 1965, 65-68.

[404] В. Дечов, Миналото на Чепеларе, ч. 1, Пловдив, 1978 (второ изд.), 16-20; Д. Ангелов, Падане на Родопската област под османска власт, в: Из миналото на българите мохамедани в Родопите, с. 47.

[405] К. Иречек, Пътувания из България, с. 521.

[406] Веда словена, т. 2, С., 1997, 177-178.

[407] К. Иречек, Пътувания по България, с. 521.

с цел да се отсее, до колкото е възможно, историческата истина от легендарния момент. В резултата на този анализ се поставя под съмнение не само съобщението за поход на споменатия Ибрахим паша, но и за походи на други турски военачалници, съществуващи само в легендите - Джадит Али паша, Дауд паша и пр., именно затова, защото те съществуват само в легендите - в османската история от XIV в. не са известни такива паши.[408] По този повод проф. Страшимир Димитров дори отбелязва, че може би поход в Родопите изобщо не е имало - родопското население, обкръжено отвсякъде, се предало под въздействието на тези фактори, които разкрива пред нас Исай Серски. Това са разорението и най-вече гладът, тези вечни спътници на всички войни и нашествия. Веднага трябва да добавя, че това, че няма известия и че сведенията в легендите са неточни, не означава непременно, че военни действия не е имало. Както вече е отбелязвано в историографията, вероятно са се състояли множество малки битки. Не бива да се изпуска от внимание и че Родопите са слабо укрепени. Тук по време на средновековието са били изградени сравнително малко крепости, повечето около важните пътища в района.

[408] Стр. Димитров, цит. съч., с. 70.

ИСЛЯМЪТ

В самото начало, веднага след завоеванието, османските нашественици проявили религиозна търпимост към покореното население. Най-ранните османски регистри от Западните Родопи (от 1445 и 1465 г.), показват, че населението е преимуществено християнско, а също че липсват тюркски заселници. Нещо повече, до към 70-те години на XV в. има и множество ленници (държатели на поземлени владения) - християни. Това не е случайно, от това време има един много интересен случай - самият султан Мехмед II уверявал папа Николай, че може да стане християнин. Това очевидно било дипломатически ход, но е факт, че този султан, а и неговите предшественици - Баязид I, Мехмед I, Мурад II, потвърждават привилегиите на ред християнски манастири.[409] Такива факти има и от Западните Родопи. Така например, според известие от 1445 г., османската администрация дала разрешение на петима светогорски монаси и тридесет послушници да се заселят и живеят в района на Неврокоп (Гоце Делчев), като те били освободени от данъка джизие и манастирският имот получил статут на вакъф.[410]

Фактът, че в района на Доспат са действували значителен брой църкви и манастири през втората половина на XV в., се потвърждава и от една приписка (бележка в полето на ръкопис) от богослужебна книга - месецослов, която ни предава Ст. Захариев. Тук давам текста в свободен превод от старобългарски:

“Този месечник (месецослов) се написа в с. Единюво, в манастира на св. Атанасий, в тъжните времена при пловдивския митрополит кир Арсений, в годината 6975 (от сътворението на света; 1467 г. от р. Хр. - б.м. Д.Ч.), за нашата църква, от мен грешния йеромонах Венеамин Страшинов от царско село Попово, което е в Родопите.”[411]

Това сведение е много важно. То показва, че освен че в района е имало манастири и църкви, в случая в Попово (тур. Наиплии, дн. Буйново), но те са били действуващи, като е била извършвана и книжовна дейност - преписвани са богослужебни книги. След това обаче ситуацията се променя - започва настъплението на исляма - религията на завоевателите.

Въпросът за настъплението на исляма в изследвания от нас район е поредният по който няма голяма яснота в историографията. И все по същата причина - липсата на достатъчно извори. В последно време се забелязва някакво раздвижване в тази област, с включването на новооткрити османски документи, особено от Османския архив в Истанбул. Все още повечето от

---

[409] Стр. Димитров, цит. съч., 80-81; Същият, Проникване на мохамеданството сред българите в Западните Родопи през XV-XVIII в., Родопи, 1972, кн. 6, 12-13; Е. Радушев, Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV-XVIII в. (опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели), Историческо бъдеще, 1998, кн. 1, с. 50.

[410] Е. Радушев, цит. съч., с. 77.

[411] Ст. Захариев, цит. съч., с. 77.

тези документи са процес на обработка и издаване и от тук нататък следва включването им в научен оборот.[412]

В по-старата историография, която се опира на сравнително тясна изворова база, а също е и под влияние на някои романтични представи останали от българското Възраждане и въплътени в някои летописни разкази от това време, се възприема възгледа за изключително насилствения характер на разпространението на исляма. Болшинството от приписките и летописните разкази в които се разказва за помохамеданчванията, са свързани с името на “султан Селим”. С неговото име е свързано и сведението в което конкретно се визира Доспат, в летописен разказ от XVIII в., публикуван навремето за първи път от знаменития руски учен-славист Владимир Ламански и претърпял след това множество публикации. Тук ще го цитирам в новобългарски превод:

“Тогава се вдигна самият Селим с голям гняв против България в лето Христово 1522, разори Тракия от Адриан град (Одрин) до Средец град (София), а един каймакам, Мурза татарски, с 46 хилядна татарска войска разсипа цялата страна покрай Дунав и Стара планина от Черно море до Видин. В Македония пък той изпрати своя везир с 33 хилядна войска. Като започна от Драма, той потурчи всичко чак до Босна: тогава потурчил Доспат планина, Еспину (Чепино), Крупник, Кочани.”[413]

Както се вижда в този летописен разказ има неясни моменти. Преди всичко за кой Селим става дума - през XVI в. има двама султани с това име. Според историците-османисти появата именно на това име като персонификация на насилника на българите не може да има някаква историческа подкладка.[414] Дори обаче да не приемем тези известия, все пак остава фактът, че през XVI-XVII в. в Западните Родопи, вкл. Доспат, станали сериозни изменения в съотношението на мохамедани и немохамедани (християни) и този извод не се оспорва от никого.[415] Тези изменения очевидно ставали постепенно, макар че както ще видим по-долу, има сведения и за кампании за “произвеждане” на нови мюсюлмани. Според съвременната наука има два по-интензивни периода в развитието на ислямизационния процес, които следва да се обяснят - първият е около 1540-1560 г., когато

---

[412] Е. Радушев, Р. Ковачев, Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на на Държавните архиви на Република Турция, С., 1996; Р. Ковачев, Новопостъпили османотурски описи като извор за селищната система, населението и административното деление на Родопите (втората половина на XV - началото на XVI в.), Rhodopica, 1999, t. 1, с. 149 сл.

[413] Вл. Ламанский, Болгарская словестность XVIII века, Журнал министерства народного просвещения, 1869, ч. 145, 117-118. Новобългарски превод в : Асимилаторската политика на турските завоеватели, С., 1964, с. 107.

[414] Стр. Димитров, Демографски, с. 99; П. Петров, Съдбоностни векове за българската народност, С., 1975, с. 178; М. Кил, Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV-XVIII в.): колонизация и ислямизация, в: Мюсюлманската култура по българските земи, т. 2 (съст. Р. Градева, Св. Иванова), С., 1998.

[415] Стр. Димитров, Демографски, с. 95; Евг. Радушев, цит. съч., с. 76.

Османската империя е в своя апогей, и вторият ок. 1640 г., когато тя е в най-дълбока криза.[416] Израз на тази постепенност в процеса са и сведенията напр. в джизие-регистъра от 1651 г. (XVII в.), че в Деспотли (Доспат) все още има три християнски домакинства.[417]

Да видим сега защо се променят нещата през XVI в. Очевидно след като османските турци укрепват своето господство на Балканския полуостров, те започват да мислят за укрепване на стратегическите райони. Доспат е точно такъв, заради важните пътища, които минават оттук, като трябва да добавим и неговата лесна защитимост отвътре и труден достъп отвън. Ако се върнем назад във времето, ще си припомним, че по същия начин постъпват и римляните няколко столетия по-рано. Те използуват обаче друга религия. Наистина в историографията е изказано съмнение в стратегическото значение на Доспат, с аргумента, че пътищата, които минават през планината са много трудни и затова не са използувани, а войски се прехвърляли главно по Via Egnatia (Беломорския път). За това си твърдение авторът на това съмнение - историкът-османист Евгени Радушев, е използувал главно пътеписа на известния френски географ и геолог от XIX в. Огюст Викенел, а също пътеписа на Васил Кънчов.[418] Като оставим настрана неправомерното противопоставяне на презродопските пътища и Виа Игнациа (Via Egnatia) - те са в различни посоки, веднага трябва да кажа, че действително тези пътища са много трудни и добавям сезонни. Те не могат да се използуват през зимата, както изрично подчертава Огюст Викенел. Това не означава обаче, че те нямат стратегическо значение, а заедно с тях и самата област. Както се видя по-горе, в предишните столетия те били използувани многократно - от Александър Македонски насетне. За да не бъда голословен, ще цитирам впечатленията на друг френски пътешественик от XIX в. - Ами Буе, който обяснява проблема най-точно:

“Деспото-Даг, както категорично ни заяви княз Милош (сръбският княз Милош Обренович - б.м. Д.Ч.) е централна позиция в Ромелия и е толкова силна, че този който я владее, има в ръцете си ключовете на почти цяла Тракия, на голяма част от Македония и на югозапада от Горна Мизия. Този масив може да служи за нападения, а също за отстъпление, и за складиране, без да се прониква там. Османците са разбрали много добре тази истина и не са допуснали християнското население да се струпва там, нещо, което то е искало неведнъж да стори. И действително, ако това би станало, населението би окуражило и бунтовниците, и преследваните от правосъдието, които все още не са се предали, това би могло да допринесе в центъра на Турция да се създаде една нова Черна гора. Турците намалиха също броя на манастирите и на монасите и дори по главните пътища заселиха на мястото на християнските жители албанци-мюсюлмани или

---

[416] М. Кил, цит. съч., с. 80.

[417] Е. Грозданова, Българската народност през XVII в. (демографско изследване), С., 1989, 448-450; М. Кил, цит. съч.

[418] Е. Радушев, цит. съч., с. 72.

османци. Такъв е по-специално произходът на селата с турски имена между Неврокоп и Филипополи."[419]

Подобно гледище изказва няколко години по-късно и известният български възрожденски книжовник, руският вицеконсул в Пловдив, Найден Геров. В едно негово донесение до руския посланник в Цариград граф Николай Игнатиев, датиращо от 15 декември 1869 г., той пише:

"В този случай съм длъжен да изтъкна следното обстоятелство. За помохамеданчването на помаците има различни предания. Но като разглеждаме местата, обитавани от помаците, не можем да не стигнем до убеждението, че то е извършено от турското правителство, което не е можело без опасения да остави част от християнското население да заема такава планина като Родопите, които в най-голяма степен предоставят всички удобства за една партизанска война; ето защо то потурчило голяма част от населението на тия планини, а южните им части заселило с истински турци, дошли от Азия."[420]

Коментарът очевидно е излишен - френският учен, а и управляващите по това време на Балканите в лицето на сръбския княз Милош Обренович, са разбрали много добре това, което често съвременната наука не разбира. Особен интерес, освен разсъжденията за стратегическото значение на Родопите, заслужава сведението за наличие и след това за ликвидирането на манастирите и монасите в областта. Наличието на манастири и монаси в областта, както се видя по-горе, се потвърждава и от някои османски документи. Тяхното разрушаване също се потвърждава от други извори. За това се говори в някои от известните днес летописни разкази - на поп Методий Драгинов, Беловския летописен разказ и пр. В летописния разказ на поп Методий Драгинов от с. Корова напр. се казва: "Асан ходжа за кашмер натера потурняците, та разсипаха сите цьркви от Костенец до Станимака, 33 монастире и 218 црькви."[421] Подобно нещо се твърди и в Беловския разказ: "И така, като се потурчиха, дадоха им свобода да разсипват манастирите и църквите. И разсипаха от Станимака до Самоковска баня 218 църкви и 32 манастира."[422] Ако се върнем на основния проблем за нас тук, трябва да кажа, че малко по-долу в своя текст, Ами Буе отново говори за стратегическото значение на Родопите, макар и в по-общ смисъл:

"И накрая, описанието ни за конфигурацията на Балканите, на Деспото-Даг и на Текир-Даг ни сочи, че е почти непозволено на голямата политика да отдели тракийските равнини от останалата част на империята, за да се даде просто една зестра на някой или друг азиатски владетел и да се постави столицата на Европейска Турция в Солун. Ако Османската империя би

---

419 Ами Буе, Европейска Турция, във: Френски пътеписи за Балканите XIX в., С., 1982 (съст. и ред. Б. Цветкова), с. 456.

420 Архив на Найден Геров, ч. 1 (1857-1870), С., 1930, с. 519; ср. Ст. Райчевски, Българите-мохамедани, С., 1998, с. 76.

421 Ст. Захариев, цит. съч., с. 68; новобългарски превод в: В. Начев, Н. Ферманджиев, цит. съч., с. 287.

422 Цв. Георгиева, Д. Цанев, Христоматия по история на България, т. 3, С., 1982, 135-136.

трябвало да рухне, естеството на релефа и на населението и ще издържат на подобно подреждане; тези, които биха владели двете планински вериги, биха станали скоро господари на Тракия и дори на Босфора и не биха могли да се противопоставят на тази естествена необходимост."[423]

За разпространението на новата религия, завоевателите използували всякакви начини и средства. По-горе вече се спомена за насилствените средства - за това говорят всички летописни разкази. Тук ще цитирам още една част от Беловския разказ, тъй като той е по-слабо популярен от този на Методий Драгинов, пък и сведенията се отнасят за по-голям район от Родопите:

"В годината 1620 (по-точно 1670) султан Ахмед (Мехмед) вдигна войска срещу Мора (в Пелопонес), та изпрати по морето 105 гемии с войска и по суша до 150 хиляди войска. Тогава дошли по Филибелийската страна (Пловдивско) да заминат за Пелопонес 6 паши. Та някой си паша на име Мехмед заплашил планинските села, че на връщане всичко ще заробят и ще изколят християните, ами да се потурчат, за да бъдат всички свободни от данък и ангария. Та всички планински села тогава се потурчиха от страх. Тогава и чепинци потурчил някой си Хасан ходжа, който бил с пашата. Първо се потурчили поп Константин и поп Георги, и поп Димитър на ден "Свети Георги" (Гергьовден). Потурчвали ги до 15-ия ден на август. Тези се съпротивляваха и убиха мнозина, за да уплашат другите... .

Когато се чепинци потурчили в 1620 (1670), тогава по планините родопски, по Гюмюрджинско, по Филебелийско се потурчили 74 села."[424]

Един от най-разпространените и най-опасни за българската народност начини за ислямизация е данъкът девширме (от тур. devsirmek - събирам, бера), наречен от българите сполучливо с горестното "кръвен данък". Този може би най-тежък данък, платен от българския народ на поробителя се състоял в събиране на момчета-християни, които после били обрязвани, приемали исляма и възпитавани като османлии в Анадола или в големите големите османски градове Одрин и Истанбул. Най-добрите от тях, след навършване на необходимата възраст била съставяна най-боеспособната войска в османската армия, която била предимно пехотна. Останалите ставали слуги на богати османски аристократи или евнуси в техните хареми. От "девширметата" се попълвала и османската управляваща класа - редица висши османски сановници произхождали от християнски семейства, главно от балканските провинции на империята. Ако се погледне списъка на великите везири на Османската империя от XV до началото на XVIII в. ще се види, че турците в него са незначителен брой.[425] Класически пример за отлична военна кариера на приел исляма българин, в историята на Османската империя е прочутият Сюлейман Балтоглу - главнокомандуващ

---

[423] Ами Буе, цит. съч., с. 465.

[424] Цв. Георгиева, Д. Цанев, цит. съч., 135-136, бележките в скоби са на издателите.

[425] Е. Радушев, Османската управленска номенклатура през XVI-XVII век (Монопол на девширметата върху властта - първи и втори етап), Историческо бъдеще, бр. 1-2, 1999, 41-44.

османската флота при окончателното превземане на Константинопол през 1453 г.[426] Този пример, който е най-известен, не е обаче единствен - има случаи, когато такива българи ставали везири и бейлербейове.[427]

След "пенсионирането" си от военна служба, еничарите обикновено се заселвали по родните си места, където получавали редица привилегии и се превръщали в най-ревностни проводници на политиката на османската власт. И до ден днешен думата "еничарин" има твърде отрицателно значение в българския, а и в останалите балкански езици.

Запазени са и сведения за събиране на данъка девширме (кръвен данък) в района на Доспат, т.е. за "производство" на класически еничари. Така в опис-ведомост на момчета (гулям) служещи в султанските градини за годината 1090 от Хиждра (1679-1680 от Хр.), се споменават и две момчета от Барутин. Първото се казва Али и е от първи бюлюк (еничарска организационна единица), а второто - Ахмед е от деветнадесети бюлюк.[428] За по-нататъшната им съдба не знаем нищо. Дали са загинали някъде по бойните полета на империята, дали са прекарали дните си като слуги в някой дворец или като бели евнуси в някой харем - това никога няма да научим. Самият факт обаче, че в този период от района на Доспат се взема девширме показва, че ислямизационния процес все още не е завършил - законът забранявал да се вземат мюсюлмански момчета.

В модерната историография, на базата особенно на новооткритите османски документи, се обръща вече внимание и на ненасилствените причини и начини за приемане на исляма - било то икономически или извъникономически, тъй като в османските документи ясно личи, че процесът е бил постепенен и резките промени в религиозното състояние на населението са били сравнително редки.[429] Още веднъж ще повторя, че данни пряко за Доспат няма публикувани, затова само ще набележа начините за ислямизация характерни за целия район на Западните Родопи и прилежащото беломорско крайбрежие. Още повече, че новите изследвания добре показват, че няма разлика в протичането на ислямизационния процес в различните части на Родопите.[430]

Между споменатите икономически начини за разпространение на исляма или по-скоро икономически причини за неговото приемане от част от родопското население, първо място разбира се държат чисто фискалните (данъчни задължения към държавната хазна) облекчения, които получавали новите мюсюлмани. По принцип, както е добре известно, мюсюлманите според шериата, не плащали данъка джизие, който е основен поголовен

[426] Ст. Рънсиман, Падането на Константинопол, С., 1984, с. 84.

[427] Цв. Георгиева, Еничарите в българските земи, С., 1988, с. 93.

[428] Опис-ведомост на момчета служещи в султанските градини (гулям), в: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI-XIX в.). Серия извори - 2, С., 1990 г. (ред. М. Калицин, А. Велков, Е. Радушев), 81-82.

[429] М. Кил, цит. съч.; Стр. Димитров, Ще имаме ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбините на българите мохамедани ?, Rhodopica, 1999, t. 1, 141-142.

[430] Стр. Димитров, Ще имаме ли научни позиции, с. 142.

данък за немюсюлманското население в Османската империя. Има и сериозни сведения, че новите мюсюлмани в някои райони били освободени и от друг важен данък - испенче, което се правело с цел насърчаване на ислямизацията.[431] Тези облекчения били значителни и много важни, особенно за бедното планинско население. Според някои изследвания джизието било около 1 златна монета, или 60 акчета на година,[432] значителна сума за времето си. В резултат новите мюсюлмани можели да преживяват по-сносно в добрите години или просто да оцеляват в неплодородни. Не случайно в летописния разказ на поп Методий Драгинов от с. Корова, се набляга и на този фактор - които се потурчили получили по две мери ръж и две мери просо. Освен това те не давали "харач и верим", нямало да ходят повече ангария, а на някои дори им построили къщи.[433] Според мюсюлманските традиции всички новоприети в исляма получавали дарение - ритуални дрехи или еквивалентна парична сума. Разликата в тези дарения варира от няколко десетки до няколко хиляди акчета, в зависимост от социалната категория на приелите исляма. По този начин, сравнително високата сума получена от новите мюсюлмани им гарантирало преминаването в по-престижна социална категория.[434]

Не по-малко значение за развитие на ислямизационния процес има и социалната мотивация. Приемането на исляма издигало автоматично социалното положение на новия мюсюлманин, в качеството си вече не на "гяурска" (неверническа), а на мюсюлманска рая, той вече имал съвсем други отношения с администрацията, включително съдебната, спестявал си редица неудобства, отредени за християните. Освен това битността му на мюсюлманин правела възможна прекатегоризацията от рая (производително население) в аскер (класа на военните), при което отпадало плащането на т.н. райетски данъци, характерни само за производителното население. Освен това тези нови еничари, набрани не по силата на девширмето (кръвния данък), получавали и други социални и материални предимства - те формирали обществения елит на съответната кааза, постъпвали на държавна служба със съответната заплата и привилегии. Те освен това получавали възможност да станат събирачи на основния за християнската рая данък - джизие. Събирачите на данъци през всички епохи събирали винаги малко повече, отколкото предавали на държавата. Освен в случаите, когато събирали много повече... . Затова, че събирачите на данъци много често произхождали от дадения район има преки сведения от Неврокопския данъчен район. Списъка на платците от този район за 1600-1601 г. попаднал в ръцете на еничари, които били местни. Това не е случайно - местните хора

---

[431] Е. Радушев, цит. съч., с. 80.
[432] М. Кил, цит. съч., с. 74.
[433] В. Начев, Н. Ферманджиев, цит. съч., с. 287.
[434] А. Садулов, История на Османската империя (XIV-XX в.), В. Търново, 2000, с. 78.

по-добре познавали условията в съответната област.[435] Затова много от молбите за преминаване към новата вяра са свързани с конкретен стремеж да се получи някаква държавна служба, най-вече военна.[436]

Подобна информация, разбира се за по-ниско ниво, има ии от района на Доспат. Според едно съобщение на Христо Караманджуков, близкото с. Осина, което според него се наричало и Осойна, което добре обяснява произхода на името му, било известно с това, че от него произлизали множество спахии (т.е. ленници, условни ползватели на поземлени владения, задължени срещу това да участвуват в османската армия). Тези спахии в разни времена господствували в западната част на областта Чеч. Спахиите от с. Осина произлизали, според него, “по всяка вероятност” от стар български княжески род, та затова, като се потурчили, запазили предишните си права и привилегии.[437]

Към тези причини за приемането на исляма, можем да добавим и някои, които могат да се нарекат собствено религиозни. Почти веднага след завоеванието започнали да се строят ислямски религиозни домове - джамии, медресета и пр. Особено голям ислямски център в Родопите станал Неврокоп (Гоце Делчев), откъдето започнало да се развива мюсюлманско мисионерство. Там се оформил и център на дервишкия ислям. Известният османски пътешественик Евлия Челеби описва Неврокоп като град с много текета, което ще рече, че ислямският мистицизъм е бил добре застъпен в района. Особено голяма ще да е била ролята на религиозните ислямски ордени с изявена езотерична практика, просъществували в района чак до началото на XX в.[438] В този порядък на мисли може да се припомни и интересният факт, че в Неврокопска кааза живеели много сеиди и шерифи - мюсюлмани за които се твърдяло, че произхождали пряко от потомците на самия пророк Мохамед. Титлата сеид носели потомците на Мохамедовия внук Хюсеин, а потомците на другия му внук - Хасан, носели титлата шериф. Сеидите и шерифите се пръснали с течение на времето из целия ислямски свят и единоверците им се отнасяли към тях с голяма почит, като към свети хора. Ходели със зелени чалми. В религиозния живот те се изявявали като религиозни лидери и учители (мюдерриси), а след смъртта им някои от тях били почитани като светци, а гробовете им били обект на поклонение. Освен това те се радвали на доста привилегии в Османската империя и дори имало специална служба, която следяла за тяхното родословие. От подробен регистър за каазата Неврокоп от началото на XVIII в. научаваме, че в района имало 51 сеиди с доказано родословие, а освен това имало и пет жени с титлата шерифе. Присъствието на всички тези потомци на пророка очевидно

---

[435] Е. Радушев, цит. съч., 81-82; E. Raoushev, Christians and Moslems in the caza Nevrokop in the beinning of the 18th Century, Rhodopica, 1998, v. 1, 133-150.

[436] А. Садулов, цит. съч., с. 78.

[437] Хр. Караманджуков, Стари градища, с. 3.

[438] Е. Радушев, цит. съч., с. 78.

също оказвало влияние при ислямизацията - те изпълнявали функции, които днес бихме нарекли религиозна пропаганда.[439]

Още Константин Иречек навремето предполага, че зад ислямизацията на Родопите стои богомилския проблем.[440] Или с други думи, както е установено и на други места на Балканите, заварените от османското нашествие богомили, павликяни и др. представители на дуалистичните ереси, които преди това в продължение на столетия враждували и дори воювали с официалната православна църква и с официалната власт, с охота приемали исляма, или други вероизповедания (католицизъм), но не се връщали в лоното на православието. Това е възможна причина за приемане на исляма и в Доспатско, доколкото някъде в Западните Родопи се е намирала вероятно прочутата богомилска община Драгувития.[441] Преки сведения за това няма, във всеки случай въпросът заслужава специално проучване.

Друга възможна причина за развитие на ислямизационния процес в района би могла да бъде наличието на значителни вакъфи в Родопите, който тук няма да разглеждам, тъй като той е прекалено специален и не интересува масовата публика, а само специалистите.[442]

Причина за разпространението на исляма би могла да бъде и прехождането през лятото на юруците, тюрки-номади, които вече били ислямизирани. Юруците тогава всяко лято идвали в Доспат и изобщо в Родопите със стадата си от Маришката низина или от Беломорието. За това свидетелстват няколко топонима (местни имена) останали от тях, които обаче са само на летни пасища (яйлаци) и мандри.[443] Въпреки, периодичната им поява в планината, те не оседнали в района - липсват топоними свързани със зимните пасища (къшлаци).[444] Юруците изиграли известна роля за ислямизацията на местното население.[445]

---

[439] Пак там, с. 79.

[440] К. Иречек, Пътувания, с. М. Кил, цит. съч., 81; ср. Д. Ангелов, Богомилството в България, С., 1980, с. 440.

[441] Д. Ангелов, цит. съч., 356-357.

[442] В. Мутафчиева, Към въпроса за статута, с. 125 ; М. Кил, цит. съч., с. 81.

[443] Според различни автори, останали от юруците са местните имена Кайнарският мост, Мал тепе, вж. Кр. Плявов, Свидетелствуват имената. За топонимията в Доспатско, Родопски устрем, бр. 124 (3758) от 24 октомври 1985 г., с. 2, а също Буюк бурун, Буюк дере, Узун чаир, Абди тарла, Арсъз тепе, Ат буруну, Бакибаш, Бит алан, Буюк алан и пр.; Т. Балкански, цит. съч., с. 35.

[444] В. Мутафчиева, Към въпроса, 123-124. Според един местен автор, Кр. Плявов, цит. съч., с. 2, при идването си в Доспат, юруците живеели отделно от доспатчани - на около 2-3 км, обособявайки отделна махала. Това място днес носи името “Махалата”. Те поддържали слаба връзка с местното население. Територията на тяхното селище и самият Доспат се ограничавала в най-тесните места с дървени порти, наречени “арки”. И сега тези арки (1985 г.), макар и потънали в язовира, се помнят като “Долни порти”, “Средни порти” и “Горни порти”. По тази причина авторът приема тези топоними за юрушки,

Всички тези методи на ислямизация обаче действували сравнително бавно. Така дори към средата на XVII в. процесът на ислямизация на Доспат не бил завършен. В джизие регистър за 1651 г. в село Десподли (Доспат) са отбелязани три християнски домакинства.[446] Изглежда важна роля за окончателното помохамеданчване на района изиграва появата тук на султан Мехмед IV Авджи (Ловеца) през пролетта на 1671 г. Според някои автори към тази дата с християнският елемент в района било свършено.[447] За височайшите визити в Доспат ще разкажа по-долу подробно, но веднага след това ще стане ясно, че и след посещенията на Ловеца, в района все още е имало християни - това са именно т.н. мартолоси, с които ще се занимая сега.

За съществуването на това население често се забравя, доколкото то остава извън османската статистика и изобщо данъчна документация. Това население, чиито функции датират очевидно от предосманския период, ако се съди по самото им наименование (от гр. амартолос), изпълнявало предимно охранителна служба - в планински места, по пътища, мостове, проходи, преследва разбойници и пр. Т.е. те изпълнявали дейности от военен и военнопомощен характер, или както пише в едно османско сведение за мартолосите от 1467-1468 г.:

“Тези неверници (мартолосите) са немюсюлмани, някои от тях са от спахийски род, а някои са дошли тук по пътя на компромиса, те вършат служба, както и останалите спахии-немюсюлмани.”[448]

Мартолосите-християни се задържали доста до късно, но след като започнали вълненията в Османската империя от втората половина на XVII в.,

---

което очевидно не е така - те са чисто български, но очевидно са свързани с исторически спомен за пребиваването на юруци. Според Т. Балкански, цит. съч., с. 35, махалата за която гоовори Кр. Плявов, се е наричала “Юрушката махала” (на около 9 км западно от града) и там са били разположени летните пасища (яйлаци) на юруците. Според същия автор съществуващата в Доспат “Юрукова махала” не носи името си от юруците, а от големия доспатски род Юрукови, по чието име е наречена и звестната в района “Юрукова чешма” в местността “Зелениково”.

[445] С юруците легендите свързват основаването на с. Чавдарица. Според тях то е основано преди около три столетия от три семейства юруци, доведени на мястото от легендарния Касъм (от чието име се извежда старото селищно име Касъмица), от три семейства на българи от Доспат и от семейството на някой си Усето, дошъл от Албания с 500 овце. Тази легенда е малко вероятна, доколкото в землището на селото има твърде малко юрушки топоними - само шест, а останалите 211, които са събрани там са български. Българско е и окончанието на старото име на селото, идващо от въпросния Касъм - “Касъм-ица”, което говори, че първоначалното население на селото е било чисто българско, ср. Т. Балкански, цит. съч., с. 36.

[446] Е. Грозданова, цит. съч., с. 448, 450.

[447] П. Петров, Съдбоносни векове, с. 179.

[448] Е. Грозданова, Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина, в: България през XV-XVIII в., С., 1987, 140-141.

свързани главно с големите войни, които водела тя с европейските коалиции, част от които се водели и на Балканите, те също били подменени с мюсюлмани. От една султанска заповед до администрацията на Кюстендилския санджак това личи ясно. Макар, че се отнася до друг район, тук ще я цитирам, защото тя илюстрира процеса добре:

"Заповед до кадиите, вилаетските аяни и ишерлерите на Кюстендилския санджак.

За пазене и защита на Мелник и за отстраняване на злодействата на хайдутите-разбойници от мохамеданското население, раята и бераята, които сега се бунтуват в този край, стар обичай е наетите мартолоси във всяка кааза да не бъдат всички българи-гяури... . Нарежда се, в споразумение с образеца между подобните и равните Хасан - нека се уголемява достойнството му, който е определен за главатар на всички мартолосбашии (водачи на мартолоси) от този край, да се наемат способни и здрави млади хора от албанците... ."[449]

Подобни заповеди сигурно е имало и за района на Доспат - спомнете си какво казва по-горе Ами Буе - че на стратегическите места в Родопите са заселвали турци или албанци-мюсюлмани (арнаути). Следите от тяхното пребиваване в Родопите още ги има. Изглежда идеята за окончателно премахване на българите-християни мартолоси в Доспат и околните райони е дошла след събитията тук, свързани с личността на легендарния Карпош - единственият български национален герой от Доспат, по думите на известния български историк Пламен Павлов. Тази светла личност обаче е останала слабо проучена в българската историография и почти неизвестна на масовата публика в България. За сметка на това Карпош е много популярен в т.н. Република Македония, доколкото втората, по-бурна част от неговата биография е протекла именно там.

[449] П. Петров, Карпошовото въстание (1689 г.), С., 1994, с. 39.

ВОЙВОДАТА КАРПОШ

За живота на прочутия войвода Карпош, особенно за ранните му години - детство юношество, за семейството му, за професията му и пр. се знае изключително малко - сведенията са много оскъдни и всички легендарни и измислени.[450] Според такива едни легендарни сведения, той е роден в бедно воденичарско семейство в с. Войник (другаде Войница) в дн. Македония. По-късно намерил препитание в Кратовските рудници. Ходил на гурбет във Влашко. След това вероятно станал хайдутин. Във всеки случай съдбовната за него 1689 г. го заварила като хайдутин в Доспат.[451] За това свидетелствува хрониката-дневник на османския автор Ускудари, където под дата 26 май на същата година се казва следното:

"А един от майсторите на одринските бостанджии Сарач Али-уста бил изпратен преди известно време да хване хайдутинът на име Карпош, хайдутски върховен старейшина, който се прославил на планината Доспат. Гореспоменатият Али-уста подготвил на хайдутите засада, след много борба и воюване, той пропуснал възможността да хване споменатия разбойник на име Карпош. След като убил мнозина от тях, хванал повече от десет души хайдути-рзбойници и ги оковал във вериги...."[452]

След тази сполучливо избягната засада, очевидно за да се спаси от преследването, през лятото на същата година Карпош се преместил около Скопие, както свидетелствува един анонимен османски автор.[453] Именно този факт, че до преместването си в дн. Македония, Карпош се свързва само с Доспат, ме кара да мисля, че той е бил роден тук. Няма никаква логика той да е роден в Македония, а да стане хайдутин в Доспат. Това, че Карпош е бил хайдутин няколко години преди 1689 г. се потвърждава и от други османски хронисти, като например Рашид, който предава едно сведение на друг хронист - Дефтердар.[454] В Македония той обаче също не бил оставен на мира - запазени са султански заповеди за продължаване на преследването му. Така напр. с една от тях, с дата 6 - 15 септември 1689 г., на мартолосбашията Мехмед му било наредено да ликвидира Карпош:

---

[450] Ал. Матковски, Турски документи за времето на австро-турската војна и непосредно пред Карпошовото востание, Гласник. Институт за национална историја, 1971, бр. 1, с. 158, 163; Същият, Дилеми и нерешени прашања за Карпошовото востание, в: Австро-турската војна 1683-1699 година со посебен осврт на Карпошовото востание во Македонија, Скопје, 1997, с. 53 сл.

[451] Б. Цветкова, Из историята на съпротивителните и освободителните движения в българските земи през 80-те - 90-те години от XVII в., Военно-исторически сборник, 1979, кн. 2, 114-115; Ал. Матковски, Карпошовото востание во 1689 година, Скопје, 1990, с. 9.

[452] Д. Бојаник, Нови видувања за Карпошовото востание, в: Австро-турската војна 1683-1699 со посебен осврт на Карпошовото востание во Македонија, Скопје, 1997, 15-16.

[453] Пак там, с. 16.

[454] Пак там, с. 15.

“Тъй като една от най-важните работи е да се отстранят и премахнат от мохамеданското население и от раята и бераята злодеянията на хайдутските разбойници, които се появиха във вашите каази (Брезник, Пирот, Враня, Ниш, Лесковац), ти поменатия Мехмед - нека се увеличава достойнството ти, който си мартолос на каазата Знеполе, си поставен от мен за главатар. Поради това, освен с войската от поменатата кааза, още и с ишерлерите (градските служители), които са способни за борба, и с мартолосбашиите да тръгнеш против появилия се хайдутин на име Карпуз и направи по какъвто и да е начин да се залови и накаже... .”[455]

Тази задача не се оказала по силите на злощастния Мехмед и той скоро бил сменен. За нов преследвач на Карпош, според скопския професор Александър Матковски, бил назначен “новият мюсюлманин Али”, който също не се справил.[456] Ученият от Македония обаче се е заблудил - Али бил назначен за мартолосбашия със същата заповед, с която за мартолос се назначава и самият Карпош. Според цитираният османски хронист Ускудари, под името Али се крие бившият мартолосбашия на Щипския кадилък Иво, който по примера на Карпош също преди това се разбунтувал. След това той приел исляма и станал гарант за самият Карпош. След това отново се отметнал от султана и станал съюзник на Карпош. Това кара Д. Боянич да смята, че неговото помохамеданчване е обикновена хайдушка хитрина.[457] Във всеки случай турската власт решила да се справи с Карпош, като го привлече на своя страна. Той бил назначен за мартолосбашия, което си е един парадокс. Най-големият разбойник, според самите османски власти е назначен за началник на хората, които трябва да гонят разбойниците. Трябва да се признае обаче, че в този ход има и логика - кой, ако не Карпош познава най-добре своите бивши съратници. Ето и самата султанска заповед, като в нея прави впечатление разширения териториален обхват на тревогата - хайдути са се появили в много повече каази. Документът е датиран по съвременното летоброене между 26 септември и 5 октомври 1689 г.:

“Заповед до кадиите, аяните, ишерлерите и мартолосите на Щип, Радовиш, Велес, Дойран, Серес, Демир Хисар, Неврокоп и Разлог.

Във вашите каази се появиха хайдути-разбойници. За моята държава и вяра е важно да се ликвидират и затова е необходимо да се назначи главатар на мартолосите, които се намират в поменатите каази. С гаранцията на Махмуд ага, който е гордост между емирите и първенците и сегашен ага на еничарите на моята Висока порта ... определям и го назначавам за мартолосбашия, способен да въведе ред и дисциплина в областта, и образеца между подобните и равните Али - нека се уголемява достойнството му, който сега е почетен с честа на исляма... .

Издавам заповед, щото за мартолосбашия се назначава лицето Карпуз и един екземпляр,..., да се изпрати на кадиите, аяните, ишерлерите и мартолосите на Кюстендил, Сирищник и Радомир.”[458]

---

[455] П. Петров, Карпошовото въстание, 39-40.
[456] Ал. Матковски, Карпошовото востание, с. 9.
[457] Д. Бојаник, цит. съч., с. 19.
[458] П. Петров, Карпошовото въстание, с. 40.

След това “издигането” на Карпош продължава мълниеносно, очевидно в съответствие с бързото развитие на събитията - само няколко дни по-късно, излиза нова султанска заповед. С нея бившият хайдутин се назначава вече за “башбог” (тур. “bas ve bog”) - началник на мартолосбашиите. Заповедта е от същото време, приравнено към днешния календар - 26 септември-5 октомври 1689 г.:

“С гаранцията на Махмуд ага, който е гордост между емирите и първенците и сегашен ага на еничарите на моята Висока порта - нека продължи величието му, на мартолоса Карпуз, нему лично и на тия които са при него, се даде помилване, и тъй като е силен, храбър и способен да ликвидира хайдутите-разбойници, и се назначи за мартолосбашия на каазите Кюстендил, Сирищник и Радомир. Наред с поменатите каази, назначи се още и за главатар на мартолосбашиите на каазите Щип, Радовиш, Велес, Дойран, Серес, Аврет Хисар, Неврокоп, Петрич и Мелник. Докато изпълнява службата си честно, отвън никой да не му се меси. Така да знаете !”[459]

“Кариерата” на Карпош като султански служител продължила твърде кратко - само около месец. Тук трябва да кажа няколко думи за обстановката в империята през 1689 г., а и около нея, за да стане ясно защо османците толкова бързали и правели такива компромиси. Или с други думи, тук ще стане въпрос за голямата война, която водела Османската държава с Австрийската империя на Хабсбургите и още цял ред европейски държави - Полша, Венеция, Русия, или т.н. Свещенна лига, създадена на 5 юли 1684 г.

Всъщност всичко започнало няколко години по-рано - през 1683 г., когато великият везир Кара Мустафа, развявайки зеленото знаме на Пророка, връчено му от самия Падишах, пристигнал пред Виена, начело на 300 000 души войска. Цели 54 дни продължила обсадата на австрийската столица, която обаче не приключила според очакванията на въпросния велик везир. Вместо той да влезе във Виена, начело на победоносните си войски, в австрийската столица влязъл полският крал Ян III Собиески, който преди това разбил злополучния военачалник с десет пъти по-малката си войска (30 000 души) и пленил цялта му артилерия. Кара Мустафа избягал в Белград, с надежда да организира бягащите си войски за още едно сражение, но тук по заповед на султан Мехмед IV, прочутият Ловец, бил удушен с копринен гайтан, както се полага на велик везир. След злопулучния край на политическата си кариера, което по-това време означава и край на жизнения път. Кара Мустафа оставил без препитание повече от 1 500 вдовици и двойно повече робини, без да броим черните евнуси (които били най-ценени в епохата), хрътките, соколите и пр. движима и недвижима собственост.

След тази голяма победа европейската коалиция преминала в настъпление - освободена била цяла северна Унгария (1685 г.), Венеция завзела далматинското крайбрежие и Пелопонес (1686 г.). Скоро след това австрийците завзели Буда, а след новото поражение на османците в знаменитата битка при Мохач (12 август 1687 г.), освободили цяла Унгария. След като през септември същата година венецианците превзели и Атина,

---

[459] Пак там, с. 41; ср. Б. Цветкова, цит. съч., 114-115; Ал. Матковски, Карпошовото востание, с. 9.

Мехмед IV (1648-1687 г.), който толкова много обичал Доспат, бил свален от престола, и също приключил с политическата си кариера. На престола бил поставен брат му Сюлейман II (1687-1691 г.). След всички тези събития, пътят на победоносните австрийски войски към сърцето на Балканите бил открит. На 8 септември 1688 г. бил превзет Белград, а след него Бръчко, Шабац, Баня Лука и Смедерево. Тук настъплението спира, за да се изчака следващата пролет, когато то продължава.

Българите, по стара традиция, само чакали да се зададе някой и започвали брожения и въстания против омразната им власт. През 1686 г., когато източният участник в коалицията - набиращата сила Русия, превзела Южна Украйна с Киев, избухнало Първото търновско въстание. На следващата година се разбунили българите между Никопол и Силистра, въоръжени от влашкия княз Шербан Кантакузин. Връх в тези антиосмански движения без съмнение представлява голямото Чипровско въстание на българите-католици от 1688 г., по време на което пламва цяла Северозападна България. То избухва след превземането на Белград и появата на австрийски войски по долината на р. Морава.[460]

Поставяйки по такъв начин рамка на събитията, да видим как се помества в тях Карпош - прочутият доспатски хайдутин. По-горе го оставихме като баш мартолосбашия на обширен район от Югозападна България. Не е ясно дали Карпош имал сериозно намерение да прави кариера в османската администрация или това е било само тактически ход. Най-вероятно е второто. Или по-просто, както казва старата поговорка, вълкът козината си мени, но не и нрава. Във всеки случай скоро бившият хайдутин скоро отново се превърнал в настоящ - при продълженото австрийско настъпление през 1689 г. Това настъпление вече било много по-анемично - по същото време австрийският император Леополд I започнал война и с Франция. Така в настъплението били хвърлени само 24 000 войници, под командуването на маркграф Людовик Баденски и прочутите генерали Пиколомини и Ветерани. Настъплението, въпреки ограничените сили, въпреки взетите от турците мерки и новият главнокомандуващ - Реджеп паша, въпреки привлечените привлечените съюзници - водачът на унгарските протестанти граф Емерих Тьокьоли и кримският татарски хан Селим Гирай, е успешно - австрийците превземат една след друга турските крепости - Грабовац, Баточина, Ниш, Бела Паланка, Пирот. Според някои историци Карпош е въстанал още след превземането на Ниш - 24 септември.[461] Това обаче е малко вероятно - последната султанска заповед за назначаването му за башбог е от по-късна дата. По-вероятно е другото мнение, че въстанието е избухнало малко по-късно - около 20 октомври, както смята Александър Матковски,[462] или около 25-26 октомври, както приема Душанка Боянич.[463] Разликата в мненията се

[460] П. Петров, Карпошовото въстание, 5-11; Ал. Матковски, Карпошовото востание, с. 5; Ив. Първев, Хабсбурговците на Балканот (1688-1690), в: Австро-турската војна, 61-80.
[461] Б. Цветкова, цит. съч., 114-115.
[462] Ал. Матковски, Карпошовото востание, с. 9.
[463] Д. Бојанић, цит. съч., с. 22 сл.

дължи на факта, че населението масово и спонтанно се вдигало на въстание веднага след превземането на Ниш. Това е разказал за нас османският летописец Силяхдар Мехмед ага (1668-1694 г.):

"След падането на Ниш в ръцете на неприятеля той изгради една голяма землена твърдина и я укрепи с дълбок и широк ров и многобройни насипи ... Германският генерал Ветерани дойде начело на десет хиляди германски и унгарски войни, а покрай тях имаше мобилизирана рая, която живееше в пограничните предели на царството, и които имаха намерение да окупират цялата румелийска територия, установиха връзка с кнезовете, свещениците и първенците на почти всички села и градове. Тъй като бяха в такава заблуда, те започнаха да изпращат писма до всички техни приятели по цялата румелийска провинция чак до Цариград, в които пишеха: "Измина епохата на мюсюлманите. Дойде краят на османското време. От този ден настъпва нашата епоха.

Още преди пристигането на тези писма раята от София и Пловдив се отказа от покорство и вдигна бунт. Немюсюлманските първенци и свещеничеството от тези райони допътува в Ниш; те взеха ръководни военни лица за техните нужди и като вдигнаха германски знамена с кръстове, се поставиха под тяхна команда. Жените и децата навсякъде се укриха в непристъпните планини. Младежите им се присъединиха към немюсюлманските неприятели и групово се включиха във формираните батальони."[464]

Веднага след като описва какви зверства извършила въстаналата рая над "беззащитните мюсюлмани", Силяхдар Мехмед ага разказва за Карпош и неговото участие в тези събития:

"Между тези най-изтъкнати злосторници се намираше проклетият неверник, наречен Карпош, един от мартолосите на Скопие, който се издигна до милостта на падишаха и накрая всичко забрави, побягна и стана главатар на дружина, която броеше повече от три хиляди немюсюлмански разбойници от редовете на бунтовната рая и от външния неприятел."[465]

Когато и да е застанал начело на движението или въстанието, във всеки случай Карпош е взел дейно участие в по-нататъшните събития - неговият отряд превзема първо Крива Паланка и след това Куманово. После, заедно с австрийците, той влиза в Скопие. Формира се свободна територия, откъдето турското население масово се изселвало в посока Истамбул и Анадола. По повод на този поход Силяхдар Мехмед ага горчиво заключва:

"От създаването на високото царство мохамеданите никога не претърпяха такава черна напаст и беда."[466]

В тази свободна територия Карпош имал пълна власт. Чрез двама пратеници - Марко Кронди и Петър Комнадски той влязъл във връзка с австрийския император Леополд I Хабсбург и той му изпратил княжеска шапка и генералски пагони. Местното предание, което е намерило отзвук и в някои османски хроники говори, че Карпош е провъзгласен за крал. Той така и

[464] П. Петров, Карпошовото въстание, 43-44.
[465] Пак там, с. 44.
[466] Пак там, с. 45.

бил запомнен от хората - “Кумановския крал”. Така например, по този повод османският хронист Мехмед Рашид ефенди (1668-1721 г.) казва:

“Тъй като между невернишката рая и немюсюлманските австрийски проклетници съществуваше тесен съюз, от ден на ден се увеличаваха техните зулуми и нападения върху някои села и градове. През последните няколко години се появил и някой си проклетник, наречен Карпош, който ръководейки хайдутски разбойници се провъзгласил за крал на Куманово и по негово искане царят на Австрия му изпратил (царски) калпак.”[467]

Провъзгласяването на Карпош за крал се съобщава и от друг османски хронист - Ахмед Джевдет паша (1689-1824 г.).[468] Особенно интересен е разказът на един очевидец на събитията - Хаджи Омер ага, който разказва, че когато по-късно Карпош бил заловен от татарите, в него били намерени документи, които му били дадени от австрийския император. Те били веднага преведени на турски. Според свидетелството на близък приятел на Хаджи Омер ага, който бил капукехая на великия везир Мустафа паша Кюпрюлю, съдържанието на документа било:

“...от наша страна ти си поставен за сераскер на цялата страна. Ти си избран за крал над съвкупните български християни. Всички нека ти бъдат подчинени.”[469]

Свободната територия под властта на “крал” Карпош обаче просъществувала твърде кратко - само около шест седмици. Скоро австрийците се изтеглили, водени от свои си съображения и нехаещи за съдбата на българското население, което масово се било вдигнало в тяхна подкрепа. От друга страна султанът взел енергични мерки, защото движението се разраствало. Първо бил сменен великия везир Бекри Мустафа с Фадли Мехмед Челеби. Новият велик везир бил по-енергичен и по-умен от стария. Освен чисто военните мерки, които предприел - мобилизация на нови сили (валията на Морея в Пелопонес Халил паша с 18 000 армия), привличане на съюзници, като кримския султан Селим Гирай (30 000 татари) и пр., той започнал и реформи, с цел да привлече българското население и да го отвлече от съюза му с австрийците. Тези реформи били наречени тогава “низами джедит” (“нова система”) и означавали въвеждане на свободна търговия (либерализация на търговията), разрешение за обнова на християнските храмове, по-голяма верска търпимост, ликвидиране на извънредните данъци (имдад-и сеферие), опростяване на старите данъчни вземания, които към този момент се били натрупали в огромни размери, намаляване на данъците като цяло. За тази цел се декларирало, че ще се събират само данъци предвидени в шериата.[470] Тези мерки дали резултат - населението, което било разочаровано до известна степен от австрийците, особенно, когато станало ясно, че те се изтеглят и го оставят на произвола на съдбата, започнало да се успокоява. Това позволило на османските войски и

---

[467] Пак там, с. 53.
[468] Пак там, с. 57.
[469] Д. Бојанић, цит. съч., 43-44.
[470] Ал. Матковски, Карпошовото востание, с. 13; Р. Мантран, в: История на Османската империя (ред. Р. Мантран), С., 1999, с. 262.

главно на татарите на Селим Гирай вече по-лесно да стигнат до центъра на въстанието и да го потушат. Първоначално обединените сили на морейския валия Халил паша и на Селим Гирай превзели Крива паланка, след това Куманово и най-сетне Скопие. Вероятно тук татарите заловили и самия Карпош, според сведението на Силяхдар Мехмед ага:

“Когато той (Селим Гирай) тръгна от Кюстендилския район, пристигна вест, че известен брой хора от германските сили са се укрепили в Крива Паланка. Бяха изпратени татарски бойци, които ги победиха. След това пристигна в Егри дере (Крива Паланка) и всички укрепили се германски, унгарски и хайдутски разбойници в този град бяха ликвидирани. Когато пристигна в Скопие, узна мястото на разбойника на име Карпош. Срещу него бяха изпратени доста татарски бойци. Цялата негова дружина, която броеше около двеста злобни неверници, беше ликвидирана, при което падна и огромна плячка. Тогава беше заловен и злогласният Карпош, който във вериги беше доведен при хана. Като не му беше оказана милост, Карпош веднага беше поставен на кол.”[471]

Според другия османски летописец - Мехмед Рашид ефенди, Карпош бил заловен в Куманово, като после бил закаран в Скопие и там набит на кол:

“На следния ден и благородните мюсюлмански военни сили тръгнаха от долната страна на Егри дере (Крива Паланка) и пристигнаха до Кумановската твърдина. Проклетият неверник встъпи в борба, но тъй като след кратко време у неверниците не останаха сили за продължаване на борбата, благодарение на всевишния бог гореспоменатият проклетник на име Карпош заедно със своите многобройни невернишки привърженици беше пленен. След това борбената войска нападна, влезе в паланката и ликвидира всички проклетници, които се намираха във вътрешността на тази твърдина. Тогава победоносната войска тръгна за Скопие. Когато разбраха това и хайдутските проклетници, които се бяха укрепили в този град, се отдадоха на бягство и се разпръснаха. Победоносните борци влязоха в Скопие. Проклетият Карпош, който беше заловен в Кумановската паланка, беше доведен в Скопие, където беше набит на кол при скопския мост и така неговата душа беше предадена на пъкъла. След това татарските смели и победоносни бойци оставиха голото тяло на Карпош, символ на заблудата, да служи като знак за победата на тяхната сила.”[472]

Разликата в сведенията е минимална, въпреки това по-вероятна изглежда версията на Мехмед Рашид ефенди. В основното обаче те двете съвпадат - Карпош завършва живота си набит на кол насред Скопие, на прочутия, съществуващ и досега мост на Вардар. По този начин той заплаща стремежа си за свобода. Така завършва и едно от най-големите въстания на българите за национално освобождение, от т.н. “неорганизиран етап” от развитието на национално-освободителното ни движение, начело с един доспатски българин.

---

[471] П. Петров, цит. съч., с. 46.
[472] Пак там, с. 54.

Сега ще върна лентата на времето съвсем малко назад, за да разкажа още една интересна история, която се е случила или по-точно случвала почти по същото време - от 1671 г. насетне, неизвестно колко пъти.

"КОГАТО ДОСПАТ БЕШЕ СТОЛИЦА"

Тук алюзията за една известна книга, посветена на един голям български град (Пловдив), който въпреки вечния си стремеж никога не става българска столица. Става за малко (и слава Богу) столица на едно малко българско държавно образувание, носещо гръмкото име Източна Румелия. Доспат, който очевидно няма вечните стремежи на казания български град, също като него има един "столичен" период, още по-кратък, но не на някакво си ефимерно държавно образувание, а на могъщата Османска империя. Макар и неформално.

Този "столичен" период е свързан с името на султан Мехмед IV Авджи, т.е. Ловецът, наречен така заради голямата му страст към лова. Той спокойно е могъл да бъде наречен и Пияницата, заради страстта му към други, забранени от шериата удоволствия, но това е друг въпрос. Той останал на престола цели 39 години - от 1648 до детронирането му през 1687 г. във връзка с неуспешната война с Австрия и Свещенната лига, за която вече стана реч. Обикновенно, когато някой владетел или изобщо политик остане на върха толкова дълго време, се казва, че той управлявал с "желязна ръка", успял да се разправи с всички противници и претенденти, че бил хитър, ловък и какво ли не още. Тук случаят обаче не бил такъв. Султан Мехмед IV Авджи се интересувал от всичко друго, но не и от управлението на огромната държава. Очевидно това в случая му помогнало да "управлява толкова дълго.

Освен лова и виното, султан Мехмед IV имал и други увлечения и страсти - главно млади момчета, както свидетелствува известният английски дипломат и писател от онова време, Пол Рико:

"А сегашният султан така се влюбил в един младеж от Константинопол, паж в музикалната школа, на име Кудуглу, т.е. син на роб, че го направил свой главен любимец; не можел да се отдели от него, нарежда да го обличат със същите дрехи като неговите, язди до него и заповядва на всички да го почитат така, като че ли го е издигнал за свой съуправител на империята."[473]

Освен това, както свидетелствува отново Пол Рико, склонният към разгулен живот не обичал да си плаща вечерите, любим номер на политици от всички епохи:

"Сегашният господар Мехмед IV е открил и друг начин - често натоварва везира с разходите за вечерята си като иска да му изпращат от кухнята на везира по 20 яденета - обикновеното количество за султанската трапеза, или много пъти се поканва сам на угощение за негова сметка. Това често се случва и дава повод на хората да смятат, че го прави единствено от дребнавост - за да спести парите за вечерята си. Всичко това е за вярване, защото този император се слави с хищнически нрав и не прилича на Сюлейман Великолепни."[474]

---

[473] Пол Рико, Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква XVII в. (прев. М. Киселинчева), С., 1988, с. 50.
[474] Пак там, с. 57.

Докато въпросният султан се забавлявал по посочените разнообразни начини, империята, която по това време била огромна, но вече в упадък, се управлявала от случайни хора. Известен е случай, пак от Пол Рико, когато управлението на империята било в ръцете на една "приятелка" на султанката-майка, на която очевидно приличал дълголетният султан:

"...една "Мюлки кадун", млада дръзка жена, ползуваща се с изключителното благоразположение и любов на царицата-майка (и, както беше разкрито - с противоестествената и похотливост), нищо не можело да се решава от съвета и заповедите на везира и видните синьори, а трябвало първо да се одобри и резреши от нея. Черните евнуси и негрите заповядвали и правителствените съвещания се провеждали в тайните отделения на жените."[475]

Очевидно упадъкът на империята не е случаен. Не са и случайни и честите бунтове и размирици в столицата. Добре че в един момент все пак султанът се сетил да назначи подходящ велик везир - Мехмед паша Кьопрюлю (1656 г.), който въпреки, че бил 75 годишен, бил необикновено енергичен и наистина с желязна ръка въвел някакъв ред в държавата. Затова обикновено в историите на Османската империя този период се нарича с неговото име, а не с името на султана-пияница.[476]

Мехмед Кьопрюлю, един от най-великите османски държавници, бил албанец по произход, роден в християнско семейство. Бил взет от родителите си като девширме (кръвен данък) и след това изпълнявал различни служби в двореца, като първоначално работел в кухнята. Докато дошъл неговият ред като спасител на империята. След като станал велик везир той първо се разправил със всички, които разваляли реда - старецът избил над 30 000 души - на първо място т.н. кадъзаде (религиозни екстремисти), след това разбунтувалите се спахии и пр. Екзекутирал и цариградския патриарх Партений, по подозрение за връзки с Русия. Заради всичко това получил прозвището "Жестокия".[477]

Затова и султан Мехмед IV Авджи не обичал да се задържа в столицата, зимите прекарвал по-често във втората столица - Одрин. Когато се запролетяло, хуквал по горите, "там където никога не се бил чувал още лаят на кучетата", по израза на знаменития историк на Османската империя Йосиф фон Хамер.[478]

От всички планини в обширната си империя, Мехмед IV най-много обичал Доспат и започнал често да ходи там. За първи път той се появил в планината през пролетта на 1671 г., и останал там до септември. Запазено е едно свидетелство за първото отиване на султана в Доспат, което принадлежи на перото на знаменития османски пътешественик, географ и учен Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа, известен още и като Кятиб

---

[475] Пак там, с. 40.

[476] Р. Мантран, цит. съч., с. 255; А. Садулов, цит. съч., с. 106.

[477] А.Д. Новичев, История Турции, т. 1, Л., 1963, с. 181; Р. Мантран, цит. съч., с. 225.

[478] J. de Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine, jusqu'a nos jours, t. 3, livre LVI, Paris, 1842, p. 144.

Челеби. То е съвсем кратко и описва пътят на султана от "Едрене за Деспотяйлак на 1082 година от Хиждра". Пътуването на огромния керван по общо взето краткото за днешните ни представи разстояние, обикновено ставало с 13 спирки. Първата спирка била в селището Джисър Мустафа, известно по-късно като Мустафа паша, а днес като Свиленград. След това султанът си почивал последователно в Херменли (дн. Харманли), Узунджа ова (Узунджово), Селщедже (Клокотница), Киали (Раковски, дн. Димитровград), Папазли (Поповица), Курубаши (неопределено), Филибе (Пловдив), Еникьой (Ново село, Пловдивско), Аладжалар (южно от Пазарджик), Оглуджик (вер. Пещера), Батак и най-сетне Деспот яйлак.[479]

От Доспат Мехмед IV управлявал, ако тази дума може да се каже за него, или по-скоро оттук управлявал от негово име великият везир. Това се потвърждава от едно писмо на великия везир Фазил Ахмед паша, син на Мехмед Кюпрюлю "Жестокия", който писал на трансилванския воевода от мястото "под деспотските Алпи" ("... datae sub Alpibus despoticis").[480] В архива на град Дубровник пък се пази едно писмо от тогавашния дубровнишки посланник към Високата порта Марин Кабата до сената от Нови пазар, с дата 12 април 1675 г., в което се съобщава, че:

"Великият господар (султанът) след края на празниците ще замине и остане на планината на Деспот Балкан, където е прекарвал и миналите години."[481]

Както се вижда, в Доспат султанът и неговият велик везир, а вероятно и останалите везири са изпълнявали всичките си функции присъщи за държавното управление - включително приема на посланици и пр., което се извършва обикновенно в столицата. Затова може да се каже спокойно, че Доспат за няколко години е лятната столица на империята. Интересно е, че преди около стотина година местните жители в Доспат все още имали спомен за пребиваването на Мехмед IV Авджи по тези места и по свидетелството на К. Иречек показвали неговия път, султанския сарай и бани.[482]

В народната памет обаче султанът-ловец останал преди всичко с помохамеданчването на родопското население. Това много ясно личи от споменатия летописен разказ на Методий Драгинов от село Корова:

"Когито турския амира цар Мехмед, нарукан Ловец, повдигна сефер на Мора, та изпрати 105 хиляди войска по море и 250 000 по сухо, тогис додоха в Плодин град 6 паши, та преминаха през Пещера. И Мехмед паша са много йеничер доде на Цепина на Костантово и сабра вси попове и кметове, та ги тури на вериги и каза: Брех хаинлар, вас Али Осман патишя милува, та не давате царево; само кога требе помагате на нашата воскя. И ние ве милуваме като нашите йеничере, а вие сте искали да дигате глава на вашя цар." Тогис бан Велю и протопоп Константин отговориха: "Честити везиро,

---

[479] Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа, Румелия и Босна, Архив за поселищни проучвания, 4, 1938, с. 91 (прев. Ст. Аргиров).
[480] Ibidem, t. 2, p 372; К. Иречек, Пътувания, с. 522.
[481] "Il Gran Signore finite le feste deve andare a far l'estate al Monte di Despot Balkan, dove e stato l'anni passati.", вж. К. Иречек, Пътувания, с. 521.
[482] К. Иречек, цит. съч., с. 521.

нашите момчета до скоро са били с царските войска по Тунос, по Трабулос и Мисир. Че що видяхте грозно от нас ?" И пашата каза: "Вие лажете. Мене обади карабашот ва Филибе (плодински митрополит проклетий Гаврил). И тие казаха: "Он нас не заповеда, та че отиму не даваме верим, та ни клевети". И пашата отговори: "Ели сте и вие кауре, оти да не давате ? Ето че сти асии". И повеле на йеничерата да ги исколят сите. Тогис некой кара имам Хасан ходжа умоли пашата да ги прости, ако се потурчат. И на Гергювден са потурчиха бан Велю, протопоп Константин, поп Гюрге и поп Димитър на Костандово и сите кметове и попове от друзите села. И като беше много гладия, пашата остави още четири ходжи да ни турчат и кои се потурчат, да им дадат жито за ядене."[483]

Както вече споменах, някои автори приемат, че след неговата поява в Доспат вече не останало християнско население. Това не може да се приеме - малко по-късно тук има хайдути-християни, но очевидно тогава е била направена решителната крачка. А и по някои съвременни свидетелства, като идвал на лов в Доспат султанът не искал да вижда по пътя си християни.

Във връзка с пребиваването на султан Мехмед IV в Доспат има едно прелюбопитно известие, което показва, че и тук той не изневерил на скъперническата си природа и не си плащал. И ако в случая цитиран по-горе, сметката плащал великия везир, когото не бива да съжаляваме, защото той бил меко казано доста заможен, то тук тя се плащала от бедното планинско население. Това известие е от една приписка от втората половина на XVII в., направена в полето на ръкопис (служебник) от 1519 г., който се съхранява в ръкописния отдел на Народната библиотека "Иван Вадов" в Пловдив, под N 77. Тя гласи:

"Да се знае кога се подвърза тази книга "Божествена литургия". В тази година излезе султан Мехмед на Доспат и голяма нужда изпитваха от сурсат (натурален данък от зърнени храни по време на поход, за изхранване на султанската армия). Във Филибе кадалък сурсатът беше 205 хиляди кила и много хmajдж (който) стана по 40 гроша на хане заради пътищата. В тази година проклетите турци завзеха Мора, биха се с френците и много роби изкараха от Мора."[484]

Както се вижда, за да се изплатят разходите за султанския лов, местното население се облагало с данък, който обикновено се налагал за

---

[483] Ст. Захариев, цит. съч., с. 67; В. Начев и Н. Ферманджиев, цит. съч., с. 287; ср. К. Иречек, Пътувания, с. 466. За спора относно възникването и достоверността на този, а и на другите подобни разкази - Беловския, Баткунския и пр., които напоследък се възприемат като рожба на българското Възраждане, вж. И. Тодоров, Летописният разказ на поп Методий Драгинов, Старобългарска литература, т. 16, 1984, с. 56; Е. Грозданова, Ст. Андреев, Фалшификат ли е летописният разказ на поп Методий Драгинов ?, Исторически преглед, 1993, кн. 2, с. 146; Стр. Димитров, Ще имаме ли научни позиции, 142-143.

[484] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека, С., 1920, с. 261. Новобългарски превод в: Асимилаторската политика, 167-168.

военни нужди. Очевидно цената за това, че Доспат от време на време ставал "столица" била доста висока. Може би затова скоро след посещенията на Мехмед IV Авджията в Доспат, се появяват и съобщения за действията на хайдути тук.

Парадоксално, горе-долу по това време приключват и всякакви споменавания на Доспат в изворите. Едно от последните му споменавания в османски документи, като изключим сведенията за посещенията на Мехмед IV и после за Карпош, е от 1651 г. - в един джизие регистър. Там се отбелязва, че в с. Десподли има три християнски домакинства, които следва да плащат хардж.[485] От XVII в има и археологически известия за това, че селището не е изчезнало - споменава се за некропол край Доспат, разкопан през 1984 г. За съжаление повече данни за този некропол няма,[486] и не могат да се правят никакви изводи за съдбата на селището след XVII в. Изглежда че някъде през XVIII в. то е изчезнало, вероятно във връзка с кърджалийското движение и периода на анархия в Османската империя.

Както обикновено се случва, когато историческите сведения свършват, започват легендите. Според една група предания съществуващи у местното население, първоначално селото е било разположено западно от днешното му място. Но то било изгорено от турски разбойници. По-късно жителите му се преместили по на север, около едно езеро. Но тук имали същата участ - селото отново било изгорено и чак тогава застроено от днешното му място. Може би по тези причини то е било известно и с други имена - Янъклъ Доспат ("изгорелия Доспат") и Канлъ гьол ("Кърваво езеро"), като спомен за избитото население.[487] В някои извори то е наречено дори само "Янъклъ" ("Изгорялото", "Изгорелият"). Така напр. в един данъчен регистър за отчетен данък по овцете ("Ондалак дефтерлери") от 1848 г., Доспат е наречен само "Янаклъ", докато останалите селища наоколо (Барутин, Чавдарлъ /Чавдар/, Наипли /Буйново/, Касъка) са споменати с известните ни имена.[488] Според други сведения първоначалното селище е било малко по на североизток от сегашното място, като то се е остановило на него около средата на XVIII в.[489]

Някои автори пък свързват "изчезването" на селището с честите чумни епидемии и "редица политически причини", а също и стопански причини - населението се пръснало из околните гористи местности за да търси по-удобни места за паша на добитъка. Така доспатските жители дали началото на няколко по-малки селища наоколо. Сърница (бивше Шабанли), където в началото на XX в. имало само колиби за овцете, било основано от някой си Шабан, който бил от Доспат и купил в района пасище от юруците. След него и други доспатчани започнали да купуват имоти там.[490] Така били основани и

---

[485] Е. Грозданова, цит. съч., с. 448.

[486] Н. Дамянов, Средновековните некрополи в Средните Родопи, Музеи и паметници на културата, 1986, кн. 7, с. 28, бел. 11.

[487] (Хр. Караманджуков), цит. съч., с. 2.

[488] Сл. Драганова, Количествен анализ на овцевъдството в българските земи под османска власт от средата на XIX в. до Освобождението, С., 1993, с. 81.

[489] Л. Динев, цит. съч., 249-250; П. Делирадев, цит. съч., т. 2, 141-142.

[490] Ан. Примовски, цит. съч., 154-155.

селата и махалите Крушата, Бърдуче, Петелци, Орлино, както и няколко селища останали в гръцка територия, главно в Драмско. След като става ясно, че тези територии след Първата световна война ще останат в Гърция, голяма част от населението на тези селища се завръща в Доспат и района.[491]

Тази съдба на Доспат не се споделя от други близки села, разположени на не толкова "ветровити" места, сиреч по-настрана от пътищата за които стана дума по-горе. Това особено се отнася до близкото село Любча, което е старо село и от основаването си се намира на същото място и носи същото старо българско име. По думите на един местен жител, записани преди много години: "Ние не сме сбирщина, земята си на е раждала."[492] Освен запазените спомени на населението, този факт се потвърждава и от многократното споменаване на Любча в османотурските документи от различен вид и характер, а и в редица други съчинения. Така например, името на Любча се споменава, заедно с имената на други близки селища - Барутин, Осина, Бръщен, в новооткрит османотурски документ от Османския архив в Истанбул, който носи дата от Хиждра 1136 г. (1 октомври 1723 -19 септември 1724 г.).[493] Има и други подобни споменавания,[494] но името му, което е останало непроменено през вековете, показва, че то е съществувало много преди османското завоевание.

Същото се отнася и до с. Барутин. Неговото име се споменава в османотурски дефтер от 1446-1455 г.[495] Както видяхме, Барутин се споменава и в османския регистър, споменат по-горе. Народните етимологии цитирани от Анастас Примовски свързват името на селото с думата "барут", заради произвеждания там барут,[496] а Ст. Захариев извежда името от "черна бара", т.е черна вода, черна река.[497] Всъщност първоначалното име на селото е Бартина, запазено в някои топоними около него и вероятно идва от славянското "бар, бара", което означава влажно място между хълмове, ливада, блато, малка рекичка и пр.[498] Според някои съвременни автори, на

---

[491] Пак там.
[492] Пак там, с. 158.
[493] Е. Радушев, Р. Ковачев, Опис на регистри от Истанбулския Османски архив, С., 1996, с. 50; E. Radoushev, op. cit., 143-144.
[494] М. Стоянов, Селищното име Любча, Родопи, 1992, кн. 11, с. 26.
[495] Р. Ковачев, Новопостъпили османотурски описи, 153-154. В бел. 32 в същата статия с. Барутин е однесено в общ. Годеч, Пазарджишко, вероятно в резултат на някакво недоразумение. В бележките на тази статия има и грешки, резултат вероятно от размествания.
[496] Ан. Примовски, цит. съч., с. 155.
[497] Ст. Захариев, цит. съч., с. 29.
[498] М. Мурзаев, Словарь народных географических терминов, М., 1984, с. 73; ср. Т. Балкански, цит. съч., с. 35. Тази хипотеза се потвърждава и от съществуването на още едно село със същото име, намиращо се в Македония. Това е селото "Боротино", на 14.5 км югозападно от Прилеп. Фактът, че името е от славянски произход се потвърждава от сведението за македонското Боротино в ранен османски извор - от 1468 г., време, когато османотурските названия все още не са налезли. Вж. за това село в

базата на топонимични и езикови свидетелства може да се твърди, че населението на Батак е произхождало от “роенето” на с. Барутин, или на с. Късак.[499]

Македония V. Kravari, Villes et villages de Macedoine occidentale, Paris, 1989, p. 241. Тя се потвърждава и от едно изключително важно сведение, което се дължи на големият родопски книжовник В. Дечов, Родопи или Родопа, Родопски глас, 1921, бр. 2, с. 2, според когото селото се е наричало по негово време “Баретина”.

[499] Т. Балкански, цит. съч., с. 35. Това очевидно трябва да се изследва допълнително, но е неоспорим факт, че в записаните в землището на селото 395 мести имена, само четири са от тюркски (юрушки) произход - Кънла чир, Кънлъ търла, Йозерето и Катранджика.

КЪРДЖАЛИЙСКОТО ВРЕМЕ: ДЕРТЛИ МЕХМЕД И МЕХМЕД СИНАП

Кърджалийското време с неговите аяни, дерибеи, кърджалии, даалии и всякакъв вид хайти, с анархията и масовите разорения, не отминало и Доспат.

Този период от нашата история, както обикновено се смята, започва някъде през втората половина на XVIII в. и историците свързват започналите безредици с промените, които се извършват в Османската империя - разпадането на спахийската система, появата на аяните - местните управители и създаването на техните военни сили, т.н. еятлии. Именно от тези еятлии се пръкнали кърджалиите и даалиите, безмилостните разбойници, които потопили в кръв и пепел не само Румелия, но и цяла България и всички европейски владения на империята. Представляващи значителни военни сили, във време на мир тези професионални войници трябвало да се хранят. А тогава войните, които водела победоносната преди империя, вече като правило били неуспешни. И колелото се завъртяло. Гладните войници тръгнали да се хранят сами... .[500]

До нас днес са достигнали имената на многобройни кърджалийски главатари, някои от които дори са станали герои на фолклора и литературата, като прочутия Индже войвода (Индже Стоян). Между тези главатари е останало името и на доспатския кърджалийски водач Дертли Мехмед. Той обаче нямал шанса да се прочуе много - останал в сянката на своя "сюзерен" Мехмед Синап, който възглавил бунта в Западните Родопи. Всъщност и самият Мехмед Синап, българин-мохамеданин от Чеч, където била и неговата "столица", не бил самовластен господар. Той от своя страна бил подчинен на Сирозли Исмаил от Сяр, и на назъра на Драма. Станал известен с наложеното над планината особенно управление. Сложил край на безразборното плячкосване и сляпо насилие, по думите на най-известната изследователка на "кърджалийското време" проф. Вера Мутафчиева и поставил началото на организация. Разделил Родопите на девет бунтовнически "байрака", оглавявани от по един кърджалийски главатар, а самият той станал "баш главатар на размирниците и хайтите, до когото се допитвали всички други второ и третостепенни главатари", както се казва в един документ от това време (1793-1796 г.). Управлявал от столицата си Алъкьой. Под негово командуване били Топал Салих в Девин, Аджи ага в Ахъчелебийско, Емин ага в Кърджалийско и Хасковско. Един от най-доверените му хора бил споменатият Дертли Мехмед, който властвал в Доспатско.[501]

Началото на движението на кърджалиите в общ план е известно, но не е известно началото в Родопите. Според големия родопски писател В. Дечов, бунтът в Родопите е започнал от глад:

---

[500] В. Мутафчиева, Кърджалийско време, С., 1977.
[501] Пак там, с. 139.

“Без повече разсъждения и одумки ние твърдим, че родопци са се разбунтували от сиромашия и глад. Родопци винаги страдали от недостиг на зърнени храни, но по време на войни или в случай на недородица в полетата те буквално гладували. През време на Турско-австрийската война, в края на XVIII столетие, две години подред имало недородица и в полетата и в Родопа. През зимата на 1792 г. родопци дотолкова изгладнели, че били принудени да ядат варени корени от разни растения и да мелят на брашно желад, шикалки и всякакви други растителни отпадъци. Мнозина гладни родопци отивали в Пловдив, Т. Пазарджик, Гюмюрджина и Драма, да търсят храна и дори се опитвали да вземат такава от военните складове; но се връщали с празни чували и ненатоварени мулета. Отчаянието още повече ги налегнало, когато почнали да мрат от глад деца, жени и мъже. При такова положение тям не оставало друго какво да правят, освен да се наредят под байрака на Синапя. И наредили се. Хайдамакът Синап им станал и господ, и цар. Машергидик планина се превърнала в светилище, а Алъкьой - в родопска столица.”[502]

По-нататък родопският книжовник разказва романтичната история на Мехмед Синап, като показва пред нас идеализирания образ на народен закрилник. Действителността не ще да е била точно такава - Мехмед Синап и неговият верен сподвижник Дертли Мехмед са били едни от най-страшните разбойници, които била виждала Румелия, ако вярваме на официалните документи, които издава османската власт. Така например във ферман издаден от султан Селим III на 20 юни 1793 г. четем:

“Според писменните рапорти, които току-що са представени в императорския ми диван от Негово Високо превъзходителство речения велик везир, се установява, че везирът съгласно дадените му инструкции бил нападнал от всички страни шайката, разпръснал ги и разпокъсал на разни страни концентрираните и сили. В това време, когато разбойниците били разпокъсани, известни части от тях тръгнали за София. Водителите им Синап и Дертли Мехмед били заобиколени и притеснявани от царската войска, идеща от Пирдоп и Златица, която нанасяла над тях постоянни поражения и ги преследвала непрестанно ... . Прочее, за да се тури в изпълнение моята височайша царска воля, вие сте длъжни да дадете абсолютна свобода на всички казалийски аяни, забитани, жители и на раята-християни, като им внушите мисълта за самозащита и съвместно действие... . Знайте, че те трябва да бъдат изтребени до един, ако искате да се свърши благополучно тая кървава разправа, макар, че тяхното мръсно име - тагли ешкияси - очевидно ще остане завинаги едно позорно петно в историята... .”[503]

Сведението за сраженията на Мехмед Синап и Дертли Мехмед със суланските сили в Пирдопско и Златишко се повтаря и в още няколко османо-турски документа. Въпреки победите на централната власт обаче, движението не престанало, както заради подкрепата на местното население, така и поради една друга причина, характерна за нашите и за източните географски ширини. Мехмед Синап имал и високо покровителство в лицето

---

[502] В. Дечов, цит. съч., с. 115.

[503] Превод на Д. Ихчиев, във: В. Дечов, цит. съч., 120-121.

на Юсуф ага, виден османски сановник. Това покровителство било получено по "каналния ред", също характерен за нашата част на света - с помощта на 200 кесии злато месечна вноска.[504] Както се вижда, нищо ново под слънцето.

Тъй като движението не престанало, а вероятно дори се разраствало, султанът взел още по-здрави мерки. Във ферман от лятото на същата 1793 г., вече се назначават персонални "отговорници" за страшните разбойници:

"От последните писменни рапорти, пратени от поменатия ми велик везир, разбрах, че последният бил назначил от своя страна като негови помощници срещу разбойниците тагли-ешкияси следните лица: срещу предните части на разбойническия лагер под предводителството на разбойника Синапи е назначен Кетходаагаси и срещу Дертли Мехмеда - силяхдарят Селим ага, а ведно с тях е тръгнал на поход и самият велик везир".[505]

Щом и самият велик везир потеглил на поход значи очевидно движението се разраствало и заплашвало самите устои на османската власт в района. Новите мерки обаче също не дали резултат. Според местни родопски сведения, цитирани у Васил Дечов, Мехмед Синап и Дертли Мехмед, след сблъсъците със султанската войска, успели да блокират проходите при Вакарел и Капуджик (Маркови врата) и така прекъснали връзката между Пловдив и София, като до настъпването на зимата "не давали пили да префорка". След застудяването на времето те се изтеглили в Родопите с голяма плячка. Нападенията им продължили и на следващата година, 1794, когато султанът се принудил да им даде и амнистия. Тя обаче не изиграла никаква роля - главатарите не пожелали да се възползуват от царската милост и не разпуснали четите си.[506]

Султанското правителство успяло да се разправи с движението чак през 1796 г., когато Хаки паша настъпил в сърцето на Родопите. Тогава дружината на Мехмед Синап била разбита, а самият той убит.[507]

Не е известна съдбата на доспатския главатар Дертли Мехмед. По всяка вероятност той е споделил участта на своя предводител. Тук можем да си спомним наименованието Янаклъ Доспат - Изгорения Доспат. Можем да си спомним и за местни названия като Канлъ дол (Кърваво езеро). По всяка вероятност това е отглас от събитията от края на XVIII в., като изгарянето на Доспат не е работа на турски разбойници, както пишат някои автори, а на султанската армия, която очевидно е искала да ликвидира размирното гнездо из основи.

---

[504] Н. Хайтов, Родопски властелини, С., 19 , с. 163.
[505] В. Дечов, цит. съч., с. 122.
[506] Пак там, с. 131.
[507] В. Дечов, цит. съч., с. 276; Н. Хайтов, цит. съч.

ОВЦЕТЕ

Една английска поговорка от началото на индустриалната революция твърди, че “Овцете изядоха хората”. В Доспат и Родопите положението е точно обратното - хората постоянно изяждали овцете. А най-често ги изяждали някъде другаде. И ако в Англия овцете лежат в основата на индустриализацията на страната, то тук, в Доспат те са в основата на живота на човека. Тази констатация звучи малко високопарно, но е напълно вярна. Както стана ясно по-горе, според съвременната наука за първи път хората в района започнали да отглеждат овце в началото на бронзовата епоха, през т.н. раннобронзова епоха, около 30 века преди Хр. и 50 века преди днешния ни ден. Още тогава хората се опитвали да използуват най-пълно природните условия и поставили началото на полуподвижното отглеждане на овце, като следвали сезонния ритъм на природата. През зимата те бягали от суровите планински условия в Беломорието, а през лятото качвали стадата си по тучните планински пасища, където тревата, по думите на един пътешественик “стига чак до пояс”.

Този начин на отглеждане на овце се оказал толкова успешен, че бил практикуван в продължение на няколко хиляди години. Както вече беше посочено, този начин на отглеждане на овце и изобщо на добитък бил много разпространен и по време на българското средновековие - преки сведения има у византийският хронист Никита Хониат (XIII в.), който говори, че боляринът-отцепник Иванко, когато се съюзил с цар Калоян, му изпратил като подарък големи стада добитък. Подобни сведения има и у императора-летописец Йоан VI Кантакузин (XIV в.), според когото в планината живеело население, което той нарича “номади”. Това означава, че тези хора отглеждали добитък именно по гореописания сезонен начин. И ако през този период - до XIV в. в района се отглеждал и друг добитък, главно свине, след идването на османските турци, овцата заема главно и почти единствено място.

Причините не са само идеологически, а главно икономически - за овцете в този период има пазар, който на практика е неизчерпаем или по-скоро незадоволяем. Става дума преди всичко за столицата Цариград, а и за други големи османски градове, в които било съсредочено голямо непроизводително население - войници, слуги в сараите и харемите, чиновници и началници от всякакъв род и ранг.[508] По думите на известната българска османистка Вера Мутафчиева: “Цариград почти не произвеждал, затуй пък усилено храносмилал. На първо място - хляб. На второ - овче месо”.[509] По османски източници през 1674 г. напр. само османската столица погълнала стада от 7 168 388 глави овце и агнета,[510] което очевидно е едно огромно количество. Предпочитанията към овчето месо на завоевателите са

[508] Е. Грозданова, Ст. Андреев, Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI-XVIII век, С., 1998, с. 5.
[509] В. Мутафчиева, Книга за Софроний, С., 1978, с. 10.
[510] Е. Грозданова, Ст. Андреев, цит. съч., с. 6.

ясни - от една страна, те идвали от области в Средна и Мала Азия, където отглеждането на овце е традиционен поминък, а от друга страна, и тя е по-важна, islямът забранявал на правоверните мюсюлмани да консумират свинско месо. Затова традиционната източна кухня се основава на овчето месо. Освен това овцата давала и други важни продукти - вълна и мляко, които стоели в основата на османското стопанство.

По тези причини в Османската империя била създадена строга организация за редовни доставки на овце за големите консуматорски центрове, която била под контрола на централната власт. Имало специална категория население, което са занимавало с тези доставки. Това са прочутите джелепи или джелепкешани. Това население било освободено от някои данъци и такси, които плащали останалите поданици на султана, като за сметка на това се задължавали да доставят определени количества овце най-вече в Цариград. През XVI в. това население формирало най-многочислената категория население със специален статут в българските земи. Съставяни били и специални списъци, някои от които са се запазили и до днес, в които били записани всички тези лица със съответните бройки овце, които имали като задължение. Обикновено те притежавали между 400 и 6 000 овце. В списъците джелепкешаните били записвани поименно, като списъкът задължително се регистрирал при местния кадия. По тях османската власт следяла доставките да се издължават и да няма дефицит на овче месо в столицата, защото главите на не един султан или везир паднали заради бунтове на гладното цариградско население.[511]

Според свидетелствата на тези османски документи, а също и на редица европейски пътешественици, минали през Балканския полуостров по време на османското владичество, българските земи са основен производител на овце и овчи произведения. Още скоро след завоеванието - през 80-те години на XV в., италианецът Филип Боунакорси Калимах отбелязва, че българите всякога са се славели с трудолюбие и способността си към овчарски живот.[512] Малко по-късно, през 1634 г. англичанинът Хенри Блаунт пък твърди, че навсякъде където имало добра паша, навсякъде имало и овчари, пасящи стада от по две-три хиляди овце. Поради това, продължава пратеникът на също така овчарската по това време Англия, в повечето градове по това продавали за половин пени толкова печено овнешко, колкото човек може да изяде, а той бил и виждал да се купува тлъста овца за “два шилинга и три пенса”.[513] Трудно може да се приравнят тези пари към днешните, но много добре личи, че очевидно на него му се е струвало твърде малко.

През османския период овцевъдството в Родопите процъфтявало. Причините са ясни - наличието на добри условия - липса на граница между Родопите и Беломорието, неограничен пазар, стари, вековни традиции. Затова, когато френският пътешественик и пътеписец Пол Люка, съобщава

---

[511] Е. Грозданова, Ст. Андреев, цит. съч., с. 65.
[512] Е. Грозданова, Ст. Андреев, цит. съч., с. 19.
[513] Е. Грозданова, Ст. Андреев, с. 20.

през първата половина на XVIII в., подобно на Йоан Кантакузин през XIV в., че Родопите са “обитавани само от овчари”, това не ни очудва.

Същевременно, прави впечатление, че са много малко съобщенията за джелепкешани от Доспатско и изобщо от Западните Родопи.

ОГЮСТ ВИКЕНЕЛ ЗА ДОСПАТ

Единственият пътешественик през османския период, дръзнал да се отклони от обичайния път по долината на р. Марица, да навлезе в Западните Родопи и да мине през Доспат, е французинът Огюст Викенел (August Viquesnel), от 20 май 1847 г. до 2 януари 1848 г.[514] Той е оставил едно много интересно описание на този път, както и кратко описание на самия Доспат. Тъй като този текст е слабо познат,[515] тук ще поместя в оригинал и в превод тази част от него, която засяга самият път:

“IV. Route de Philippoupoli a Nevrokoup .

61. De Batak a Dospat Han.

On compte 8 heures pour les chevaux de charge et 6 heures pour les chevaux de selle et les pietons. Nous avons parcouru la distance et 7 h. 30 m., au pas de nos chevaux de bagage, dont nous avons cru prudent de surveiller la conduite dans les solitudes que nous avions a traverser; mais a un bon pas ordinaire, un cavalier peut facilement faire en 6 h. le trajet, dont nous evaluons la longueur en ligne droite a 4 lieues.

Cette route n’est praticable qu’en ete: elle est ordinairement infestee de voleurs. D’apres les conseils de notre hote, Bulgare, nous avons pris une escorte pour evite les inconvenients d’une attaque imprevue. ...

Cette auberge isolee (Dozpat Han), assez vaste pour abriter un grande nombre de chevaux et de voyageurs, sert en meme temps de karaoul. Elle est dans une vallee dont le fond, nivele par les alluvions, a plus d’un quart de lieue de large. La riviere qui l’arrose est la seul affluent un peu considerable que possede le Kara Sou (ancien Nestus). La hauteure absolue de han atteint 1227 minutes.

62. De Dospat Han a Sahatoftche.

On compte 5 h. poure les chevaux de charge et 4 h. pour les chevaux de selle. Nous avons parcouru la distance en 3 h. 40 m., et nous en evaluons la longueur a 2 heures et demie ou 2 heures et trois quarts. Une escorte de deux hommes nous a servi de guides.

76. De Dospat Han a Razlouk, 16 heures.

Remonter la vallee du Dospat Deressi, qui porte le nom de Serepol Dervendi; elle est inhabitee, couverte de forets de sapins et impraticable aux chevaux de charge. Il est facile de s’egarer au milieu de ces solitudes ou n’existent que des sentiers traces par le bestinaux. Apres avoire surmonte toutes les difficultes, arriver a Babek, 12 heures; Razlouk, 4 heures.

77. De Dospat Han a Borova - 10 h.

Les distance suivantes s’elevent ensemble a 13 heures ou 13 heures et demie, au lieu des 10 heures annoncees; la diference doit resulter, soit d’une

---

514 A. Viquesnel, Voyage dans la Turquie de l’Europe. Discription physique et geologique de la Thrace, t. 1, Paris, 1868, p. X.

515 Френското издание е трудно достъпно, а на български има само един недобър превод на Б. Дерибеев, Огюст Викенел в Родопите, Родопски сборник, т. 5, С., 1983, с. 247 сл.

erreur dans les distances partielles, soit de la posibilite d'abreger la route, en laissant de cote quelques-uns des vilages.

Ianikeui, sur la rive gauche, a un quart de lieue du Dospat Deressi: c'est la village du plus voisin du han, 2 h. et demie a 3 h.; Baroutin, sur le torrent, 1 h. et demie; Djidjova, sur la montagne de la rive droit - 4 h.; Tovista ou Touhovichta - 1 h.; Borova, au confluent du Dospat Deressi et du Kara Sou (Nestus) - 4 h."[516]

Превод:

"61. От Батак до Доспат Хан. (Пътят) е 8 часа за товарни коне и 6 часа за ездитен кон или пешеходец. Ние преминахме разстоянието за 7 часа и 30 минути, по стъпките на нашите коне за багаж, като внимателно се оставихме те да ни водят в тази пустош, която прекосявахме; но един конник с нормален ход може лесно да премине за 6 часа разстоянието, което ние измерихме, че е четири лиьо (около 16 км - б.м. Д.Ч.).

Този път е използваем само през лятото: той обикновенно е опустошаван от разбойници. Според съветите на нашия водач, българин, ние взехме ескорт за да избегнем неудобствата на една неочаквана атака.

Тази изолирана странноприемница (Доспат Хан), е достатъчно широка за да подслони голям брой коне и пътници. В същото време служи и за караул. Тя се намира в една долина, чието дъно е изравнено от алувиални наслаги и е широка една четвърт лиьо (около 1 км - б.м. Д.Ч.). Реката, която я оросява, е единственият по значителен приток на Кара Су (древният Нестус). Надморската височина на хана достига 1227 м.

62. От Доспат Хан до Сатофче. (Пътят) е 5 часа за товарни коне и 4 часа за ездитни. Ние прекосихме разстоянието за 3 часа и четиридесет минути и измерихме дължина от 2 часа и половина или 2 часа и три четвърти. Ескорт от двама души ни служеше за водач.

76. От Доспат Хан до Разлук, 16 часа.

Изкачва се долината на Доспат Дереси, която носи името Серепол Дервенди; тя е необитаема, покрита от иглолистни гори и непроходима за товарни коне. Лесно е да се загубиш в тази пустош, където няма пътеки, освен тези на дивите животни. След като се преодолеят всички трудности, се пристига в Бабек, 12 часа; Разлук, 4 часа.

77. От Доспат Хан до Борово (дн. в Гърция).

Следващите разстояния се изчисляват общо на 13 часа или 13 часа и половина, вместо на 10 часа, обявени предворително; разликата е резултат, било на грешка в изчисляването на отделните разстояния, било на възможността да се съкрати пътя, минавайки настрана от някои от селата.

Яникьой (?), на левия бряг, на четвърт лиьо (1 км) от Доспат Дереси: това е най-близкото село до хана, 2 часа и половина до 3 часа; Барутин, на потока (р. Доспат), 1 час и половина; Джиджова (дн. Жижево), върху възвишение на десния бряг - 4 часа; Товиста или Туховища - 1 час; Борова, при вливането на Доспат Дереси в Кара Су (Нестус, дн. Места) - 4 часа."

[516] A. Viquesnel, op. cit., p. 191.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Това е в общи линии, синтезирано това което днес знаем за древното минало на Доспат. Много пъти в краткото изложение беше споменавано, че за историята на този прекрасен български край няма почти никакви сведения и данни в историческите извори. Това извънредно много затруднява проучването. Главната причина за това разбира се е Времето, което е изтрило следите на историята. Не по-малка вина за това носи обаче и съвременния човек, който захласнат в ежедневните си проблеми не обръща внимание на своето минало и гледа на материалните следи от него само като на източник на безплатен строителен материал или на евентуални находки на тонове злато заровено от незнайни “благодетели” на желаещите внезапно да забогатеят иманяри (малджии).

Обикновено за всички щети нанесени на българските исторически и археологически паметници се обвинява ... турското робство. По наши скромни наблюдения, извършени само в последните 30 години, стотина години след въпросното робство, се нанесоха щети на българското историческо наследство, които са съпоставими с него. Въпреки многобройните музеи, институти и пр. институции, които бяха призовани да се грижат за него. Това за съжаление не е преувеличение. За още по-голямо съжаление такъв случай имаме и в Доспат. По-горе вече беше споменато за това - взривяването на крепостта над Доспат, в която е имало няколко културни пласта. Освен този акт, който можем да охарактеризираме единствено като варварски, в периода на строеж на яз. “Доспат” през 60-те години, нещо достойно само по себе си за възхищение, са унищожени и няколко тракийски и средновековни некропола и селища по двата бряга на Доспатска река. Единствено като вандалщина може да се характеризира и унищожаването на многослойното селище в м. Долна Бартина, заради добив на глина за язовирната стена. Ако това селище беше спасено, според думите на дългогодишен местен изследовател, сега Доспат щеше да има най-интересния музей в Родопите, показващ топографския континюитет (непрекъснатото развитие на едно място) на селище, некропол и култов център от III до XVII в.[517] Обаче някой, който очевидно е смятал, че историята започва от него е решил Доспат да има само язовир, а не и язовир и музей. Язовирът е прекрасен и ние днес трябва да благодарим на този който го е построил. Не виждам обаче защо да нямаше и запазено историческото си минало.

За съжаление издевателствата продължават - днес вече с “помощта” на многобройната армия от иманяри, жадуващи за лесно забогатяване. Което съществува единствено в тяхната фантазия.

Защото, според един беден хилендарски монах от XVIII в., един род става народ, когато има история. Тези които не зачитат историята той наричаше “неразумни” и “юроди”. Юрод на новобългарски се превежда като “изрод”!

---

[517] Н. Дамянов, в: Rhodopica, 1999, кн. 1, 289-290.

ДНЕШНИЯТ ДЕН - "НИТЕКС"

Фабриката за трикотаж "НИТЕКС" е основана през 1969 г., под името "Катя Ванчева", с предмет на дейност пасмантерия. Това не е първият опит за построяване на текстилна фабрика в района - още преди Втората световна война е правен опит за построяване на фабрика за обработка на лен. Съвсем скоро след това - още на следващата 1970 г. се променя предмета на дейност на фабриката и тя става трикотажна, с оглед на многобройната незаета работна ръка в района на Доспат. Първите плетачни машини са ръчни и всяка една от тях е управлявана от един работник. Предвид добрите резултати постигани от фабриката, скоро започва и нейната модернизация - внедряват се полуавтоматични машини, а също линейни плетачни автомати "Универсал" - немско производство. Новата техника многократно увеличава както производителността, така и възможностите за мостриране и моделиране.

На сезонните художествено-експертни съвети фабриката показва отлични колекции и затова голяма част от моделите са одобрени за експорт - за първи път такъв е осъществен за бившия Съветски съюз. До 1990 г. около 40 % от производството е предназначено за съветския пазар. Това е предпоставка за разширяването на фабриката и в началото на 80-те години на XX в. са открити цехове и в селата Борино и Триград, а също и в гр. Девин. С увеличаване на експорта нарастват и възможностите за обновяване на производствените мощности и въвеждане на нови технологии. Внедряват се нови технологии за производство на фин трикотаж, а също известната технология "преномит". С новата прежда от този тип се увеличава разнообразието на суровините и асортимента на изделията. През този период в близкото с. Змеица се основава цех за спортна конфекция от кръгло-плетени платове.

Нов етап в развитието на завода е вноса на линейно плетачни автомати от ново поколение - с електронно мостриране и управление, марка "Универсал МС - 611" (1986 г.). Колекциите се разнообразяват, моделите се увеличават. Редовно става участието на Международния мострен панаир в Пловдив. През същата тази година - 1986 г., за първи път се изнася продукция на западния пазар - във Франция. Скоро обемът предназначен за тези пазари достига до 10 % от общата продукция. През 1988 г. заводът печели златен медал на Международния мострен панаир в Пловдив.

В началото на 90-те години е извършено ново преоборудване на завода с ново поколение техника - на фирмата "STOLL". Тогава той е пререгистриран под името "НИТЕКС". В настъпилата икономическа криза и стагнация на вътрешния пазар, фирмата насочва своите усилия към износ на западните пазари. Благодарение на високото качество на своите изделия тя пробива на такива капризни пазари като тези в Германия, Франция, Дания, Италия, Англия, Финландия, САЩ, Канада. Около 86 % от неиното производство заминава за тези пазари.

През 1996 г. се поставя началото на приватизация на завода. В резултат на това сега той е 100 % собственост на работническо -мениджърското дружество “Нитекс-96”. Като самостоятелно дружество “НИТЕКС” не само възстановява обема на производство от 80-те години, но го и увеличава. Възстановяват се всички закрити по време на икономическата криза цехове - общо девет. Работниците заети в производството също се увеличават и сега са около 700 души. През 1999 г. са внесени най-новото поколение технологични линейно-плетачни автомати “Shima Seiki”. С тях се увеличават възможностите за производство на окроени плетива, а също за конфекциониране на изделия от кръглоплетени платове. В момента дружеството произвежда над 1.2 млн. трикотажни изделия, като 90 % от тях са износ на западните пазари.